

המרחב הציבורי

כתב עת לפוליטיקה וחברה • הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון, אוניברסיטת תל אביב

אביב 2026 • גיליון 24

זהבית מקונן צוקרמן, אור כץ ושפרה שגיא

תחושת קוהרנטיות מקצועית ופתיחות כלפי ה"האחר" בקרב אנשי אכיפת החוק: יחסם של שוטרים ועורכי דין לנרטיבים קולקטיביים של יוצאי אתיופיה

אוריאל אבולוף

"עוד יותר טוב"? על אומות קטנות ואמונות גדולות

מיי שלו

שינוי בדפוסי העימות במזרח התיכון? בחינה השוואתית של ארבע תחנות זמן

אורן כהן זדה

"מנדט מוסרי בלתי־אפשרי": פעולות אזרחית, "הפקרה", ועיבוד טראומה בקרב מתנדבי זק"א בשבעה באוקטובר

אבי גבורה ודולי אליהו־לוי

בין דת לפוליטיקה: מסגור מוסרי ודה־לגיטימציה של זהויות להט"ביות בשיח הציבורי בישראל

ביקורות ספרים

מירה צורף על ספרם של מאיר חטינה ואורית בשקין (עורכים) **הספינקס בעידן של תמורות: עיון מחודש בהיסטוריה מצרית מודרנית**

מרים סולימאן על ספרם של מוסטפא כבהא ונחום קרלינסקי **הפרדס האבוד: הפרדסנות הפלסטינית 1850–1950**

רועי ברנשטיין על ספרו של ערן אלדר **אחרי 77: מפלגת הפועלים בין מחנאות, עדתיות ואלימות בדרך לבחירות לכנסת העשירית, 1977–1981**

המרחב הציבורי

כתב עת לפוליטיקה וחברה

אביב 2026 / גיליון 24

המרחב הציבורי

כתב עת לפוליטיקה וחברה

אביב 2026 / גיליון 24

אוניברסיטת תל אביב,
הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון

המערכת והמנהלה:
הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון,
אוניברסיטת תל אביב,
רמת אביב, תל אביב

עיצוב גרפי, הכנה לדפוס והפקה:
מיכל סמו קובץ, המשרד לעיצוב גרפי,
אוניברסיטת תל אביב

כל הזכויות שמורות
© 2026 אוניברסיטת תל אביב

ISSN: 2959-8842

כתב עת זה רואה אור באופן קבוע
שלוש פעמים בשנה.
כתב עת זה שפיט ועומד בכל הדרישות
המקובלות מכתב עת אקדמי.

עורך ראשי:
אמל ג'מאל

עורך משנה:
מאור בוהדנה

רכזת המערכת:
אורית נתן

ועדה אקדמית:
יואב פלד
חני לרנר
אמיר לופוביץ'
מיכאל קוצ'ין

עריכה לשונית:
ד"ר תרצה יובל

תוכן העניינים

7	דבר העורך
	זהבית מקונן צוקרמן, אור כץ ושפרה שגיא
	תחושת קוהרנטיות מקצועית ופתיחות כלפי ה"האחר" בקרב אנשי אכיפת
9	החוק: יחסם של שוטרים ועורכי דין לנרטיבים קולקטיביים של יוצאי אתיופיה
	אוריאל אבולוף
29	"עוד יותר טוב?" על אומות קטנות ואמונות גדולות
	מיי שלו
47	שינוי בדפוסי העימות במזרח התיכון? בחינה השוואתית של ארבע תחנות זמן
	אורן כהן זדה
	"מנדט מוסרי בלתי־אפשרי": פעלונות אזרחית, "הפקרה", ועיבוד טראומה
69	בקרב מתנדבי זק"א בשבעה באוקטובר
	אבי גבורה ודולי אליהו־לוי
	בין דת לפוליטיקה: מסגור מוסרי ודה־לגיטימציה של זהויות להט"ביות
91	בשיח הציבורי בישראל
	ביקורות ספרים
	מירה צורף על ספרם של מאיר חטינה ואורית בשקין (עורכים) הספינקס
123	בעידן של תמורות: עיון מחודש בהיסטוריה מצרית מודרנית
	מרים סולימאן על ספרם של מוסטפא כבהא ונחום קרלינסקי הפרדס האבוד:
129	הפרדסנות הפלסטינית 1850–1950
	רועי ברנשטיין על ספרו של ערן אלדר אחרי 77': מפלגת הפועלים בין
135	מחנאות, עדתיות ואלימות בדרך לבחירות לכנסת העשירית, 1977–1981
141	רשימת ספרים שהתקבלו במערכת
143	על המחברים והמחברות
150	תקצירים באנגלית

דבר העורך

ישנו קו תפר, החוצה הבדלים בין תקופות, מסורות ומושגים, ובה בעת אורג יחדיו דיבורים שונים על הפוליטי. אפשר לזהותו בנוסחה העתיקה והעיקשת של האדם כ"חיה פוליטית" – נוסחה שהוסיפה להדהד גם הרחק מן ההקשר האריסטוטלי שבו נטבעה. מבלי לשאת את מלוא מטענה המקורי, הצירוף עצמו מאפשר לבודד מבנה יסודי של הקיום האנושי, השב ומתגלה בכל מקום שבו הפוליטי נעשה לעניין דחוף: הפוליטיות אינה מתחילה במקום שהחיה מסתיימת בו, אלא מעמיקה ומרחיבה את הפתיחות, החשיפה והפגיעות הכרוכות בעצם היותנו יצורים חיים וחשים.

מצד ה"חיה" עומדת התחושתיות: הכושר לקלוט איכויות מן העולם, להבחין ביניהן ולהגיב להן. יכולת זו מתממשת רק מכוח פתיחותה של החיה למה שמצוי מחוצה לה – מה שבא עימה במגע ופועל עליה. באותה נשימה, להבדיל מסלע שאדיש לשמש המחממת אותו, היצור החש חשוף לחוץ באופן שהוא כשלעצמו מבטא יחס מסוים כלפיו, בפתיחות שהיא עצמה כבר מביעה מעורבות אקטיבית בעולם. בצורתה הבסיסית ביותר, אותה מעורבות תתבטא בעולם שמבחינתה מופיע כנעים ומכאיב, מזיק ומועיל, מושא להשתוקקות או להימנעות. אולם אותה פתיחות המאפשרת לחיה להתמצא בעולם היא גם זו שחושפת אותה לפגיעה. מה שפועל על החושים עלול גם להציף אותם, לשבש את פעולתם ואף להרוס את הגוף הנושא אותם. בניסוחה הדרמטי ביותר, הפגיעות הזאת מתגלמת בלהב החד החודר אל הגוף באמצעות אותו חוש מגע המאפשר לחיה להיות בקשר עם העולם.

המעבר מן ה"חיה" אל ה"פוליטית" אינו מבטא החלפה של מבנה זה, אלא את העמקתו והרחבתו. האדם אינו רק יצור המושפע מן העולם שסביבו; הוא גם יצור שדיבורו ומעשיו פונים אל אחרים ותלויים בהם. הסף המינימלי לפוליטיות, אם כן, אינו עצם נוכחותם של אחרים, אלא העובדה שהאדם פועל מעבר לעצמו: הוא מדבר, תובע, מציע, מבקש ומשתתף בעולם שמשמעותו אינה נקבעת בידיו בלבד. דבריו ומעשיו מתממשים רק מכוח קליטתם ופרשנותם על-ידי אחרים ותגובותיהם כלפיהם. כשם שהתחושה תלויה במה שפועל על החיה מבחוץ, כך תלויה הפעולה הפוליטית במי שאליהם היא פונה ובאופן היענותם לה.

תלות זו היא תנאי ההיתכנות של חיים משותפים, אך גם מקור לפגיעות שאין לבטלה. האחר הוא מי שעיימו אפשר לפעול, אך גם מי שבכוחו לדחות, להשתיק, לכפות, להפקיר

או לפגוע. הפנייה אליו היא תמיד גם מסירה מסוימת של היחיד לידיו. עצם הקרבה האינהרנטית לפוליטיות מעמידה את האדם בטווח פעולתו של אחר. לצד הגוף החש, היא חושפת גם את הקול, הזהות, המעמד וההשתייכות.

ז'אן אמרי, במסתו העינויים, מדבר על אובדן האמון בעולם, אובדן שכורך יחדיו את ערעור גבולות העצמיות וגבולות הגוף למול המעשה האלים. החיה הפוליטית מסתכנת לא רק בחדירתו של הלהב אל הגוף, אלא גם בפריצת גרעין העצמיות, בפירוק הלכידות והרציפות של האני, בפירוקו של העולם המשותף שבתוכו היא יכולה לדבר, לפעול ולהיות מובנת.

במרחב ששיתוף, פעולה ומשמעות משותפת נעשים בו אפשריים, נפתחת אפוא גם האפשרות לאלומות. אין זו תוספת מקרית לפוליטיקה, אלא סכנה הצומחת מתוך תנאי ההיתכנות שלה – הפתיחות לאחרים, התלות בהם והחריגה המתמדת של האדם מעבר לעצמו. מן המתח הזה – בין פתיחות לפגיעות, בין שותפות לאלומות – יוצאים, כל אחד בדרכו, המאמרים המכונסים בגיליון זה.

המאמר שפותח את הגיליון הוא פרי עטם של ד"ר זהבית מקונן צוקרמן, ד"ר אור כץ ופרופ' שפרה שגיא – תחושת קוהרנטיות מקצועית ופתיחות כלפי ה"האחר" בקרב אנשי אכיפת החוק: יחסם של שוטרים ועורכי דין לנרטיבים קולקטיביים של יוצאי אתיופיה. המאמר השני נכתב על-ידי פרופ' אוריאל אבולוף – "עוד יותר טוב?" על אומות קטנות ואמונות גדולות. המאמר השלישי נכתב על-ידי גב' מיי שלו – שינוי בדפוסי העימות במזרח התיכון? בחינה השוואתית של ארבע תחנות זמן, ואת המאמר הרביעי – מנדט מוסרי בלתי אפשרי: פעלנות אזרחית, "הפקרה" ועיבוד טראומה בקרב מתנדבי זק"א בשבעה באוקטובר – כתב ד"ר אורן כהן זדה. ולבסוף, את המאמר החמישי כתבו פרופ' דולי אליהו-לוי וד"ר אבי גבורה – בין דת לפוליטיקה: מסגור מוסרי ודה-לגיטימציה של זהויות להט"ביות בשיח הציבורי בישראל.

לצד חמשת המאמרים מתפרסמות בגיליון זה גם שלוש ביקורות ספרים. הביקורת הראשונה נכתבה על-ידי ד"ר מירה צורף, על ספרם הערוך של מאיר חטינה ואורית בשקין, הספינקס בעידן של תמורות: עיון מחדש בהיסטוריה מצרית מודרנית. את הביקורת השנייה כתבה גב' מרים סולימאן, על ספרם של מוסטפא כבהא ונחום קרלינסקי, הפרדס האבוד: הפרדסות הפלסטיניות, 1850–1950. ולבסוף, את הביקורת השלישית כתב מר רועי ברנשטיין, על ספרו של ערן אלדר, אחרי 77: מפלגת הפועלים בין מחנאות, עדתיות ואלומות בדרך לבחירות לכנסת העשירית, 1977–1981.

מאור בודהנה

עורך משנה

זהבית מקונן צוקרמן, אור כץ ושפרה שגיא

תחושת קוהרנטיות מקצועית ופתיחות כלפי ה"האחר" בקרב אנשי אכיפת החוק: יחסם של שוטרים ועורכי דין לנרטיבים קולקטיביים של יוצאי אתיופיה

מחקרים שבחנו עד היום את יחסם של אנשי מקצוע בתחום השיטור והמשפט לקבוצות מיעוט מצאו כי קיימות מגמות של הקשדה גזעית ושיטור יתר כלפי מיעוטים במדינות שונות בעולם. גם בישראל קיימת מגמה דומה כלפי קבוצות מיעוט שונות בחברה הישראלית, כגון ערבים, חרדים ויוצאי אתיופיה. כדי להבין את מקור התופעה לעומקה, פותח במסגרת המחקר מושג חדש של תחושת קוהרנטיות מקצועית. במחקר נבחנו השערות לגבי תחושת הקוהרנטיות המקצועית בקרב אנשי מקצוע בתחום השיטור והמשפט והקשר שלה לרמת הפתיחות כלפי נרטיבים קולקטיביים בקרב יוצאי אתיופיה. המדגם כלל 453 משתתפים משתי קבוצות מקצוע: 166 שוטרים ו-287 עורכי דין. המשתתפים שנבדקו: (1) תחושת קוהרנטיות מקצועית – נבדקה באמצעות שאלון שפותח כחלק ממחקר זה, שמדד את רמת תפיסת תפקידם של אנשי המקצוע כמובן, בעל משמעות וניתן לניהול; (2) רמת הפתיחות של שוטרים ועורכי דין לנרטיב הקולקטיבי של יוצאי אתיופיה – נבדקה באמצעות שאלון תפיסת נרטיבים קולקטיביים בקרב יוצאי אתיופיה כלפי אנשי אכיפת החוק. בשני המשתתפים נמצאו הבדלים מובהקים בין שתי קבוצות המחקר. בקרב השוטרים נמצאו רמות נמוכות יותר של תחושת קוהרנטיות מקצועית וכן של רמת הפתיחות לנרטיבים של יוצאי אתיופיה מאשר בקרב עורכי הדין. הקשר בין תחושת הקוהרנטיות המקצועית לבין המרכיבים השונים של מדד הפתיחות נמצא חיובי ומובהק רק בקרב עורכי דין. בקבוצת השוטרים נמצא קשר שלילי מובהק בין תחושת קוהרנטיות מקצועית לבין הכעס כלפי הנרטיב של יוצאי אתיופיה. ממצאי המחקר מצביעים על ההשלכות האפשריות של תחושת קוהרנטיות מקצועית חלשה על תפיסות שוטרים כלפי קבוצות מיעוט.

מילות מפתח: תחושת קוהרנטיות מקצועית, שוטרים, עורכי דין, פתיחות לנרטיב של האחר, יוצאי אתיופיה בישראל

מבוא

יחסם של אנשי אכיפת החוק כלפי קבוצות מיעוט נבחן בספרות המחקרית כחלק מדיון רחב יותר על תפקודם של מוסדות מדינה בחברות רבות-תרבותיות. מחקרים מצביעים כי סטריאוטיפים, הטיות ודפוסי שיטור יתר כלפי קבוצות מיעוט אינם נובעים רק מעמדות אישיות ואינם מהווים תופעה שולית או מקומית, אלא קיימים במבנים ארגוניים, בנוסחות מקצועיות ובתרבות מוסדית-מבנית של מערכות אכיפה ומשפט במדינות דמוקרטיות שונות (Stephan & Stephan, 2000; Ben-Porat & Gopher, 2016). דפוסים אלה נקשרו לפערי אי-אמון עמוקים בין אזרחים מקבוצות מיעוט לבין מוסדות המדינה, לפגיעה בלגיטימציה הציבורית של רשויות האכיפה, ולהשלכות רחבות על לכידות חברתית ועל תפקוד מדיניות ציבורית בתחומי אכיפה, ביטחון, משפט ורווחה (Stephan & Stephan, 2000).

בדומה למדינות אחרות, גם בחברה הישראלית מתקיימים יחסי מתח מתמשכים בין קבוצות מיעוט שונות – יוצאי אתיופיה, חרדים וערבים – המביעות אי-אמון בשיעור גבוה כלפי מערכות השיטור והמשפט (בן-פורת ויאסן, 2024). המחקרים בתחום מלמדים על ריבוי הדיווחים של קבוצות המיעוט על פעולות שיטור-יתר ועל החשדה גזעית כלפיהן (Ben-Porat & Yuval, 2019).

המחקר המוצג במאמר זה התמקד בקהילת יוצאי אתיופיה בישראל כמקרה בוחן בהקשר ליחסי מיעוט עם מדיניות גורמי האכיפה והמשפט כלפיה. עם זאת, מחקר זה אינו מבקש לעסוק במקרה הישראלי כשלעצמו, אלא להשתמש בו כזירה אמפירית לבחינת שאלה תיאורטית כללית הנוגעת לתפיסות רווחות בקרב מערכות אכיפה במדינות דמוקרטיות רבות-תרבותיות. הבחירה במקרה הישראלי נובעת מהיותה של קהילת יוצאי אתיופיה קבוצת מיעוט הממוקמת ברובד הנמוך של מדרג האזרחיות (בן-פורת ויאסן, 2024), ולנוכח היותה סובלת ממגמות של אפליה ודעות קדומות (אדלשטיין, 2002), אשר מחריפות במפגשן עם מערכות השיטור והמשפט. יוצאי אתיופיה מעורבים בשיעורים גבוהים של מעצרים, הגשות כתבי אישום, העמדות לדין פלילי והרשעות בפלילים יחסית לחלקם באוכלוסייה (הל"מ"ס, 2022). תלונות חוזרות ונשנות של קבוצה זו על היחס כלפיה הוביל לאובדן אמון כלפי מערכות אלה (בן-פורת, 2013; גופר, 2013). מצב זה מחייב התייחסות לאופן שבו אנשי אכיפת החוק תופסים את תפקידם, את סביבת עבודתם ואת הקבוצות שהם באים עימן במגע יומיומי (Skogan, 2008; Higgins, 2020). הספרות המחקרית בתחום השיטור ואכיפת החוק מצביעה על שלושה צירי ידע מרכזיים: מחקרים על תפיסת התפקיד ואוריינטציות שיטור; מחקרים על צדק פרוצדורלי, לגיטימיות ותרבות משטרתית; ומחקרים על עמדות של קבוצות מיעוט כלפי המשטרה. מחקרים אלו מדגישים כי שוטרים אינם תופסים את תפקידם באופן אחיד, אלא נעים על

הרצף שבין אוריינטציה אכיפתית-לוחמנית ובין אוריינטציה שירותית-קהילתית (Skogan, 2008; Higgins, 2020). הבחנה זו אינה רק תיאורית, אלא נמצאה קשורה באופן מובהק להעדפות אופרטיביות כגון מידת הנכונות להפעיל כוח, מחויבות לעקרונות של צדק פרוצדורלי, ופתיחות לשיטור דמוקרטי מבוסס קהילה.

גוף מחקר רחב העוסק בלגיטימיות ובתרבות משטרתית מצביע על כך שתפיסת התפקיד נטועה בהקשר רחב יותר של זהות מקצועית, נורמות ארגוניות ותחושת לגיטימציה עצמית (Bradford & Quinton, 2014; Tankebe & Mesko, 2015). נמצא כי כאשר אנשי אכיפת החוק תופסים עצמם כבעלי סמכות לגיטימית הנתמכת על-ידי הציבור, הם נוטים לאמץ פרקטיקות שיטור הוגנות יותר, לצמצם שימוש בכוח ולהדגיש יחסי אמון עם האזרחים. ואולם, חרף ההצטברות המשמעותית של ידע בכל אחד מצירי המחקר – תפיסת תפקיד, תרבות משטרתית ופתיחות כלפי האחר – קיים פער מחקרי מהותי בהבנת המנגנון המקשר ביניהם. בפרט, טרם בחן המחקר באופן שיטתי כיצד תפיסת התפקיד המקצועי של אנשי אכיפת החוק מעצבת את פתיחותם כלפי קבוצות מיעוט, וכיצד קשר זה בא לידי ביטוי במפגש האכיפתי היומיומי. פער זה בולט במיוחד בהקשרים רב-תרבותיים מורכבים, שבהם אינטראקציות בין משטרה לקבוצות מיעוט מהווה זירה מרכזית למתחים חברתיים, והוא מצביע על צורך בפיתוח מסגרות תיאורטיות ואמפיריות אינטגרטיביות שיחברו בין רמות הניתוח האישיות, הארגוניות והחברתיות. המחקר בתחום טרם בחן באופן מספק את המנגנון המקשר בין תפיסת התפקיד המקצועי של אנשי אכיפת החוק ובין עמדותיהם כלפי קבוצות מיעוט, ובפרט את האופן שתפיסות אלה מעצבות את טיב המפגש האכיפתי עם הקבוצות הללו בשגרת העבודה. מטרת המחקר הנוכחי נולדה מתוך צורך להשלים פער תיאורטי זה, וכדי לבדוק את תפיסותיהם של אנשי מקצוע בתחומי השיטור והמשפט את תפקידם ולבחון את הקשר האפשרי בין תפיסות אלו לבין רמת הפתיחות שלהם כלפי יוצאי אתיופיה בישראל. המחקר התמקד בשתי קבוצות מקצוע הפועלות בליבת מערכת האכיפה והמשפט – שוטרים ועורכי דין – אשר אומנם חולקות זירת עבודה חופפת, אך הן נבדלות בזהותן המקצועית, בנורמות הפעולה שלהן ובמשמעות שהן מייחסות לתפקידן. ההשוואה בין קבוצות אלו מאפשרת לבחון, בין השאר, כיצד שונות בזהות המקצועית ובמשאבי התמודדות מקצועיים עשויה לייצר תפיסות נבדלות של תחושת קוהרנטיות מקצועית ופתיחות כלפי קבוצת מיעוט.

תחושת קוהרנטיות מקצועית

המחקר נשען על הגישה הסלוטוגנית המכוונת לבחינת גורמים המקדמים את בריאות הפרט (Antonovsky, 1987). בשנים האחרונות הורחבה תיאוריה זו לבחינת הקשרים נוספים, ובהם פתיחות לאחר במצבי קונפליקט שונים (Sagy & Mana, 2022). אוריינטציה

זו הנחתה אותנו במחקר זה, במאמצינו לאתר גורמים היכולים לעודד או לעכב פתיחות לאחר בקרב אנשי מקצוע בתחום השיטור והמשפט.

המודל הסלוטוגני של אנטונובסקי ומושג הליבה שלו – תחושת קוהרנטיות אישית (SOC) – מתמקדים ביכולתו של הפרט להתמודד עם גורמי לחץ ולשמור על בריאותו. תחושת קוהרנטיות מוגדרת כאוריינטציה גלובלית ונטייה מתמשכת לתפוס את העולם כמובן, משמעותי וניתן לניהול (Antonovsky, 1987). ממצאים עקביים מצביעים על כך שתחושת קוהרנטיות אישית חזקה מספקת משאבי התמודדות מקדמי בריאות מול גורמי לחץ (Eriksson & Mittelmark, 2016). תחושת הקוהרנטיות האישית (SOC) מורכבת משלושה רכיבים השזורים זה בזה: מוכנות (comprehensibility) – המידה שבה הפרט תופס את העולם כניתן לניבוי וכמובן; נהילות (manageability) – המידה שבה הפרט מאמין שיש לו גישה למשאבים הדרושים לו, יכולת התמודדותו ויכולת השפעתו על המציאות; משמעותיות (meaningfulness) – המידה שבה הפרט מוצא עניין ומשמעות רגשית בנעשה בחייו.

במסגרת התיאוריה הסלוטוגנית התפתח ענף מחקרי הבוחן את תחושת הקוהרנטיות בסביבות מקצועיות. מחקרים שנערכו בקרב אנשי מקצוע בתחומי הטיפול (Gonzalez-Siles et al., 2022), הרפואה (Büussing & Hoge, 2004; Tartas et al., 2014), והסיעוד (Wu et al., 2022; Zhang et al., 2023) בחנו את תחושת הקוהרנטיות בהקשרים מקצועיים, ומצאו כי היא מהווה מגן משמעותי מפני שחיקה ולחץ כרוני, וכי תפיסה קוהרנטית של התפקיד המקצועי קשורה לרמות נמוכות יותר של שחיקה ולעמידות מקצועית גבוהה יותר. מחקרים אלו מצביעים על כך שתחושת קוהרנטיות משמשת משאב מרכזי בהתמודדות עם לחצים כרוניים בסביבות עבודה תובעניות, ובהן מערכות בריאות, חינוך ושירותים ציבוריים. עם זאת, עד כה התמקד עיקר המחקר בהשלכותיה של תחושת הקוהרנטיות על רווחת הפרט, ופחות בהשפעות תפקודיות אחרות, כמו למשל, עמדות בין-קבוצתיות ותפיסות של ה"אחר".

במחקר הנוכחי ביקשנו לבחון את המושג תחושת קוהרנטיות בהקשר המקצועי בתחומי השיטור והמשפט, ואת הקשר האפשרי בינו ובין רמת הפתיחות של המשתתפים לקבוצת ה"אחר" שאיתה הם באים במגע במסגרת עבודתם. לצורך בחינה זו פיתחנו מושג חדש בהקשר המודל הסלוטוגני – תחושת קוהרנטיות מקצועית (Sense of Professional Coherence).

המושג תחושת קוהרנטיות מקצועית (SOPC) כולל את שלושת רכיבי תחושת הקוהרנטיות (SOC) בהקשר של תפיסת תפקיד מקצועי: מוכנות (comprehensibility) – מתייחסת לתפיסת התפקיד כמורכב מאירועים ומהתנהגות צפויים, ידועים ומובנים; נהילות (manageability) – מתייחסת לתפיסת התפקיד המקצועי והסביבה המקצועית כמסייעת, זמינה, ועונה על דרישותיהם ועל צורכי אנשי המקצוע המשתייכים לה;

ומשמעותיות (meaningfulness) – מתייחסת לתפיסת התפקיד כחשוב, כמעניק משמעות, כמספק אתגרים וכראוי להשקעה ולמעורבות. במחקר הנוכחי נבחן המושג בהקשר של רמת הפתיחות לקבוצות מיעוט בחברה, כפי שבאה לידי ביטוי בקבלת הנרטיבים שהתפתחו אצל הקורבן כלפי אנשי מקצוע בתחום השיטור ואכיפת החוק.

פתיחות לאחר ונרטיבים קולקטיביים

פתיחות לאחר מוגדרת כפתיחות לזולת השונה ממני (Hoffman, 1987), ונבחנה בספרות המחקרית במספר היבטים: רמת המוכנות של הפרט להיות בקשר עם בני קבוצות אחרות; מתן שירות לחברי קבוצת-חוק, "האחרים", או עבודה איתם (Stephan & Stephan, 2000); מידת הידע על הנרטיבים והתפיסות הקולקטיביות של הקבוצה "האחרת" (Sagy et al., 2002); ומידת הנכונות לקבל נרטיבים אלה, אף אם הם שונים מאלו שהוא עצמו מחזיק בהם (Hoffman, 1987).

במחקר זה נבדקה רמת הפתיחות לאחר בקרב אנשי המקצוע בהיבט של נכונותם לקבל את הנרטיב הקולקטיבי של קבוצת מיעוט. נרטיבים קבוצתיים (קולקטיביים) מתייחסים לאירוע או לסדרת אירועים היסטוריים, או משקפים מציאות קיימת, ומשפיעים על חייהם של חברי קבוצה חברתית (בר-טל, 2007). חברי הקבוצה נוטים לכנות את השקפת עולמם על בסיס ידע חברתי משותף, הנובע מאירועים ומחוויות משותפות (Griswold, 1994), וידע זה נעשה חלק מהמרקם החברתי המתאר או מסביר את אירועי העבר או ההווה הקשורים לחברי הקבוצה (Bar-Tal, 2000). דה-לגיטימציה של נרטיב "האחר" ממלאת תפקיד מרכזי בסכסוכים אלימים (Bar-Tal & Teichman, 2005). מחקרים בתחום היחסים בין קבוצות בקונפליקט בישראל העלו דפוס חוזר של שלילת הלגיטימיות לנרטיבים של הקבוצה האחרת, בעיקר כשהקבוצה האחרת מהווה קבוצת מיעוט (Sagy & Mana, 2022; Walsh & Tuval-Mashiach, 2012).

נרטיבים קולקטיביים של קבוצות מיעוט לא רק עוסקים בחוויות ההדרה והאפליה, אלא גם משקפים תפיסות עמוקות של לגיטימציה כלפי מוסדות המדינה. כך למשל, במחקרו של יאסן (Yassan, 2021) נמצא כי בקרב קבוצות מוחלשות, עימותים אלימים עם המדינה, ובפרט עם המשטרה, אינם נתפסים כאירועים מקריים או בלתי-מוסברים, אלא כתגובה ישירה לחוויות של אי-צדק, דיכוי, ואובדן אמון והיעדר לגיטימציה של מוסדות האכיפה.

במחקר זה פיתחנו כלי מחקר הבוחן את הנרטיבים הקולקטיביים של הקבוצה ה"אחרת" – קבוצת יוצאי אתיופיה – כלפי גורמי האכיפה בישראל. תפיסת הנרטיבים של קבוצת המיעוט הזו שימשה משתנה המודד את רמת הפתיחות לאחר בקרב אנשי

מקצוע בתחום האכיפה. המדר נבנה על-פי מודל שפיתחו שגיא ואחרים (Sagy et al., 2002) לבחינת תפיסות נרטיביות של קבוצות המצויות בקונפליקט. במודל זה שש אמות מידה המאחדות בתוכן רכיב קוגניטיבי (לגיטימציה), רכיבים רגשיים (אמפתיה, אשמה, בושה וכעס) ורכיב של ידע על קבוצת ה"אחר". בקבוצות מיקוד שנערכו במסגרת המחקר הנוכחי עלו נרטיבים קולקטיביים של יוצאי אתיופיה בישראל אשר ליחסם של אנשי אכיפת החוק כלפיהם, ואלה כללו אלמנטים של תפיסה ביקורתית על פעולות המשטרה ועל יחסה ליוצאי אתיופיה, החשדה על רקע גזעי, ושיטור יתר. נרטיבים אלו עלו בקנה אחד עם ממצאי מחקרים קודמים, אשר מצאו כי קיימת תפיסה ביקורתית בקרב העדה על פעולות המשטרה (Yassan, 2021), המבוססת על כך שקיימים שיטור יתר ומדיניות מפלה של מעצרים וחיפושים תכופים כלפי יוצאי אתיופיה באופן סלקטיבי (בן-פורת, 2013; גופר, 2013; 2019; Ben-Porat & Yuval, 2021; Abu & Ben-Porat, 2021). לסיכום, המחקר בדק את אופיו ורמתו של הקשר בין תחושת הקוהרנטיות המקצועית של המשתתפים – אנשי מקצוע בתחום השיטור והמשפט – ובין רמת הפתיחות שלהם כלפי הנרטיב של קהילת יוצאי אתיופיה. שאלנו האם קשר זה עשוי להסביר מגמה נמשכת של תפיסת קהילה זו כחשודה? והאם תחושת קוהרנטיות מקצועית נמוכה קשורה לתפיסה שלילית יותר כלפי קבוצת המיעוט?

הבדלים בין קבוצות המקצוע

זהות מקצועית מתייחסת לאופן שבו אנשי מקצוע מבינים את תפקידם, את ייעודם ואת הנורמות המנחות את פעולתם. ניסטרום (Nystrom, 2008) תיאר זהות מקצועית כקשורה בהיבטים מקצועיים ואישיים של החיים. זהות העצמי של הפרט משמשת עבורו בסיס לגיטימי לתפיסת תפקידו, והמשמעות המקצועית שלו מבוססת על הנורמות ועל הפרקטיקה הייחודיות לאותו מקצוע (Wilkins, 1998).

בהקשר של מערכת האכיפה והמשפט, אומנם שוטרים ועורכי דין פועלים באותה זירה מוסדית, אך הם נבדלים בזהותם המקצועית: בעוד תפקיד השיטור מזוהה עם אכיפה, שליטה וסדר ציבורי, תפקיד עריכת הדין – ובפרט הסניגוריה – מזוהה עם הגנה על זכויות, ייצוג, והבטחת הליך הוגן. שונות זו בזהות המקצועית עשויה להשפיע על תחושת הקוהרנטיות המקצועית ועל רמת הפתיחות כלפי קבוצת מיעוט.

במחקר בקרב עורכי דין נמצא כי הם מזהים עצמם כמי שמקדמים זכויות אדם וצדק, ופועלים למניעת ניצול כוח לרעה (Hsu, 2023). זר-גוטמן ואחרים, במחקרם בישראל, מצאו כי המונח "כבוד" מבטא אוריינטציה המשקפת את פרופסיית עריכת הדין בכל הקשור לתפיסת התפקיד המקצועי, וכי ההתייחסות ל"כבוד" כוללת, בין השאר, את המרכיב "כבוד מוסרי", קרי התנהגות בדרך מוסרית וראויה (זר-גוטמן ואחרים, 2017).

אשר לשוטרים, אפשר ללמוד על זהותם המקצועית ועל אופי יחסיהם עם האוכלוסיות שהם עובדות עימן, מתכונות האופי הארגוניות של המשטרה. ברוגדן (Brogden et al., 1986) תיאר תכונות ארגוניות אלה כתחושת שליחות לביצוע משימות המשטרה, נטייה לפעלתנות, ראייה פסימית או צינית של הסביבה החברתית, חשדנות, בידוד חברתי, דבקות בקוד התנהגות המדגיש נאמנות לשוטרים אחרים, שמרנות פוליטית, דעות קדומות כלפי מיעוטים, סקסיזם, וחלוקת הציבור לשתי קטגוריות: המכבדים שוטרים והמזלזלים בהם. בהקשר זה אפשר לראות את המאפיינים הארגוניים והנורמטיביים של משטרת ישראל ואת האופן שבו הם מעצבים את תפיסת התפקיד השיטורית. אכן, התרבות הארגונית המשטרתית נוטה להדגיש היררכיה סמכותית, משמעת, שליטה ושמירה על סדר ציבורי, לעיתים תוך מתח עם עקרונות של שיטור דמוקרטי המבוסס על אמון הציבור ולגיטימציה (שפיגל, 2021).

לסיכום, במחקר זה נבחן הקשר בין תחושת קוהרנטיות מקצועית ובין מידת הנכונות לקבלת הנרטיב של יוצאי אתיופיה. בשל ההבדלים בזהותם המקצועית של שתי קבוצות המשתתפים, ובשל ההבדלים ביניהן באוריינטציה כלפי האוכלוסיות שהן עובדות איתן, שיערנו כי יימצאו הבדלים ברמת תחושת הקוהרנטיות המקצועית וברמת פתיחותן לנרטיב של יוצאי אתיופיה, וכי יימצא קשר חיובי בין המשתנים.

השערות המחקר

א. השערת המחקר המרכזית היא כי יימצא קשר בין תחושת קוהרנטיות מקצועית ובין מידת הפתיחות לאחר. ככל שהמשתתף ידווח על תחושת קוהרנטיות מקצועית חזקה יותר, כך יהיה פתוח יותר לקבוצת ה"אחר" (קבלת הנרטיב של האחר; מתן לגיטימציה ואמפתיה, אשמה ובושה, ופחות כעס). השערה זו מבוססת על ממצאי מחקר שעלה בו שתחושת קוהרנטיות אישית חזקה מאפשרת פתיחות רבה יותר ל"אחר" (Sagy & Mana, 2022).

ב. יימצאו הבדלים בין קבוצות המשתתפים ברמת תחושת הקוהרנטיות המקצועית. שוטרים יציגו תחושת קוהרנטיות מקצועית נמוכה מזו של עורכי דין. השערה זו מבוססת על ההבדלים בזהות המקצועית ובאופי עבודתן של שתי קבוצות אנשי המקצוע, כפי שנמצאו במחקרים קודמים (זר-גוטמן ואחרים, 2017; Brogden et al., 1986; Hsu, 2023).

ג. יימצאו הבדלים בין קבוצות המשתתפים ברמת הפתיחות לנרטיב של קהילת יוצאי אתיופיה. עורכי דין יגלו פתיחות רבה יותר לנרטיב "האחר" בהשוואה לשוטרים. השערה זו מושתתת אף היא על מחקרים שנמצאו בהם הבדלים בין הקבוצות בזהות המקצועית ובתפיסת האחר (זר-גוטמן ואחרים, 2017; Hsu, 2017; Brogden et al., 1986).

2023). שוטרים יתפסו את הנרטיב הקולקטיבי של יוצאי אתיופיה כפחות לגיטימי, וידווחו על פחות אמפתיה, בושה ואשמה ועל יותר כעס בהשוואה לעורכי הדין. הסבר אפשרי נוסף להבדלים הצפויים בין שוטרים לעורכי דין ברמת הפתיחות לנרטיב של יוצאי אתיופיה נוגע לאופיו של הנרטיב עצמו ולמאפייני המחאה החברתית הקשורה אליו. מחקרים מצביעים על כך שמחאות המכוונות כלפי המשטרה – ובפרט מחאות העוסקות בטענות לאלימות משטרתית – נוטות להיות טעונות יותר, שכן המשטרה אינה רק גורם מתווך, אלא גם יעד ישיר לביקורת ולמחאה (Reynolds-Stenson, 2018). בהקשרים אלו, שוטרים עשויים לתפוס את הנרטיב הקולקטיבי של קבוצת המיעוט כנרטיב המאיים על הלגיטימציה המקצועית שלהם ועל פעולתם, דבר אשר עשוי להפחית את רמת האמפתיה והלגיטימציה שהם מייחסים לו.

מתודולוגיה

המדגם

המדגם כלל 453 אנשי מקצוע הפועלים במערכת האכיפה והמשפט, בהם 166 שוטרים ו-287 עורכי דין, 162 מהם סנגורים; 393 גברים ו-58 נשים בני 32 עד 66 ($M=46.13$; $SD=5.63$). לא נכללו במחקר זה שוטרי משמר הגבול, בשל אופי עבודתם השונה מזה של שוטרי המשטרה ה"כחולה", וכן לא נכללו משתתפים שמוצאם אתיופי. הדגימה אינה הסתברותית (דגימת נוחות ודגימת רשת).

הליך איסוף הנתונים

איסוף הנתונים בוצע באמצעות שאלונים אנונימיים. גיוס המשתתפים למחקר בוצע בידיו צוות המחקר וסוקרים, שחלקם עורכי דין ושוטרים לשעבר, אשר הפיצו את השאלונים ברשתות מקצועיות וברשתות חברתיות של שוטרים ושל עורכי דין. כמו כן, נערכה פנייה פורמלית למשטרת ישראל ולסניגוריה הציבורית. ההשתתפות במחקר הייתה וולונטרית, אנונימית, ומבוססת על הסכמה מדעת, תוך הקפדה כי לא ייאסף מידע אשר יאפשר זיהוי של המשתתפים או יצביע על שיוכם ליחידה מסוימת, וכי הנתונים ישמשו לצורכי מחקר בלבד. דרך גיוס זו נבחרה, בין השאר, לאור מאפייניה הייחודיים של אוכלוסיית המחקר, ובפרט קבוצת השוטרים, בשל הרגישות הכרוכה בבחינת עמדות מקצועיות של אנשי אכיפת החוק. חרף היענות חיובית של נציגי משטרת ישראל לקידום המחקר, והיות שלא חלה התקדמות, לא נעשה המחקר במסגרת פעילות רשמית של משטרת ישראל ולא נשען על עמדתה או על אישורה של המשטרה ביחס לתוכן המחקר. לצורך צמצום הטיות אפשריות הושם דגש על ניסוח ניטרלי של השאלות ועל הבטחת סודיות

מלאה. נתונים חריגים (למשל, שאלונים שלא עמדו בקריטריוני המדגם, או מענה בזמן קצר במיוחד או עם דפוסי תשובה אחידים) נבדקו, ובמידת הצורך הוצאו מן הניתוח.

כלי המחקר

תחושת קוהרנטיות מקצועית (SOPC)

תחושת קוהרנטיות מקצועית (SOPC) נמדדה באמצעות שאלון ייעודי, המבוסס על עקרונות תחושת קוהרנטיות (SOC) (Antonovsky, 1987), שהותאם להקשר של תפקיד מקצועי. השאלון כלל 21 פריטים שבחנו את תפיסת התפקיד של אנשי המקצוע במצבים שונים לאורך שלוש נקודות זמן: עבר, הווה ועתיד. פריטים אלו משקפים את האוריינטציה המקצועית של המשתתף באמצעות שלושת רכיבי תחושת קוהרנטיות:

א. מוכנות – תפיסת התפקיד המקצועי כברור, צפוי, בטוח, ידוע ומוכן. לדוגמה, "התפקיד המקצועי שלי צפוי וברור לי תמיד".

ב. נהילות – תפיסת סביבת העבודה והארגון כמספקים משאבי תמיכה להתמודדות עם דרישות התפקיד. לדוגמה, "קשה להתגבר על קשיים במקום העבודה".

ג. משמעותיות – תפיסת התפקיד המקצועי כחשוב, מעניק משמעות לחבריו, מספק אתגרים וראוי להשקעה ולמעורבות. לדוגמה, "התפקיד מעניק לי משמעות".

הפריטים בשאלון תחושת הקוהרנטיות המקצועית מתייחסים לאופן שבו תופס המשתתף את תפקידו המקצועי ואת הווייתו במקום העבודה, על-פי שלושת רכיבי תחושת קוהרנטיות שהציע אנטונובסקי (1987): המוכנות – קרי ההבנה שהיא מאפשרת למה שקורה ויקרה במילוי תפקידו. המשמעות – שהוא מייחס לתפקידו, ותחושת הניהוליות של המשתתף במילוי תפקידו.

המשתתפים התבקשו לדרג כל פריט בסולם של 1-7, ולכל פריט הותאמה תשובה ייחודית. בדיקות מהימנות פנימית (Cronbach's alpha) הצביעו על מהימנות טובה של המדד הכולל; עבור כל המדגם – אלפא קורנבך $\alpha = .927$, עבור השוטרים – $\alpha = .710$, עבור עורכי הדין – $\alpha = .877$.

פתיחות לאחר – תפיסת נרטיבים קולקטיביים

פתיחות לנרטיב הקולקטיבי של קבוצת המיעוט נמדדה באמצעות שאלון תפיסות נרטיביות, המבוסס על מודל שפותח בידי שגיא ועמיתיה (Sagy et al., 2002). המדד כלל שישה ממדים שסווגו לשלושה רכיבים: רכיב קוגניטיבי המתייחס ללגיטימציה לנרטיב הקבוצתי, רכיב רגשי המתייחס לאמפתיה, כעס, בושה ואשמה, ורכיב של ידע ותפיסה כללית של קבוצת ה"אחר".

פריטים אלה נמדדו בסולם ליקרט בן 5 רמות (1 – מאוד לא מסכים; 5 – מסכים מאוד). שאלון זה פותח על בסיס ניתוח התוכן שעלה בדיונים שהתקיימו בקבוצות מיקוד של יוצאי אתיופיה בנוגע למערכת היחסים ביניהם ובין מערכת השיטור והמשפט. השאלון התבסס על שאלון נרטיבים שבחן את קבלת האחר ואת הפתיחות לאחר בין יהודים לערבים (Sagy et al., 2002). שאלון הנרטיבים נועד לבדוק את תפיסות המשתתפים לגבי הנרטיבים של יוצאי אתיופיה (קבוצת ה"אחר"). כל נרטיב בשאלון תיאר אירוע או סיפור שחזר על עצמו בקבוצות המיקוד. כך, למשל, בהקשר לתפיסות שוטרים בכירים כלפי יוצאי אתיופיה, נכתב בשאלון הנרטיבים כך: "רבים מיוצאי אתיופיה חושבים כי האמירה של רוני אלשיך (מפכ"ל קודם) משקפת את עמדת המשטרה כלפי אתיופים". בדבר המפגש בין יוצאי אתיופיה לשוטרים נכתב בשאלון: "כאשר שוטר פוגש חשוד אתיופי, המוח שלו חושד בו יותר מאשר היה חושד בו אילו היה מישהו אחר". אשר למערכת היחסים עם מערכת השיטור, נכתב: "רבים מיוצאי אתיופיה חושבים שבתי הכלא מלאים בבני עדתם בשל החמרה בענישה בהליכים פליליים כלפיהם". מהימנות כל אחד מהמדדים: אמפתיה, לגיטימציה, כעס, בושה ואשמה לנרטיב של יוצאי אתיופיה נמצאה גבוהה עבור כל המדגם, וכן עבור שוטרים ועורכי דין בנפרד. רכיב רמת הידע לא שימש לניתוחים הסטטיסטיים. השאלון כלל תשעה נרטיבים, ומהימנות כל אחד מרכיבי הנרטיבים הייתה גבוהה מ- $\alpha = .960$.

משתנים דמוגרפיים

השאלון הדמוגרפי כלל פריטים דמוגרפיים הנוגעים למין, סטטוס משפחתי, הורות, מחוז עבודה, תחום עיסוק, ותק בעבודה, מקום הלידה של המשתתף ושל הוריו. משתנים אלה נכללו בניתוחים כמשתנים ממתנים פוטנציאליים, לאור ממצאים קודמים המצביעים על השפעתם האפשרית על עמדות בין-קבוצתיות.

מהלך המחקר

שאלוני המחקר נאספו בין אפריל 2021 ליוני 2024. המשתתפים גויסו בשיטת "כדור שלג" ובהפצת "קול קורא" בלשכות הקשר של לשכת עורכי הדין, במדיה החברתית ובקבוצות ווטסאפ ייעודיות של בעלי מקצוע, וכן בסיועם של שלושה סוקרים. המשיבים לא קיבלו תשלום על השתתפותם.

ממצאים

הבדלים בין קבוצות המקצוע בתחושת קוהרנטיות מקצועית ובפתיחות לאחר

מעיון בלוח 1 אפשר לראות כי נמצאו הבדלים מובהקים סטטיסטית בין עורכי דין לשוטרים בכל משתני המחקר. תחושת הקוהרנטיות המקצועית ומדדי הלגיטימציה והאמפתיה נמצאו גבוהים באופן מובהק בקרב קבוצת עורכי הדין בהשוואה לקבוצת השוטרים, ואילו מדדי הכעס, הבושה והאשמה נמצאו גבוהים באופן מובהק בקרב קבוצת השוטרים בהשוואה לקבוצת עורכי הדין. כיוון שנמצאו הבדלים מובהקים סטטיסטית בין שוטרים לעורכי דין בגיל (פער של כשנה וחצי), נערכו מבחנים סטטיסטיים דומים תוך פיקוח על משתנה הגיל, אולם הממצאים לא היו שונים מהממצאים המדווחים כאן.

לוח 1: משתני המחקר לפי קבוצות המקצוע

משתנה	קבוצה	n	M	SD	T
תחושת קוהרנטיות מקצועית	שוטרים	166	4.72	0.41	
	עורכי דין	287	4.87	0.56	$t(451)=-3.23, p=.001$
לגיטימציה	שוטרים	166	2.30	0.76	
	עורכי דין	287	4.39	0.72	$t(451)=-29.24, p<.001$
אמפתיה	שוטרים	166	2.30	0.75	
	עורכי דין	287	4.35	0.76	$t(451)=-27.89, p<.001$
כעס	שוטרים	166	4.06	0.43	
	עורכי דין	287	3.67	1.00	$t(451)=5.69, p<.001$
בושה	שוטרים	166	4.08	0.39	
	עורכי דין	287	3.64	1.03	$t(451)=6.43, p<.001$
אשמה	שוטרים	166	4.10	0.36	
	עורכי דין	287	3.74	0.99	$t(451)=5.64, p<.001$

הקשר בין תחושת קוהרנטיות מקצועית לפתיחות לאחר

מתאמי פירסון בין תחושת קוהרנטיות מקצועית ובין מדדי הפתיחות לאחר (לגיטימציה, אמפתיה, כעס, בושה ואשמה) נבדקו הן במדגם כולו הן בכל אחת מקבוצות המדגם: עורכי הדין והשוטרים. מעיון בלוח 2 אפשר לראות כי במדגם המלא נמצאו קשרי מתאם מובהקים סטטיסטית בין תחושת קוהרנטיות מקצועית ובין מדדי הפתיחות לאחר: לגיטימציה, אמפתיה, כעס, בושה ואשמה. כלומר, ככל שתחושת הקוהרנטיות המקצועית הייתה חזקה

יותר, כך נמצאו רמות גבוהות יותר של לגיטימציה ואמפתיה לנרטיב הקולקטיבי של יוצאי אתיופיה, ורמות נמוכות יותר של כעס, בושה ואשמה. לעומת זאת, בקרב השוטרים נמצא מתאם שלילי מובהק סטטיסטית רק בין תחושת קוהרנטיות מקצועית ובין כעס, ובקרב עורכי הדין נמצא מתאם חיובי מובהק סטטיסטית בין תחושת קוהרנטיות מקצועית ובין אמפתיה, ומתאמים שליליים מובהקים סטטיסטית בין תחושת קוהרנטיות מקצועית ובין בושה ואשמה. כלומר, בקרב השוטרים, ככל שתחושת הקוהרנטיות המקצועית גבוהה יותר, כך הכעס נמוך יותר, ואילו בקרב עורכי הדין ככל שתחושת הקוהרנטיות המקצועית גבוהה יותר, כך האמפתיה גבוהה יותר, והבושה והאשמה נמוכים יותר. ממצאים אלה תומכים בהשערת המחקר המרכזית, שלפיה תחושת קוהרנטיות מקצועית קשורה לאופן שבו אנשי מקצוע תופסים את קבוצת המיעוט.

לוח 2: מתאמים בין תחושת קוהרנטיות מקצועית ובין קבלת האחר, בכל המדגם, ובחלוקה לקבוצות מחקר (n=453)

משתנים	קבוצה	משתנה	תחושת קוהרנטיות מקצועית
כל המדגם		לגיטימציה	.160***
		אמפתיה	.190***
		כעס	-.140**
		בושה	-.149**
		אשמה	-.139**
קבוצת המחקר	שוטרים	לגיטימציה	.045
		אמפתיה	.052
		כעס	-.191*
		בושה	-.101
		אשמה	-.027
	עורכי דין	לגיטימציה	.101
		אמפתיה	.170**
		כעס	-.102
		בושה	-.127*
		אשמה	-.130*

* p<.05 ** p<.01 *** p<.001

ניבוי לגיטימציה, אמפתיה, כעס, בושה ואשמה

כדי לבחון אם התפקיד המקצועי (עורכי דין או שוטרים) וכן תחושת קוהרנטיות מקצועית מנבאים לגיטימציה, אמפתיה, כעס, בושה ואשמה – נערכו חמש רגרסיות היררכיות (Hierarchic Regression). בכל רגרסיה הוכנסו בצעד הראשון המשתנים קבוצת המחקר (שוטר) וגיל, ובצעד השני הוכנסה המשתנה תחושת קוהרנטיות מקצועית. מעיון בלוח 3 ניתן לראות כי כל הרגרסיות נמצאו מובהקות סטטיסטית, ובכולן ניבאה קבוצת המחקר את המשתנה התלוי בצעד הראשון. לעומת זאת, אמפתיה, כעס, בושה ואשמה – נובאו, בצעד השני, באופן מובהק סטטיסטית על-ידי תחושת הקוהרנטיות המקצועית. כלומר, לגיטימציה ואמפתיה לנרטיב היו גבוהים יותר בקרב עורכי דין בהשוואה לשוטרים, ואילו כעס, בושה ואשמה היו גבוהים יותר בקרב שוטרים בהשוואה לעורכי דין. נוסף על כך, ככל שתחושת הקוהרנטיות המקצועית גבוהה יותר, כך האמפתיה גבוהה יותר, ואילו הכעס, הבושה והאשמה נמוכים יותר.

לוח 3: רגרסיה היררכית לניבוי לגיטימציה, אמפתיה, כעס, בושה ואשמה על-ידי משתני המחקר

צעד	משתנה	B	SE(B)	B	ΔR^2	R ²	F
לגיטימציה							
1	שוטר	-2.059	0.072	-.803***			
	גיל	0.007	0.006	.034	65.2%***	65.2%***	$F(2,444)=416.59$, $p<.001$
2	שוטר	-2.043	0.073	-.796***			
	גיל	0.006	0.006	.029			
	תחושת קוהרנטיות מקצועית	0.116	0.069	.048	0.3%	65.5%***	$F(3,443)=279.87$, $p<.001$
אמפתיה							
1	שוטר	-2.025	0.075	-.790***			
	גיל	0.006	0.006	.027	63.0%***	63.0%***	$F(2,444)=378.01$, $p<.001$
2	שוטר	-1.998	0.075	-.779***			
	גיל	0.004	0.006	.019			
	תחושת קוהרנטיות מקצועית	0.200	0.070	.083**	0.7%**	63.7%***	$F(3,443)=258.75$, $p<.001$

צער	משתנה	B	SE(B)	B	ΔR^2	R ²	F
כעס							
1	שוטר	.226***	0.083	0.402			
	גיל	-.043	0.007	-0.007	5.6%***	5.6%***	$F(2,444)=13.12, p<.001$
2	שוטר	.213***	0.083	0.377			
	גיל	-.032	0.007	-0.005			
תחושת קוהרנטיות מקצועית							
		-1.109*	0.078	-0.183	1.1%*	6.7%***	$F(3,443)=10.67, p<.001$
בושה							
1	שוטר	.249***	0.084	0.453			
	גיל	-.047	0.007	-0.007	6.7%***	6.7%***	$F(2,444)=15.98, p<.001$
2	שוטר	.234***	0.084	0.427			
	גיל	-.035	0.007	-0.005			
תחושת קוהרנטיות מקצועית							
		-.115*	0.079	-.197	1.3%*	8.0%***	$F(3,443)=12.83, p<.001$
אשמה							
1	שוטר	.221***	0.081	0.382			
	גיל	.017	0.007	0.003	4.8%***	4.8%***	$F(2,444)=11.26, p<.001$
2	שוטר	.207***	0.081	0.357			
	גיל	.029	0.007	0.004			
תחושת קוהרנטיות מקצועית							
		-.116*	0.076	-0.189	1.3%*	6.1%***	$F(3,443)=9.64, p<.001$

* $p<.05$ ** $p<.01$ *** $p<.001$

משתני רקע והבדלים דמוגרפיים

ניתוחי המשך שבחנו הבדלים על-פי משתני רקע דמוגרפיים (גיל, מגדר, מוצא הנבדק ומוצא הוריו) העלו כי למשתנים אלה השפעה חלקית בלבד על מדדי תחושת הקוהרנטיות המקצועית והפתיחות לאחר. ניתוחים אלו לא שינו את הממצאים המתוארים במאמר, ולכן לא נמצא טעם בפירוטם.

לסיכום, ממצאי המחקר מצביעים על שלושה דפוסים מרכזיים: ראשית, קיימים הבדלים מובהקים בין שוטרים לעורכי דין הן בתחושת קוהרנטיות מקצועית הן בפתיחות לנרטיב של קבוצת יוצאי אתיופיה. שנית, תחושת קוהרנטיות מקצועית קשורה לפתיחות לאחר בכלל המדגם, אך הקשר בין המשתנים מתבטא באופן שונה בכל אחת מהקבוצות

הנחקרות: הקשר בין תחושת קוהרנטיות מקצועית והפתיחות לאחר נמצא חיובי בקרב עורכי הדין, אך לא בקרב השוטרים.

דיון

במחקר המתואר במאמר זה ביקשנו להעריך את תחושת הקוהרנטיות המקצועית בקרב אנשי מקצוע בתחום השיטור והמשפט – שוטרים ועורכי דין – ולבחון את הקשר האפשרי בינה ובין תפישותיהם את הנרטיבים הקולקטיביים של יוצאי אתיופיה ביחסם אל גורמי האכיפה.

הממצאים מצביעים על הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות, הן במדדי המשתנים העיקריים – תחושת קוהרנטיות מקצועית ומידת הפתיחות לאחר – הן בקשר ביניהם. בקרב עורכי הדין נמצאה רמה גבוהה יותר של תחושת קוהרנטיות מקצועית בהשוואה לשוטרים. השוטרים הציגו רמה נמוכה יחסית של תחושת קוהרנטיות מקצועית, כלומר תפסו את תפקידם כבלתי-ברור, לא ניתן לניהול ופחות משמעותי עבורם.

אשר למשתנה השני – פתיחות לנרטיב של יוצאי אתיופיה – בקרב עורכי הדין נמצאה רמה גבוהה יחסית. משמע, הם נטו לראות את הנרטיב כלגיטימי, הציגו רמות גבוהות של אמפתיה, בושה ואשמה, ורמות נמוכות של כעס כלפיו. לעומת זאת, בקרב השוטרים נמצאה רמה נמוכה יחסית של פתיחות ואמפתיה כלפי הנרטיבים של קהילת יוצאי אתיופיה ביחס של גורמי האכיפה כלפיה. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם מחקרים קודמים שנערכו בישראל, המתארים תפיסות סטריאוטיפיות ושליליות מצד שוטרים כלפי קבוצות מיעוט שונות (בן-פורת, 2013; גופר, 2013; Abu & Ben-Porat, 2021; Ben-Porat & Yuval, 2019).

ממצאים אלו ניתנים להבנה גם לאור מחקרים הבוחנים מאפייני מחאה כלפי המשטרה. נמצא כי מחאות הממוקדות באללימות משטרתית נוטות להיות טעונות ועוצמתיות יותר, שכן המשטרה נתפסת בהן לא רק כגורם אוכף, אלא כגורם הנתון לביקורת (Reynolds-Stenson, 2018). בהקשר זה, ייתכן כי הנרטיב של יוצאי אתיופיה – הכולל טענות לאפליה ולאלימות משטרתית – נתפס בקרב שוטרים כערעור על הלגיטימיות של פעולתם. תפיסה זו עשויה להסביר את רמות האמפתיה הנמוכות יותר ואת רמות הכעס הגבוהות יותר שנמצאו בקרבם.

היבט נוסף לחיזוקם התיאורטי של הממצאים נוגע לתפיסת הלגיטימציה של מוסדות המדינה בקרב קבוצות מיעוט. נמצא כי קבוצות מוחלשות נוטות לפרש עימותים עם המשטרה כחלק ממערכת יחסים רחבה יותר, המאופיינת באי-שוויון ובחוסר לגיטימציה (Yassan, 2021). בהקשר זה, ייתכן כי התגובות הרגשיות של השוטרים לנרטיבים של

יוצאי אתיופיה – ובפרט רמות כעס גבוהות יותר – משקפות מפגש עם נרטיב ביקורת כלפי המוסד שהם משתייכים אליו, ולא רק עם "קבוצה אחרת", במובן החברתי. אומנם ההשערה המרכזית במחקר, שעסקה בקשר בין תחושת קוהרנטיות מקצועית ובין רמת הפתיחות לנרטיבים של יוצאי אתיופיה, אוששה במחקר, אך באופן דיפרנציאלי. בקרב עורכי הדין נמצאה תחושת הקוהרנטיות המקצועית קשורה לרמות גבוהות יותר של לגיטימציה ואמפתיה כלפי הנרטיב הקולקטיבי של יוצאי אתיופיה. ממצא זה מתיישב עם ספרות המדגישה את הזהות הנורמטיבית של מקצוע עריכת הדין, המבוססת על הגנת זכויות אדם, ביקורת מוסדית והבטחת הליך הוגן לכל אדם (Hsu, 2023). תפיסת תפקיד זו עשויה להסביר את הקשר בין תחושת קוהרנטיות מקצועית חזקה ובין פתיחות כלפי נרטיבים חוץ־קבוצתיים.

לעומת זאת, בקרב השוטרים לא נמצא קשר מובהק בין תחושת קוהרנטיות מקצועית ובין מדדי הפתיחות לאחר. נראה שממצא זה מצביע על כך שבמערכות שיטור, תחושות הזהות המקצועית מתועלות בראש ובראשונה לשימור תפקוד, לסדר ולשליטה, ולא בהכרח לפתיחות קוגניטיבית ורגשית כלפי קבוצות מיעוט (Skogan, 2008; Ben-Porat & Yuval, 2019).

ממצא שונה, אך עדיין באותו הכיוון, מתייחס למדרג הכעס כלפי הנרטיב של יוצאי אתיופיה, שלגביו נמצא כי ככל שתחושת הקוהרנטיות המקצועית של השוטרים הייתה חזקה יותר, כך עלתה גם רמת הכעס כלפי הנרטיב. כלומר, הכעס היה המרכיב היחיד בתפיסת הנרטיב של האחר שנמצא קשור לרמת תחושת הקוהרנטיות, אולם הקשר נמצא שלילי. קשר זה נובע, ככל הנראה, מתפיסת תפקיד המאופיינת ברגשות שליליים כלפי קבוצת המיעוט.

ממצאים אלו יכולים להיות מוסברים גם על רקע תרבות ארגונית המדגישה ערכים של סמכות ושליטה, שייתכן כי הם מובילים לפרשנות של נרטיבים ביקורתיים כאיום על הלגיטימציה המקצועית ועל "כבוד" הארגון, ובכך לצמצום הפתיחות כלפיהם. לסיכום, ממצאי המחקר מצביעים כי תחושת קוהרנטיות מקצועית עשויה להתקשר באופן חיובי עם קבלת האחר, אך אינה פועלת כמשאב אוניברסלי המקדם פתיחות כזו בכל הקשר, אלא מושפעת מהזהות המקצועית, וכנראה גם מהנורמות המוסדיות שבהן היא מתממשת. כלומר, הקשר הוא תלוי הקשר, ובמיוחד תלוי מקצוע. ממצאי המחקר מדגישים גם כי חיזוק תחושת הקוהרנטיות המקצועית עשוי לשמש מנגנון משמעותי לשיפור יחסי אמן בין מוסדות האכיפה לקבוצות מיעוט. ממצאים אלה אינם רק תיאוריים, אלא מצביעים על מנגנון עומק המקשר בין זהות מקצועית ובין עמדות בין־קבוצתיות. בפרט, הם מלמדים כי תחושת קוהרנטיות מקצועית אינה פועלת כמשאב אוניברסלי, אלא מתווכת דרך נורמות ותפיסות תפקיד ייחודיות לכל מקצוע.

תוצאות המחקר מצטרפות למחקרים קודמים אשר בחנו זהות מקצועית בהקשרים של דפוסים שונים של תפיסות ועמדות כלפי קבוצות מיעוט. בהקשר זה, אפשר לראות בפתיחות הגבוהה יותר שנמצאה בקרב עורכי הדין במחקר הנוכחי ביטוי לתפיסת תפקיד המדגישה רפלקסיביות, ביקורת מוסדית והזדהות עם זכויות מיעוט (Hsu, 2023). לעומת זאת, תפיסת התפקיד בקרב שוטרים, כבר במחקרים קודמים נמצאה כממוקדת באכיפה, בשליטה ובסדר ציבורי (Skogan, 2008; Ben-Porat & Yuval, 2019).

מגבלות המחקר, מסקנות והצעות להמשך מחקר

מגבלות המחקר נובעות בעיקר מהדגימה הלא-הסתברותית, אשר מגבילה את יכולת ההכללה. המדגם לוקה בפערים בגודל הקבוצות ובתת-הקבוצות, ובמדגם קבוצת השוטרים ישנו שיעור נמוך של נשים.

אשר למסקנות הנגזרות מהממצאים, נראה כי הממצא הבולט של תחושת קוהרנטיות מקצועית חלשה בקרב השוטרים מעורר שאלות לגבי מרכיבי ואופני התפתחותה של תחושה זו. אין ספק כי יש צורך להעמיק את הבדיקה המחקרית של התפתחות הזהות, המובנות והמשמעותיות של תפיסת התפקיד בקרב קבוצה מקצועית זו ובהשפעה של הקונטקסט הפוליטי והחברתי על תפיסות אלו.

ייחודו של המחקר הנוכחי, למרות מגבלותיו, הוא בקידום ההבנה שתחושת קוהרנטיות מקצועית היא מרכיב משמעותי בקשר בין הזהות המקצועית ובין התפיסות כלפי קבוצות מיעוט. תחושת קוהרנטיות חזקה עשויה לקדם, ככל הנראה, תפיסות של פתיחות כלפי האחר, כאשר תפיסות אלו נוגעות במהות המקצוע. לעומת זאת, תפיסת קוהרנטיות חלשה ונמוכה אינה קשורה כלל לקידום תפיסות כלשהן כלפי האחר, וייתכן גם שאינה קשורה לקידום ערכים אחרים שהם ממהותו של התפקיד.

תרומתו המרכזית של מחקר זה היא בפיתוח והמשגה של מושג תחושת קוהרנטיות מקצועית (SOPC) כמשתנה מתווך בין זהות מקצועית לעמדות בין-קבוצתיות. נוסף על כך, המחקר מציע הבחנה אמפירית בין קבוצות מקצוע שונות בתוך מערכת האכיפה, ומדגים כי הקשר בין משאבים פסיכולוגיים מקצועיים ובין פתיחות לאחר אינו אוניברסלי, אלא תלוי הקשר מקצועי ומוסדי. ממצאים אלה מצביעים על צורך ממשי בשילוב רכיבי תחושת קוהרנטיות מקצועית במסגרת מדיניות ההכשרה של מערכות האכיפה, לרבות פיתוח תוכניות הכשרה ממוקדות לחיזוק מובנות התפקיד, תחושת הנהילות והמשמעותיות, לצד חשיפה שיטתית לנרטיבים של קבוצות מיעוט.

תובנה אפשרית זו, הנובעת מממצאי המחקר, מצביעה על כיוונים שראוי להמשיך ולבדוק:

א. בחינה מעמיקה של המושג תחושת קוהרנטיות מקצועית בקרב מקצועות נוספים שנדרש בהם קשר עם קבוצות מיעוט (רפואה, חינוך, פסיכולוגיה, עבודה סוציאלית).
 ב. בחינה נוספת ומעמיקה של תפיסת האחר בקרב מקצועות השיטור והאכיפה לגבי קבוצות מיעוט אחרות, כגון ערבים אזרחי ישראל, קבוצות המתנגדות למדיניות הממשלה ועוד.

ראוי לציין גם את ההשלכות היישומיות של מחקר זה. הממצאים מובילים לראייה של המושג תחושת קוהרנטיות מקצועית לא רק כמשתנה מסביר, אלא גם כיעד אפשרי להתערבות. הרמה הנמוכה של תחושת קוהרנטיות מקצועית שנמצאה בקרב השוטרים בישראל אמורה לעורר דאגה בקרב אנשיה ואצל הממונים עליה. יש לחקור ולהעמיק בשאלה מדוע תפיסת התפקיד בקרב השוטרים בישראל מלווה בחוסר בהירות לגבי, בתחושה של חוסר משאבים לניהולו וכחוסר משמעות עבורם. יש מקום, אם כך, לשלב את פיתוח תחושת הקוהרנטיות המקצועית במסגרת ההכשרות וההשתלמויות של הארגון המשטירי ובחזוק שלוש רכיביה. את רמת המוכנות של התפקיד אפשר לחזק באמצעות הבהרת הכללים הנהוגים, גבולות הסמכות והפחתת העמימות התפקידית; את תחושת הנהילות אפשר לחזק באמצעות פיתוח תחושת שליטה במשאבים והקניית כלים להתמודדות עם מצבי לחץ; ואת תחושת המשמעותיות אפשר לפתח באמצעות עיבוד ערכי של התפקיד וחיבור למשמעותה החברתית של העשייה.

מהממצאים עולה כי קיימות רמות נמוכות לפתיחות לנרטיבים של יוצאי אתיופיה, בייחוד בהקשרים שהנרטיב נתפס בהם כביקורתי כלפי הארגון עצמו. ממצאים אלו מדאיגים, ומעלים צורך בהתערבויות ממוקדות הנוגעות לעמדות כלפי קבוצות מיעוט נוספות. התערבויות אלו עשויות לכלול יצירת מרחבים רפלקטיביים לעיבוד חוויות מהשטח, שילוב הכשרות בין־תרבותיות, והעמקת החשיפה לנרטיבים של קבוצות מיעוט כחלק בלתי־נפרד מפיתוח הכשרה מקצועית. יש מקום לפיתוח הכשרות והשתלמויות במערכות האכיפה, המשלבות היבטים של זהות מקצועית, רגישות בין־תרבותית ופתיחות בין־קבוצתית.

המחקר המובא במאמר זה מתמקד במקרה הספציפי של קהילת יוצאי אתיופיה בישראל ובמקצועות מתחומים השיטור והמשפט. אולם יש להניח כי המשמעויות העולות מממצאי המחקר עשויות להיות רלוונטיות להקשרים רב־תרבותיים נוספים, שבהם קיימים יחסי מיעוט־מדינה, ושניתן להבחין בהם במשברי אמון של קבוצות מיעוט כלפי מוסדות המדינה. הצעת המסגרת התיאורטית של תחושת קוהרנטיות מקצועית כגורם המקדם פתיחות כלפי האחר יכולה לשמש בסיס לפיתוח מודלים התערבותיים בארץ ובעולם.

רשימת המקורות

- אדלשטיין, א' (2002). דפוסים של עבירות ועבריינות בקרב בני נוער יוצאי אתיופיה בישראל. *משטרה וחברה* 6: 5-32.
- בן-פורת, ג' (2013). מערכות השיטור והמשפט: גזענות והדרה בישראל. *סוציולוגיה ישראלית* 3(5): 45-60.
- בן-פורת, ג' ויאסן, י' (2024). חשודים מיידיים: מיעוטים, משטרה ואזרחות בישראל. למדא עיון.
- ברטל, ד' (2007). לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל (תמונת מצב). כרמל.
- גופר, א' (2013). חיפוש לא פרופורציונליים: ניתוח סוציולוגי של שיטור יתר בישראל. מאגנס.
- הל"מ – הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2022). דו"ח אוכלוסיות בישראל.
- זר-גוטמן, ל', כתב, א' ושנור, ב' (2017). כבוד ומוסר בעריכת דין בישראל. *משפטים* 45(2): 89-112.
- שפיגל, נ' (2021). ההפיכה המשטרית: כיצד הפכה משטרת ישראל לכוח אנטי-דמוקרטי – ואיך נבנה אותה מחדש. מולד – המרכז להתחדשות הדמוקרטי בע"מ (חל"צ). https://www.molad.org/images/upload/files/Police_text_Web_1.pdf
- Abu, O. & Ben-Porat, G. (2021). Citizenship, Minorities and the Police: Attitudes of Jewish Ethiopian Israelis toward Police Reforms. *Citizenship Studies* 25(3): 426–444.
- Antonovsky, A. (1979). *Health, Stress, and Coping*. Jossey-Bass.
- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the Mystery of Health: How People Manage Stress and Stay Well*. Jossey-Bass.
- Bar-Tal, D. (2000). From Intractable Conflict Through Conflict Resolution to Reconciliation: Psychological Analysis. *Political Psychology* 21(2): 351–365. <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00192>
- Bar-Tal, D. & Teichman, Y. (2005). *Stereotypes and Prejudice in Conflict: Representations of Arabs in Israeli Jewish Society*. Cambridge University Press.
- Ben-Porat, G. & Gopher, A. (2016). *Policing and Social Divides in Israel*. Oxford University Press.
- Ben-Porat, G. & Yuval, F. (2019). *Policing Citizens: Minority Policy in Israel*. Cambridge University Press.
- Bradford, B. & Quinton, P. (2014). Self-Legitimacy, Police Culture and Support for Democratic Policing in an English Constabulary. *British Journal of Criminology* 54(6): 1023–1046.
- Brogden, M., Fielding, N., Waddington, P. A. J., & Reiner, R. (1986). Review of *the Politics of the Police* (R. Reiner). *The British Journal of Criminology* 26(1): 94–105. <http://www.jstor.org/stable/23637143>
- Büßsing, A. & Hoge, T. (2004). Aggression and Violence against Home Care Workers. *Journal of Occupational Health Psychology* 9(3): 206–219. <https://doi.org/10.1037/1076-8998.9.3.206>
- Eriksson, M. & Mittelmark, M. B. (2016). The Sense of Coherence and its Measurement. In: M. Mittelmark et al. (eds.), *The Handbook of Salutogenesis*. Springer, pp. 97–106. https://doi.org/10.1007/978-3-319-04600-6_12
- Gonzalez-Siles, P., Martí-Vilar, M., Gonzalez-Sala, F., Merino-Soto, C., & Toledano-Toledano, F. (2022). Sense of Coherence and Work Stress or Well-Being in Care Professionals: A Systematic Review. *Healthcare* 10(7): 1347. <https://doi.org/10.3390/healthcare10071347>
- Griswold, W. (1994). *Cultures and Societies in a Changing World*. Pine Forge Press.
- Higgins, A. (2020). *Policing and the Public: Understanding Public Priorities, Attitudes and Expectations*. Police Foundation.

- Hoffman, M. L. (1987). The Contribution of Empathy to Justice and Moral Judgment. In: N. Eisenberg & J. Strayer (eds.), *Empathy and its Development*. Cambridge University Press, pp. 47–80.
- Hsu, C. -F. (2023). Lawyers and Social Movements in Taiwan: Two Waves of Mobilization and Two Generations of Activist Lawyers. In: S. A. Boutcher, C. S. Shdaimah, & M. W. Yarbrough (eds.), *Research Handbook on Law, Movements and Social Change*. Edward Elgar Publishing, pp. 71–86.
- Nystrom, P. (2008). The Infant Mirror Neuron System Studied with High-Density EEG. *Social Neuroscience* 3(3-4): 334–347. <https://doi.org/10.1080/17470910701563665>.
- Reynolds-Stenson, H. (2018). Protesting the Police: Anti-Police Brutality Claims as a Predictor of Police Repression of Protest. *Social Movement Studies* 17(1): 48–63. <https://doi.org/10.1080/14742837.2017.1381592>.
- Sagy, S., Adwan, S., & Kaplan, A. (2002). Interpretations of the Past and Expectations for the Future among Israeli and Palestinian Youth. *American Journal of Orthopsychiatry* 72(1): 26–38.
- Sagy, S. & Mana, A. (2022). Salutogenesis beyond Health: Intergroup Relations and Conflict Studies. *Handbook of Salutogenesis* (2nd ed.). Springer, pp. 225–231. https://doi.org/10.1007/978-3-030-79515-3_22
- Skogan, W. G. (2008). Why Reforms Fail. *Policing & Society* 18(1): 23–24. <https://doi.org/10.1080/10439460701718534>
- Stephan, W. G. & Stephan, C. W. (2000). An Integrated Threat Theory of Prejudice. In: S. Oskamp (ed.), *Reducing Prejudice and Discrimination*. Lawrence Erlbaum Associates, pp. 23–45.
- Tankebe, J. & Mesko, G. (2015). Police Self-Legitimacy, Use of Force, and Pro-Organizational Behavior. *Policing: An International Journal* 38(2): 195–212.
- Tartas, V., Gozlan, M., & Lecomte, T. (2014). Sense of Coherence as a Protective Factor Against Burnout and Chronic Stress in Professional Contexts. *Journal of Occupational Health Psychology* 19(3): 259–268.
- Walsh, S. D. & Tuval-Mashiach, R. (2012). Ethiopian Emerging Adult Immigrants in Israel: Coping with Discrimination and Racism. *Youth & Society* 44(1): 49–75. <https://doi.org/10.1177/0044118X10393484>
- Wilkins, D. B. (1998). The Professional Significance of Legal Norms and Practices. *Law & Society Review* 32(4): 543–567.
- Wu, X., Lu, Y., Zhang, Q., Wang, H., Sun, X., Han, H., & Ye, Z. (2022). Stress/Resource Complex, Sense of Coherence and Professional Identity Among Nursing Students. *Psychology Research and Behavior Management* 15: 2409–2420. <https://doi.org/10.2147/PRBM.S378088>.
- Yassan, Y. (2021). Reactive, Cost-Beneficial or Undermining Legitimacy: How Disempowered Protestors Explain Their Part in Violent Clashes with the State. *Social Movement Studies* 20(4): 478–494. <https://doi.org/10.1080/14742837.2020.1772046>.
- Zhang, Y., Peng, Q., Dong, W., Hou, C., & Chen, C. (2023). Professional Identity and Sense of Coherence Among Nurses. *BMC Nursing* 22(1): 472. <https://doi.org/10.1186/s12912-023-01596-z>.

"עוד יותר טוב"? על אומות קטנות ואמונות גדולות

מדוע וכיצד פונים עמים שתופסים עצמם כנתונים באיום קיומי אל אמונה ודת? מאמר זה משיב לשאלה באמצעות בירור האופנים שבהם מעניקה דת לגיטימציה פוליטית ל"אומות קטנות", שחבריהן תופסים את עצם קיומן כמוטל בספק תמידי. המאמר מציע מסגרת תיאורטית חדשה המתמקדת ב"מעגל המוסרי" של הלגיטימיות, וטוען כי מחזור ההשפלה-ייוהרה הוא מנוע מרכזי של לאומיות דתית. נוכח השפלה קיומית, אומות קטנות פונות לעיתים מזומנות לדת, משלבות אותה בפוליטיקה שלהן, ומאמצות אחד משלושה דפוסים: (1) אתנו-תאיזם, הנמנע מ"פוליטיקה גבוהה" של הענקת הכשר למדינה ולמשטר, ומתמקד בהגנה על זהות ומדיניות; (2) תיאור לאומיות, הרוותמת את הדת לשירות המדינה והמשטר; ו-(3) תאיזם לאומי, המכפיף את כל המדינה, המשטר, המדיניות והזהות לצו האמונה הדתית. אמפירית, מתמקד המאמר באופנים שבהם התגלגלו שלושת הדפוסים ומחזור ההשפלה-ייוהרה בהיסטוריה הציונית, משלהי המאה ה-19 ועד ימינו, מהשפלה גלותית לייוהרה גאולתית. הוא מלמד כיצד 1967, 1973, ההתנתקות ושבעה באוקטובר האיצו את חדירתו של התאיזם אל מוקדי הלגיטימציה הישראליים.

הקדמה

תמיד, אחייני בן הארבע, הרים את הטלפון של אחותי, שניגן את השיר בעוצמה מלאה, והתחיל להסתובב באקסטזה שוב ושוב ושוב, שעה שמילות השיר הבטיחו לו ש"השם יתברך תמיד אוהב אותי, ותמיד יהיה לי רק טוב, ועוד יותר טוב, ועוד יותר טוב, ועוד יותר טוב...". "תמיד אוהב אותי" של הרב שלום ארוש יצא תשעה חודשים אחרי טבח שבעה באוקטובר, והפך להמנון המלחמה של ישראל: הוא זינק בפופולריות, הפך נפוץ להפליא בהתקהלויות ציבוריות ובחגיגות פרטיות, ולעיתים קרובות לווה בריקודי מעגל נלהבים ובשירה בצוותא. פולמוס התעורר עד מהרה, והתגבש לאורך קווי התפר של מחנות פוליטיים; תומכי ממשלת נתניהו הפכו, הלכה למעשה, את ההבטחה האלוהית הגלומה בשיר לקריאת הקרב שלהם. למה?

אף שמאמר זה אינו מתמקד בתרבות הפופולרית, הוא מבקש להבין טוב יותר את הדינמיקה הפסיכו-פוליטית העומדת ביסוד הפופולריות והפוליטיזציה של "תמיד

אוהב אותי" בישראל שלאחר שבעה באוקטובר, באמצעות בחינת הזיקה בין "אומות קטנות" לדת.

המושג "אומה קטנה" אינו מדד כמותי של גודל אוכלוסייה או של הטריטוריה שהיא שוכנת בה. זהו תיוג למצב הכרתי-יחברתי (intersubjective) של קיום קולקטיבי (Date & Laniel, 2024). הוא מתייחס לאומות שחבריהן תופסים את עצם קיומן כמצוי לרוב תחת איום או סימן שאלה. אי־ודאות קיומית זו מתבטאת בשלושה ממדים מרכזיים: ספקות אשר לשרידותה העתידית של האומה, למעמדה היחסי לעומת "אומות גדולות", ואף לתוקף ה"עצמי" הקיבוצי שלה או של זהותה (Abulof, 2015).

חקר האומות הקטנות הוא אחד מנושאי הליבה של "אקזיסטנציאליזם פוליטי" (Political Existentialism) – סדר יום מחקרי הממזג שאלות של חיים ומוות עם החיפוש אחר משמעות באמצעות הפוליטיקה. חשיבות מחקר האומות הקטנות נעוץ בתפקידן כ"זכוכית מגדלת" של המצב האנושי (Abulof, 2024). מתוך שהן תופסות עצמן כתלויות על בלימה, חוות חיים על קו הקץ, חושפות אומות קטנות מציאות קיומית שאומות גדולות ובטוחות יותר – שלעיתים קרובות מתאפיינות בביטחון "בנאלי" בהמשכותן (Billig, 1995) – נוטות להסתיר. בכך מסייעות לנו אומות קטנות לברר מהי המשמעות הפוליטית של הייחוד האנושי.

דת מגלמת חלק חשוב מן המשמעות הייחודית הזו – אך מה פירושה של דת עבור אומה קטנה? במאמר זה, שבו אתמקד בלאומיות דתית ובאומות קטנות אתניות (Connor, 1994), אבקש להשיב לשאלה הן במישור התיאורטי הן במישור האמפירי. החלקים התיאורטיים מציעים להבין את יחסי הגומלין בין לאומיות לתאיזם כשני מקורות כוח מתחרים, המספקים אנרגיה עוברתית וערכית ל"מעגל (לגיטימציה) חשמלי" בעל ארבעה מוקדים: זהות, מדינה, סמכות ומדיניות (identity, polity, authority, policy).

מאחר שלאומיות צומחת לעיתים קרובות מתוך חרדת מעמד קולקטיבית או רגשות טינה (Greenfeld, 1992), הרי שאצל אומות קטנות במיוחד אפשר לעיתים קרובות להסביר את הופעת התאיזם בזירה הפוליטית באמצעות מחזור ההשפלה־יוהרה (humiliation-hubris): מצבים שבהם טראומות קולקטיביות מוליכות להיכרס דתי, תחושה סובייקטיבית של עליונות אמונית. מסגרת תיאורטית זו מאפשרת לפרק את התווית הרחבה "לאומיות דתית" (Juergensmeyer, 2019; Omer & Springs, 2013; Soper, 2018) לטיפולוגיה מדויקת יותר (אתנר-תאיזם, תיאור-לאומיות ותאיזם לאומי) בהתאם למאזן בין לאומיות לתאיזם ולמוקדי המעגל שנטענים בלגיטימציה דתית.

אמפירית, אני בוחן את תפקידי הדת בקרב אומה קטנה אחת: היהודים בישראל (הציונות). אדגים כיצד עלה התאיזם לקדמת הבמה כאשר השפלה קולקטיבית חוללה תגובת נגד של היכרס לאומי, שלעיתים קרובות לוותה בתחושת "נבחרות אתנית". ואולם גם היכרס לא חיסל את החרדות הקיומיות המתמשכות, אשר חייבו חיווט מחדש

של מעגל הלגיטימציה. אכן, הזינוק המטאורי של "תמיד אוהב אותי" ממחיש את מחזור ההשפלה-ייוהרה: הטראומה הלאומית של שבעה באוקטובר חוללה גל של התעוררות תיאסטיטית, שביקשה להזרים מטען דתי למעגל הלגיטימציה הישראלי – אולי לשווא.

הלכה – תיאוריה וטיפולוגיה של לאומיות, אמונה ולגיטימציה

א. לאומיות ודת: ה"צמד-חמד" של הפוליטיקה המודרנית?

לאורך מרבית העידן המודרני המאוחר נדמה היה שלאומיות ודת הן צירוף בלתי-מתקבל על הדעת ומנוגד להגיון התקופה. ככלות הכול, אם הלאומיות היא תופעה מודרנית, תוצר של הצורך של החברה התעשייתית בהמוגניות תרבותית (Gellner, 2006 [1983]), ואם "מודרניזציה פירושה חילון" (Martin, 1978), איזה מקום נותר לדת? לימים, עם ההתפשטות העולמית של תהליכי ההתנערות מחילון (de-secularization) (Berger, 1999) והיפוך תהליכי ההפרטה של הדת (Casanova, 1994), חל שינוי נוסף. הלאומיות והדת נעשו למעין "זוג תמהוני"; אומנם הוא קיים ומסתובב בינינו, אך מוטב להימנע ממנו בכל חברה מהוגנת ומתוקנת. בדורנו חלה תמורה נוספת. נדמה שהזוג הפך עוצמתי ומנצח (Rouhana & Shalhoub-Kevorkian, 2021). חרף המריבות ביניהן, הלאומיות והדת שבות זו אל זו פעם אחר פעם, כאילו יודעות שמעבר למריבות המרות, מוטב להן להיות יחדיו, או לפחות שכך הן חזקות יותר (Triandafyllidou, 2024).

אחד ההיבטים החשובים והמשותפים ללאומיות ולדת הוא ששתיהן טוענות לשמש כמקורות ההצדקה ל"למה" של הפוליטיקה, כלומר לשאלה מי שולט (וצריך לשלוט) בָּמָה. אחד מצאצאיו המובהקים של הזיווג, "לאומיות דתית" (religious nationalism), מגלם עוצמה מיוחדת (Juergensmeyer, 2008). הדברים אמורים במיוחד כשהלאומיות הדתית מתכתבת עם מיתוס "הנבחרות האתנית" (ethnic chosenness), בין שבמובן מיסיונרי ובין שבמובן חוֹזִי (פְּרִיטִי), מיתוס שסמית' (Smith, 2003) רואה בו מפתח לעמידותן ולהישרדותן של קבוצות אתניות.

ואף-על-פי-כן, מבחינה מושגית ייתכן ש"דת" ו"לאומיות" אינן התיוג המדויק ביותר לצמד הזה ולפענוח יחסי הגומלין המובהקים ביניהן בפוליטיקה המודרנית. היעדר הסימטת החשובה כל-כך ism במילה דת (Religion), רומז לכך. הלאומיות (nationalism) היא תופעה רבת-פנים, אך האידיאולוגיה היא אחד ממרכיביה המרכזיים. הלאומיות המודרנית במובהק (להבדיל מזו הטרנס-מודרנית) גורסת שהפוליטיקה נובעת מן "העם", שאינו אוסף של יחידים ותו לא (אליבא דליברליזם), אלא שלם הגדול מסך חלקיו (Abulof, 2018; Connor, 1994). תחושת הזהות הקולקטיבית הזאת היא יסודית: היא מכוננת את הסולידריות החברתית ואת האמון בתוך הקבוצה (Mylonas & Tudor, 2021).

דת היא דברים רבים, אך אידיאולוגיה מודרנית אינה אחד מהם. בעבר טענתי כי במפגש בין דת ללאומיות יש להבחין בין שני היבטים יסודיים של הדת: קדושה ונשגבות (טרנסצנדנציה; מחוץ לענייני "העולם הזה"). קדושה מסמנת דבר מה טהור ומוכחז, מעבר לערעור או למחלוקת; נשגבות מציינת את מה שמעבר למישור הארצי, הגשמי – התקרבות אל רקיע מטפזי, לרוב אלוהות (Abulof, 2014).

אפשר לקדש את הפוליטיקה גם בלי להיזקק לנשגבות. דוגמאות לכך הן הקדשות של טקסטים (כגון חוקת ארצות הברית), טריטוריות (המקודשות באמצעות עקרון *uti possidetis iuris*, כפי שבא לידי ביטוי בהחלטת ארגון האחדות האפריקנית מ-1964), מוסדות (דוגמת חוקי פגיעה במלוכה בתאילנד), או אמונות אזרחיות כגון ה-*laïcité* הצרפתי, המקדש באופן פרדוקסלי את החילוניות במרחב הציבורי. מנגד, אפשר גם להיזקק לנשגבות שאינה קדושה. הדבר נכון בוודאי לגבי הדת כשלעצמה (למשל, דמות השטן), אך גם בפוליטיקה, למשל כאשר מדברים על "תנועת ההיסטוריה" או היקום המוסרי כעל כוחות כמעט מטפיזיים המכוונים את החברה לאורך הזמן.

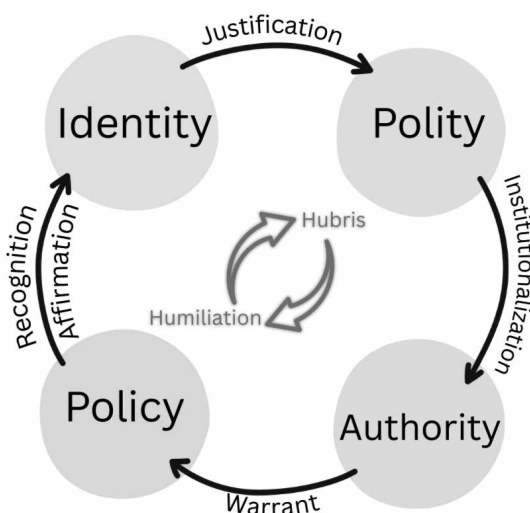
הפוליטיקה המודרנית, גם במדינות החילוניות ביותר, ממעטת למגר לגמרי הן את הקדושה הן את הנשגבות (Omer & Springs, 2013). כאשר הפוליטיקה הלאומית מעלה את שתייהן אל קדמת הבמה, מתקבלת לרוב "לאומיות דתית". ואף-על-פי-כן, מוטב לפרק מושג זה באמצעות התאמה מדויקת יותר ללאומיות: תאיזם (theism). בניגוד לדת, התאיזם הוא דוקטרינה; בעידן המודרני, הוא מספק אידיאולוגיה בעלת מסר פוליטי ברור: הכוח הציבורי נובע – ולמעשה חייב לנבוע – ממקור קדוש ונשגב, בין שמדובר בישויות אלוהיות לא-אנושיות, בכוחות קוסמיים נצחיים, ובין שבכני אדם שהועלו לדרגת אלים (אפּוֹתִיאֹזָה).

ב. כיצד מחווטים לגיטימציה?

בהצבת שתי האידיאולוגיות הרעיוניות, הלאומיות והתאיזם, זו מול זו, מתגלה פוטנציאל החיכוך ביניהן, שכן כאמור שתייהן סובבות סביב שאלת היסוד של הפוליטיקה: הלגיטימיות. לפיכך, כדי לבחון בקפידה את יחסי הגומלין בין לאומיות לתאיזם – משיתוף פעולה ועד עימות, הן בתיאוריה הן במעשה – עלינו להתוות תחילה בקצרה את קווי המתאר של מושג הלגיטימיות המודרני.

מטפורה מתחום החשמל עשויה להיות שימושית. אם אומות מודרניות הן "קהילות מדומיינות" (Anderson, 1991), הרי שאפשר לראות בהולכה המודרנית של לגיטימיות מעין מעגל חשמלי ערכי (איור 1). למעגל זה ארבעה מוקדים: זהות, ישות (לרוב מדינה), סמכות ומדיניות – וארבעה מוליכים, או אופני הענקת לגיטימציה: הצדקה (בדרך כלל מזהות אל מדינה), מיסוד (ממדינה אל סמכות), הסמכה/הרשאה (מן הסמכות אל

המדיניות), והכרה/אישור (מן המדיניות חזרה אל הזהות – למשל כאשר מדיניות רווחה מוצלחת מחזקת זהות קולקטיבית של עם מלוכד). המעגל אינו מציע דירוג או שיפוט ערכיים. ועם זאת, מוקדים מסוימים טעונים פוליטית יותר מאחרים, בעוד אחרים ניתנים לדה-פוליטיזציה ביתר קלות. זהויות חברתיות, למשל, אינן דורשות את המתח הפוליטי הגבוה ביותר; הן יכולות לפרוח גם בלעדיו. מנגד, הצדקתה של מדינה תלויה במתח גבוה של לגיטימציה. כך למשל, וכמובן מאליה, הזהויות "אוהדת הפועל ירושלים", "סטודנט לביולוגיה" או "אם יחידנית" מחייבות עוצמת לגיטימציה פחותה לעומת שינוי מדיניות, החלפת סמכות (הפלתו של משטר או ממשלה), וקל וחומר – יצירתה (או הריסתה) של מדינה.

איור 1: מעגל המוסר הפוליטי-מודרני (ההולכה של הלגיטימיות)

1. נתיבי הזרימה הללו אינם מכניים. הם מציינים דרכים בולטות להענקת לגיטימציה, ולא רצף קבוע ומחייב. פוליטיקה מעשית פותחת דרך קבע נתיבים נגדיים, קיצורי דרך ולולאות משוב. זהות יכולה להזין סמכות באופן ישיר – למשל, באמצעות כריזמה או באמצעות תמיכה של הממסד הדתי – מבלי לעבור תחילה דרך המדינה. גם "לגיטימציה ביצועית" מתמשכת בצד המדיניות עשויה להצדיק בדיעבד את הסמכות ואף את המדינה (Zhao, 2026). מנגד, סמכות יכולה לעצב מחדש את הזהות באמצעות משטר, חינוך ואינדוקטרינציה.
2. בדרך כלל, הזרם הפוליטי קולח באין מפריע. מדיניות מיושמת כאשר היא זוכה לתיקוף הולם מבסיס סמכות (משטר וממשל) ממוסד כהלכה, שבתורו מעניק הכרה

מספקת לזהויות מפתח, וקיום המדינה נתפס כמובן מאליו. אך משברים חריפים, ובייחוד משברים קיומיים, עלולים לערער את הלגיטימציה של מוסדות השלטון, את סמכותם לקבוע נורמות ומדיניות, את תוקפן של הזהויות המרכזיות בחברה, ואף לאיים בשלילת זכות הקיום הריבונית של המדינה.

3. כאן נכנסים לתמונה הלאומיות והתאיזם. הם מהווים מקורות כוח למעגל הלגיטימציה: הם מספקים את המתח של ערכים וסגולות (values and virtues) המניעים את הזרימה, לעיתים במקביל ולעיתים בתחרות. מוסדות פועלים כמתווכים ומייצבים; הזיכרון, החינוך והפולחן הם הקבלים והמוליכים הממתנים את המתח ומנתבים את המטען. 4. גם הלאומיות וגם התאיזם יכולים לנוע בכל רחבי המעגל, ולהשתהות באחד, בכמה, או בכל המוקדים והמוליכים. השאלה המכרעת אינה אם התאיזם או הלאומיות יכולים לפעול במוקד מסוים או לאורכו של מוליך זה או אחר – הם בהחלט יכולים – אלא אם הם מתחרים על אותו מוקד עצמו. כאשר התאיזם והלאומיות תופסים חלקים שונים של המעגל, הם יכולים ליצור חלוקת עבודה בת־קיימה. כך למשל, הדת עשויה לסייע בטיפוח הזהות, בעוד הלאומיות מטפלת בהצדקת המדינה. זאת ועוד, כאשר לאומיות ותאיזם מאכלסים יחד את המעגל ללא בלעדיות – למשל, כשהתאיזם מספק תכלית (telos) ואילו הלאומיות מספקת טכניקה – הם אף עשויים לחזק זה את זה.

5. אולם אף ששיתוף פעולה פונקציונלי כזה בין לאומיות לתאיזם אפשרי, לעיתים קרובות תתגלע סתירה, שתשבור את זיקת "קול הָמוֹן כְּקוֹל שֶׁדִּי" (היומרה לחפיפה בין Vox Dei ל־Vox Populi, קול העם וקול האל, בהתאמה). מצבים כאלה יחוללו דיאלמה ויתבעו הכרעה. כפי שנראה בהמשך, דוגמה לכך סיפקה תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה, כאשר מנהיגי הציונות הדתית ניסו לרכוב על שני סוסי לגיטימציה בעת ובעונה אחת: מחד גיסא עמדו על תוקפה של הסמכה אלוהית האוסרת על ויתור על כל חלק מארץ ישראל, ומאידך גיסא קראו להכרעת "הרצון הכללי" הישראלי, באמצעות משאל עם בסוגיה (Don-Yehiya, 2005).

6. חיכוך נוצר במיוחד כאשר שני מקורות הכוח טוענים לבלעדיות באופן שיוצר התנגשות. המחלוקת נסובה פחות על עצם נוכחותה של הדת, ויותר על שאלת הסמכות השיפוטית – מי רשאי לומר "אנחנו" (לעומת "הם"), מי מוסמך לומר "כך תעשה", ומי קובע מהי "מדינה". כאשר שני מקורות כוח או יותר מתלהטים יתר על המידה, כִּשְׁל חשמלי, או אפילו קצר, הם לרוב רק עניין של זמן. לאחר מכן, לרוב נדרש חיווט מחדש.

ג. שלושה מודלים של לאומיות דתית

המסגרת המושגית לעיל מסייעת בידינו ללטש את העדשה של "לאומיות דתית" לכלל שלושה מודלים מרכזיים: אתנו-תאיזם, תיאור-לאומיות ותאיזם לאומי.

אתנו-תאיזם (ethno-theism) הוא המרוסן בשלושת המודלים, שכן הוא מותיר ללאומיות מרחב שליטה ניכר ב"פוליטיקה הגבוהה". התאיזם, תחת זאת, מתמקד בזהויות ובמדיניות, ואינו מבקש לעצמו לא את מדרגות הסמכות העליונות ולא את הזכות להצדיק את המסגרת המדינית. המצדדים בו עשויים לפעול לעיבוי גבולות הקהילה, לעיצוב כיתות ושווקים, מבלי לתבוע בעלות על הריבונות. דוגמה לכך היא הניאוקלוויניזם ההולנדי של אברהם קויפר. ראש ממשלת הולנד בראשית המאה ה-20 ביסס זהות דתית-מוסדית ורשת של בתי ספר, ארגוני צדקה ועיתונים, ופעל בעיקר בזירת המדיניות הציבורית, מעל הכול למען מימון ציבורי שווה לחינוך דתי. הוא קיבל את המלוכה החוקתית ואת הפרלמנט; היעד התיאיסטי היה להגן על אורח חיים, לא לתבוע בעלות על המדינה.

כאשר התאיזם אינו מסתפק בזהות ובמדיניות, אלא תובע סמכות וריבונות מדינית, התמונה הופכת מורכבת יותר. ככלת הכול, אנו חיים, להלכה, בעולם של מדינות-לאום ודמוקרטיאות, הרואות ב"עם" את מקור הריבונות (מדינה) והסמכות (משטר וממשל). הלאומיות החילונית משמשת אפוא כתשתית הרשמית של הסדר הבינ-מדינתי: הנורמה של הגדרה עצמית לאומית מצדיקה מסגרות מדיניות גם ללא גושפנקה אלוהית (Connor, 1994). ובמישור הפנימי – ריבונות עצמית, ולא ריבונות של עולם, היא שמעניקה לכאורה סמכות (Greenfeld, 1992; Yack, 2012).

כאשר התאיזם מבקש להעצים מוקדים וצירים שכבר אוישו בידי הלאומיות, עולה הסבירות לחיכוך. מאחר ששיווי משקל מאוזן לגמרי בין השניים אינו יציב, התאיזם מסוגל לשרת את הלאומיות, או לחלופין לשלוט בה. את האפשרות הראשונה אפשר לכנות תיאור-לאומיות (theo-nationalism); בכירותו של שם העצם על פני שם התואר מלמדת על מדרג התכלית ועל האמצעי: האל הוא שמגויס לשירות האומה. דוגמה לכך היא הסיסמא הפרוסית/גרמנית "Gott mit uns" ("אלוהים עימנו"), שהוטבעה על נס הקיסר הרשמי ועל אבזמי הוורמאכט מימי הקיסרות הגרמנית, דרך מלחמת העולם הראשונה ועד התקופה הנאצית – האל מחויל למען האומה ולמען אישוש צדקתה המובנית.

"תאיזם לאומי" (national theism) הופך את ההיררכיה – מילה שהאטימולוגיה שלה, למותר לציין, היא "שלטון/סדר קדוש" (hier-archy). תאיזם לאומי מכריז בגאון על עליונות האל, שבשירותו מתקיימת האומה. כך הוא המקרה של הרפובליקה האסלאמית של איראן, המענגת את הכוח הציבורי בריבונות מטפיזית וקדושה: "שלטון חכם ההלכה" (ولاية الفقيه; ולאית אלפקיה) מכפיף את המוסדות הנבחרים לסמכות דתית. עם זאת,

ההצדקה לעצם קיומה של איראן כמדינה אינה נטועה בעיקרון זה. כך, אף שהוא מערער על הלגיטימיות של ישראל, המשטר של הרפובליקה האסלאמית מקבל להלכה את העיקרון הווסטפליאני של המערכת הבין-לאומית (ולמעשה, הבין-מדינית).

תצורות תיאור-פוליטיות מסוימות חוצות את שלוש הקטגוריות הללו. למשל, תחושה של ציבור שהוא בחזקת "עם נבחר" (chosen people) יכולה להטעין כל אחת משלושתן. עם נבחר אינו חייב לקדש את המסגרת הפוליטית ואף לא את הסמכות; הוא יכול להסתפק באתנו-איזם ולפעול על ציר הזהות-מדיניות. למשל, כנסיית ה-LDS המורמונית מתמקדת בזהות ובמדיניות (מוסדות מגוונים של רווחה, חינוך ומשפחה) תוך כדי קבלת הריבונות הפדרלית. אך יש "עמים נבחרים" המבקשים יותר: הם רוצים ששליחיו הרשמיים של האל ישפיעו, ואף יכריעו, כיצד תמוסד הסמכות או מה יצדיק את עצם קיום מדינתם. הלאומיות ההינדואית מדגימה את הצורה המתונה יותר, ואילו שלטון הטליבאן באפגניסטן מדגים את הצורה הרדיקלית.

מושג נוסף החוצה את הגבולות הללו הוא "דת אזרחית". כיצד, למשל, יש לקרוא את נאום ההשבעה של הנשיא האמריקני קנדי (1961), שהצהיר כי "זכויות האדם אינן נובעות מנדיבותה של המדינה אלא מידו של האל"? בניסוחו המקורי של רוסו (Rousseau, 2002, pp. 245–253), האם הנאום מאותת על "קדושתו" האוניברסלית והסובלנית של החוזה החברתי (שלשמה טבע רוסו את המונח "דת אזרחית"), או על ריבונות אלוהית ה"חקוקה" באופן דוגמטי "בארץ אחת ויחידה" (כלומר, "דת האזרח", שרוסו סלד ממנה)? בלה (Bellah, 1967, p. 4) קרא זאת כאפשרות השנייה, אך אפשר בהחלט לפרש את הדברים גם ברוח האפשרות הראשונה – כקידוש הדמוקרטיה הליברלית עצמה באמצעות ממד נשגב, על-ארצי. אכן, בפנייתם להשגחה העליונה התקרבו מנהיגים אמריקאים לא פעם ל-"Gott mit uns": מן הדגם הפוריטני דרך "הייעוד הגלוי", ובהמשך גם לסיסמה "In God We Trust", הם שבו ופנו לתיאור-לאומיות כדי לגייס תכלית לאומית ולרתום את האמונה לטובת תמיכה ציבורית בסמכותם ובמדיניותם.

ד. מעגלים קיומיים

מודל המעגל ששטחנו עד כה מבאר את אופני פעולתה של לגיטימציה בכלל, ושל זו הלאומית-דתית בפרט, ומציע טיפולוגיה לאיתורה. אך לָמָה ולָמָה מטעינה אומה את המתח הגבוה של התאיזם אל תוך המעגל הפוליטי-מוסרי שלה? מתי יש לצפות שהתאיזם ייכנס אל הפוליטיקה באופן המלווה, משרת או שולט בלאומיות?

חלק מפתרון החידה, במיוחד בעולמן של "אומות קטנות", נעוץ ביחסי הגומלין בין יהירות להשפלה – המונחים ביסוד המצב האנושי. עבור היוונים, חטא היוהרה (היבריס) היה העבירה החמורה ביותר: יומרה ריקה לעליונות דמוית אל, או כזו הנהנית מחיבתם

של האלים. היבריס מזמין אחד או יותר משלושת מרכיבי התפיסה העצמית הבאים: האמונה בעצמך ככול־יכול (omnipotent), כול־טוב (omnibenevolent) וכול־יודע (omniscient). אשליית יהירות זו מזמינה כמעט בהכרח נפילה גורלית, לרוב בהתערבותה של אלת הנקמה (נמסיס), נפילה הנחווית לא אחת כהשפלה, פשוטה כמשמעה, רמיסת האדם אל שפל המדרגה, אל עפר. האגו הפגוע והמושפל עלול אז להיכנס למצב של תגובת יתר הגנתית, ולנסות להשיב לעצמו שליטה באמצעות התרוממות יהירה: אתה נוקם את השפלתך בהעלאת עצמך אל סֶפֶר עוצמה וצדקנות, לעיתים תוך כדי השפלת אחרים, ובכך משמר ואף מעמיק את המעגל האכזרי הזה.

מעגל היהירות־השפלה אינו אישי בלבד; יש לו עוצמה פוליטית מובהקת, בייחוד במודרנה, שבה עלבונות נתפסים כפגיעות בכבוד האדם וברכיבונות הלאומית. כפי שהראתה הספרות המחקרית מן השנים האחרונות, השפלה מתפקדת כנרטיב פוליטי רב־עוצמה, הממסגר את סיפורה של אומה שנעשה לה עוול, ואפשר לגייסו להצדקת מאבק (Majeed, 2025). השפלה קיבוצית מותירה פצע פעור, והיהירות הפוליטית נקראת שוב ושוב לרפא אותו – ותמיד נכשלת. ככל שההשפלה גדולה יותר, כך גדלה גם היהירות – וכך גוברת פנייתה אל קדושה מוחלטת ואל הרקיע המטפיזי המגן מעל. כאשר אומה חווה השפלה קיומית, אין די בחזרה פשוטה לסטטוס קוו. תחת זאת, היא מבקשת עליונות, בין השאר באמצעות הפחתת רגישותה למחירי העימות, ובה בעת בהתמקדות במעמד ובכבוד (Masterson, 2022).

יהירות זו מתבטאת לעיתים קרובות בתאיזם, המספק נרטיבים של נבחרות אלוהית, צדק בלתי־מעורער וניצחון מוחלט. היא מאפשרת לאומה המושפלת להפוך את יחסי הכוח ולהמיר תבוסה בעוצמה – לעיתים גם במובן החומרי, אך תמיד במובן המוסרי. בדומה ל"מוסר העבדים" של ניטשה, המושפלים יכולים להפוך את הטראומה שלהם לניצחון: "אנחנו הצדיקים, הקדושים המעונים, אתם הרשעים".

עבור כל האומות, מעגל היהירות־השפלה מניע את מעגל הלגיטימציה. כאשר השפלה לאומית חודרת לעומק הנרטיב הקיבוצי, מסופרת שוב ושוב כעוול, ואינה זוכה לתיקון, אפשר לצפות לפנייה אל התאיזם: לצד הלאומיות, תחתיה או מעליה, ובאופן הולך וגובר, יחווט מחדש המעגל לעבר עליונות מקודשת. עבור אומות קטנות, בשל חוויותיהן המועצמות של חרדה קיומית ותבוסה, הדבר מתפתח לא פעם להאצה תיאולוגית. מצב זה מטה את הזרימה הדתית לעבר המוקדים הטעונים של סמכות ומדינה, ומעלה את המתח הנדרש להפקת זרם חזק יותר של לגיטימציה: מאתנר־תאיזם לתיאור־לאומיות, ועד לתאיזם לאומי – עם קדוש, מנהיג קדוש, ארץ קדושה. התאיזם מספק שפה זמינה של התרוממות: ברית, בחירה, השגחה, תשובה והחזרת עטרה ליושנה.

חקר אומות קטנות חיוני לא רק לשם הבנתן כשלעצמן, אלא גם משום שהוא מסייע להאיר תופעה אוניברסלית המשותפת לאומות רבות – גם לעוצמתיות שבהן. ראו,

למשל, את תפקידה של ההאלהה (Apotheosis). בכור ההיתוך של טראומה קולקטיבית, הריק הפסיכולוגי והחברתי שנוצר מצמיח מנהיגים הממוסגרים כמושיעים; אלו ניחנים בתכונות מטפיזיות, משיחיות או על-אנושיות, המובילות את עמם לקום כעוף החול מאפר ההשפלה.

תופעה זו תקפה ביתר שאת כשמדובר באומות קטנות. כך למשל, בעקבות פרעות חמלניצקי (ת"ח-ט, 1648) נגד היהודים – שעשרות אלפים נטבחו בהם, נמכרו לעבדות ומתו ברעב ובמגפות – נעשה הציבור היהודי קשוב להאלהתו של שבתאי צבי; אף היו יהודים שמצאו רמז לדברים בשמו של חמילנצקי, שנודע בקיצור כ-חמ"ל: "חבלי משיח יבואו לכם". ההתפכחות מהיכריס כזה לרוב כואבת, ודומה כי אף פעם אינה יוצרת גמילה שלמה והתחסנות גמורה. במקרה של צבי, הסחרחורת הגיעה לקיצה רק עם התאסלמותו של משיח השקר. דפוס זה ניכר גם בהאלהת אדולף היטלר בעקבות השפלתה של גרמניה באחריתה של מלחמת העולם הראשונה, או בתגובה הסינית במהלך "מאה שנות ההשפלה" ולאחריהן: "ממלכת השמיים" של טאיפינג בראשות חונג שי-צ'ואן, והאדרתו של מאו דזה-דונג למעמד של חצי אל. כדי לבחון, הלכה למעשה, כיצד פועל מעגל היהירות-ההשפלה לחיווט לגיטימציה לאומית-דתית במקרה של אומות קטנות, נפנה עתה למקרה המבחן שלנו.

מעשה: הציונות

א. ההתהוות (1880-1948)

במשך מאות השנים שקדמו לציונות חיו יהודים במסגרת של אתנו-תאזים גלותי המעוגן בבריתו של "העם הנבחר". חורבן הבית הראשון והשני והגלות המתמשכת נתפסו כהשפלות מכוננות, שהשליכו את היהודים אל מצב של חסרות מדינה ופגיעות עמוקה. הפצעים לא הגלילו, אך הולידו סוג ייחודי של יוהרה: התרוממות מוסרית שהמירה טראומה בבחירה. במסורת הרבנית, עצם הגלות עוצבה מחדש כהוכחה לבחירה אלוהית וכמבחן לאישוש נאמנותו של העם היהודי.

הזהות היהודית והמדיניות הקהילתית הוסדרו ברמה המקומית תחת סמכות רבנית, בעוד שאלות של פוליטיקה גבוהה – מדינה, ריבונות, וסמכות עליונה – הותרו לטיפולם של "הגויים" או נדחו אל ימות המשיח. במסגרת השקפה זו, ניסיונות "לדחוק את הקץ" נתפסו כחשודים, ולעיתים הוצגו דרך "שלוש השבועות" התלמודיות האוסרות עלייה המונית או מרד – בלם דוקטרינרי מוקדם כנגד הפוליטיזציה של הנשגב (Ravitzky, 1996, pp. 10–79). דפוס זה סיפק את קו הבסיס שמולו יש למדוד את החידוש הרדיקלי

של הציונות: לראשונה זה מאות שנים תבעו יהודים לא רק להיות נבחרים, אלא לבחור – ליצור ולבסס ישות וסמכות פוליטיות משל עצמם ולהצדיק את קיומם.

גם הציונות צמחה על רקע השפלות – גלי פוגרומים במזרח אירופה והאנטישמיות הגואה במערבה – שהעמיקו את הפחד והמחישו את חוסר האונים היהודי. הם גם עוררו תגובת נגד מודרנית: נחישות קולקטיבית להשיב את הכבוד באמצעות הגדרה עצמית. הציונים הראשונים עיצבו מחדש את הזהות במונחים אתנו־לאומיים, והעבירו את הסמכות מן השמים ומן האליטות ההלכתיות אל העם כקהילה אתנית א־דתית; הם נימקו את התביעה למשטר מדיני בלשון המודרנית של ריבונות העם ולא באמצעות צידוק תיאוקרטי (Shimoni, 1995, pp. 269–304; Vital, 1982). תיאודור הרצל (1860–1904), מייסד הציונות המודרנית, הכריז אפוא: "אנו עם (Volk), עם אחד", כדי להצדיק את החזון מאחורי כותרת ספרו **מדינת היהודים** (Herzl, [1896] 1988).

התגובות היהודיות לאתגר המודרניות – חרדותיו והבטחותיו כאחד – לא היו כמובן אחידות. היו שפנו להתבוללות או לנצרות; אחרים קידמו אוניברסליזם יהודי או ציונות תרבותית, שהעמידה במרכז תחייה לאומית ללא ריבונות קשיחה (Batnitzky, 2011, pp. 11–90; Kornberg, 1983; Pianko, 2010). מבקרים אורתודוקסים הזהירו כי הציונות הפוליטית מְפירה את הברית הגלותית של העם עם אלוהיו (Ravitzky, 1996, pp. 10–79). אולם כל מכה, דוגמת פרעות קישינב ב־1903 ופוגרומים נוספים, דחפה יהודים רבים מן ההשפלה אל התרוממות חילונית: להיות לאומה בין האומות.

הציונות הדתית (המזרחי) נכנסה כבת־ברית תיאור־לאומית למהלך, אך נקטה עמדה אינסטרומנטלית. המדינה שברך נתפסה כאמצעי להבטחת הקיום היהודי, לא כהגשמה משיחית מיידית, ולפיכך אפשרה לשקול בחיוב את "תוכנית אוגנדה" ב־1903 כמקלט להצלת חיי יהודים (Shimoni, 1995, p. 143). היהדות שימשה את הציונות גם בהקשרים אחרים. כך למשל, הפנייה אל הזיכרון המקראי סייעה לקהלים מערביים לקבל את תביעתה של הציונות; הצהרת בלפור (1917) הדגימה כיצד יכולה היסטוריה מקודשת לגבות תביעה למשטר מדיני מודרני (Vereté, 1970).

מנגד, בתוך פלסטינה/א", האלימות הגואה וההתארגנות הפוליטית הערבית חשפו את מוקש הלגיטימיות המכריע בתולדות הציונות. הציונים טענו לזכות לשלטון עצמי ליהודים, בעוד הערבים תבעו את זכותם שלהם. הִילכו שניים יחדיו? מנהיגי הציונות סברו ברובם כי אין בהכרח התנגשות, וביקשו ליישב את התביעות באמצעות שני מהלכי לגיטימציה: (1) נכונות עקרונית לצמצום השטח של המדינה המתוכננת כך שיוכסח בה רוב יהודי דמוקרטי, ו־(2) טענה שערביי הארץ הם חלק מאומה ערבית רחבה יותר, שבלאו הכי מממשת את זכותה להגדרה עצמית באמצעות ריבונות מדיניתית במקומות אחרים במזרח התיכון (Gans, 2008; Shelef, 2010, p. 34).

שנות המנדט שילבו בין בניין מוסדות ובין טראומה. טבח חברון ב-1929 צרב תחושת פגיעות ביישוב, והוביל לשידוד מערכות ארגוני: ביצור הסמכות (ההגנה; הסוכנות היהודית), ודחיפת התביעה לריבונות טרום-מדינתית. כאשר הציעה ועדת פיל (1937) את חלוקת הארץ, שקלה הנהגת הציונות בחיוב מדינה זעירה כעדיפה על היעדרה המוחלט, אך ציונים דתיים אחדים הסתייגו מטעמי קדושת הארץ: "הארץ שלנו היא, ואינה שייכת לערבים" (Shimoni, 1995, pp. 339–340), אות לכאות: הגעתם של תיאור-לאומיות ותאיזם לאומי.

1. דמדומים (1948–1973)

השואה עיצבה מחדש את מעגל הלגיטימציה הציונית. רצח העם היה השפלה תהומית, שעיינה מחדש את הזהות בטרומה ובהישרדות, ומסגרה את התביעה למדינה כקיומית: צו "לעולם לא עוד" נעשה למצווה אזרחית, שקידשה את הריבונות כתשובה מוסרית להשמדה (Ofer, 2004; Segev, 2000; Zertal, 2005). במאי 1948 הכריזה ישראל על עצמאותה, ובהדרגה התגבשה דת אזרחית: זיכרון השואה התמזג עם לידה לאומית מחדש, כדי לבסס סמכות ומדיניות (עלייה המונית, ביטחון) מבלי לכוון תיאוקרטיה. טקסט היסוד של ישראל איזן בין מורשת לריבונות. הוא אזכר את "ספר הספרים" אך השמיט את האל, שנרמז רק בשם "צור ישראל", בדרך לכינון משטר חילוני שנשען על מטען מוסרי מן ההיסטוריה היהודית, אך לא מההלכה הדתית. המנהיג הציוני וראש הממשלה הראשון של המדינה, דוד בן-גוריון, היה חילוני מובהק, וביקש לעגן סמכות חילונית (הפנסט, בתי המשפט, צה"ל) ואתוס אזרחי של ממלכתיות (Liebman & Don-Yihya, 1983).

המדינה החדשה עיינה את סמכותה של היהדות בתחומי מדיניות צרים, בעיקר ענייני אישות, ושמירת "סטטוס קוו" במאזן הדתי-חילוני, אך המרחב הציבורי נותר א-תיאוקרטי מובהק. במקביל טיפחה ישראל דת אזרחית של הישרדות והתחדשות – ימי זיכרון לאומיים, טקסים עבריים, אתרי מורשת דוגמת מצדה – שעיצבו את הזהות היהודית-ישראלית והעניקו לגיטימציה לסדר הציבורי בשם המשכיות לאומית. משפט אייכמן (1961) הרחיב את היקף זיכרון השואה בתוך ישראל, וקשר אותו אל בסיס הלגיטימציה של המדינה: "לעולם לא עוד" הצדיק הן את המדינה (מקלט לעם) הן את מדיניותה הקשיחה (פעולה מקדימה, לעיתים אלימה, כנגד אויבים חיצוניים) (Yablonska & Tlamim, 2003). בה בעת השתמשו קהילות חרדיות בשואה כעונש אלוהי על חטא המודרנה וגלגולו היהודי בציונות, וכדי לשמר את טוהר המחנה החרדי ואת עליונותו על החילונים (Shaul, 2021).

בצד זאת, שנותיה הראשונות של ישראל הותירו מרחב ניכר לתיאור-לאומיות, שהפכה כתבי קודש לנרטיבים לאומיים. בן-גוריון ראה במורשת היהודית בכלל ובתנ"ך בפרט "נשק במאבקנו על הקיום", והוסיף כי "הוויטמין המאפשר לעם הזה לשרוד" הוא המקרא (מצוטט ב-Shapira, 1997, pp. 228, 230). עבורו, כמו עבור רבים מבני-דורו החילונים, "לא היה זה רגש דתי; אדרבה, הייתה זו דרך לקשור את עצמנו לעברנו היהודי בלא כל זיקה ליהדות" (Shapira, 1997, p. 219). ציונים דתיים, כעשירית מן האוכלוסייה היהודית, נטלו חלק באינסטרומנטליזציה תיאור-לאומית זו: בירכו על המדינה, הצטרפו לקואליציות, וקיבלו בפועל את קווי שביטת הנשק – יהדות כמשאב לזהות, לא כמקור למדינה, לסמכות ולמדיניות.

מלחמת ששת הימים (1967) הביאה עימה ניצחון מסחרר, והזרימה דם סמוק בעורקי ליבה המקראי של הארץ. היוהרה הצבאית-ציבורית גאתה; הזהות יכלה עתה לכלול מגורים ביהודה, בשומרון ובירושלים המאוחדת. בה בעת התערערה ההצדקה החילונית: שליטה מקיפה וישירה בעם אחר סיבכה את התביעה הציונית בשם ההגדרה העצמית (Halwani & Kapitan, 2008).

הציונות הדתית קראה את 1967 כאירוע ניסי, מעשה של השגחה עליונה, ועבורה התעבתה התיאור-לאומיות בהדרגה לכדי תאיזם לאומי. ככלות הכול, "ברית בין הבתרים" המקראית בין האל לאברהם פורשה במסורת כהכרזה על בחירתו של העם היהודי להיות "ממלכת כהנים וגוי קדוש", ועל הענקת ארץ ישראל לו כנחלת עולם (Elazar, 1995). עתה, בעקבות 1967, קידמה תנועת "גוש אמונים" את ההתיישבות כחובה דתית, וראתה בהחלטות ממשלה בענייני טריטוריה כפופות לתביעות בריטיות (Ravitzky, 1996, pp. 144–79). שפת "העם הנבחר" שינתה את רישומה: לא רק עם מובחן בברית, אלא עם המצווה לשוב, לכבוש ולשלוט בארץ קדושה. במונחי המעגל, היהדות חדלה להיות משאב ותו לא, והפכה למקור ערכי המתווה עשייה פוליטית, קובע סמכות ומאשרר ריבונות מדינתית מורחבת. לאחר 1967, עבור יהודים ישראלים רבים, הפכה הארץ בהדרגה מאמצעי להבטחת הקיום היהודי לתכלית מקודשת כשלעצמה, המעגנת את הלגיטימציה המדינית בברית "העם הנבחר על פני הארץ הקדושה".

ההזדמנות להרחיב את הרגש התיאיסטי בקרב יהודי ישראל נקרתה שש שנים לאחר מכן. מלחמת יום הכיפורים (1973) הנחיתה מהלומה משפילה על הלאומיות החילונית. ההלם סָדק את האמון באלטיה החילונית הישנה, והציף מחדש את השאלה מי מסמיך שלטון – רוב פרלמנטרי בלבד, או ציווי אלוהי כפי שמתפרש בידי סמכות רבנית. בעוד חלק ראו במלחמת יום הכיפורים הזדמנות לחשבון נפש צנוע, להכרה ב"מגבלות הכוח" ולקריאה לזהירות אסטרטגית, רבים הכפילו את היוהרה הגאולתית: הנדרש הוא יותר

כוח, יותר אמונה; להתהוות כאומה בשירות שליחות-משיחית (Rachlevsky, 1998). במישור הפוליטי, הפצע שהותירה מלחמת 1973 סייע גם לחוות מחדש את המערך האלקטורלי, ופתח את הדרך לקואליציה לאומית-דתית.

ג. חיווט מחדש (1974-2023)

ניצחון הליכוד ב-1977 שם קץ להגמוניה של מפלגת העבודה, ומיסד שותפות תיאור-לאומית בין לאומיים חילוניים ובין ציונים-דתיים, לרבות מתנחלים (Don-Yehiya, 2014). מדיניות ההתיישבות נשענה על לשון מקראית; רבנים בכירים התערבו בסוגיות של פינוי; ופסקי הלכה אחדים אסרו ויתור על שטחים (Shochetman, 1994). הסמכות הרשמית נותרה פרלמנטרית, אך הסמכות הדתית צברה השפעה ניכרת, מעבר לכוחה היחסי באוכלוסייה הכללית.

מעגל ההשפלה-ייהרה המשיך לסוב. הבוץ של מלחמת לבנון (1982) והזוויות שביצעו בעלי-בריתה של ישראל הכתימו את המוניטין המוסרי שלה, גם בעיני חלק מאזרחיה. האינתיפאדה הראשונה (1987-1993) ערערה את שליטת ישראל ללא ניצחון מכריע, ודחפה חלק מן ההנהגה אל פשרת אוסלו ב-1993. בעיני לאומנים משיחיים הייתה אוסלו בגידה; שאלת הסמכות התחדדה: מי מכריע – נבחר הציבור או דין האל? רצח ראש הממשלה רבין ב-1995 בידי קיצוני יהודי הוליד בושה אזרחית שגרעה מאמינותה של תיאוקרטיה גלויה, אך בקרב מגזרים משמעותיים נותרה בעינה תפיסת יסוד: אם החוק הדמוקרטי סותר את ההלכה בשאלת ארץ ישראל, ההלכה היא שתגבר (Hermann, 2013, pp. 62–73).

בקרב מנהיגים רבים בציונות הדתית העמיקה תוכנית ההתנתקות מעזה (2005) את התפיסה שהארץ היא תכלית כשלעצמה, ולא אמצעי הנתון למשא ומתן (Zertal & Eldar, 2009). פסקי הלכה אחדים מסגרו ויתור על שטחים כאסור הלכתי, ובכך הציבו את הציווי האלוהי במתח פוטנציאלי עם הסמכות החוקית. באופן קריטי, ההתנתקות הייתה השפלה מגזרית בעלת משמעויות נלוות של תחושת נבחרות. ראש הממשלה אריאל שרון, פטרון לשעבר של מפעל ההתנחלויות, הורה לחיילים לפנות מתיישבים ישראלים מן "הארץ הקדושה". רבים בציונות הדתית פירשו זאת ככפירה מדינתית וכבגידה אישית, והסיקו כי הציונות החילונית איבדה את הלגיטימיות שלה. הדבר הגיע לכדי הכרזה על "קץ הציונות החילונית", בטענה כי המערכת כולה – ועימה "מבנה העל" של הציונות המדינית ההרצליאנית – פשטה את הרגל. כאמור בחלק התיאורטי, היו שפנו ליוזמה של משאל עם כדי לצאת מהסבך (Don-Yehiya, 2005). עבור הדור החדש של הציונות הדתית, ההתנתקות העמיקה את פרדיגמת "העם הנבחר": ברית העם עם האל חייבת לגבור על מדינה הנתפסת כפגומה. השפלת ההתנתקות הגבירה אפוא

את הממד המקודש של ההצדקה בקרב לאומנים דתיים, והטתה את מעגל הלגיטימציה לעבר מרכיבי סמכות/מדינה לאומיים-תיאטיים, כמעט בהכרח על חשבון אפשרות של דמוקרטיה ליברלית.

מאבקי הלגיטימציה בישראל בשני העשורים שלאחר ההתנתקות עמדו בסימן העמקה של הפוליטיקה הדתית-לאומית (גידול דמוגרפי; מנופי השפעה קואליציוניים), ומנגד גלים של התגייסות ליברלית (למשל, מחאות 2023 סביב הרפורמה המשפטית). המעגל המוסרי היה נתון במחלוקת בכל צומת: זהויות מרובות (אתגור-איזום חרדי על ציר זהות-מדיניות; לאומיות אזרחית-חילונית), תביעות מתחרות על הסמכות (רוב ככנסת לעומת בתי המשפט לעומת הוראות רבניות), התנגשות חזונית ביחס להסדרי ריבונות בין ישראל לפלסטינים (שתי מדינות לעומת סיפוח), ומאבקי מדיניות (מלחמה/שלום, גיור, הגירה, לימודי ליבה). כל אלה הוצדקו באמצעות סיפורים יריבים: זכויות אדם ונורמות בין-לאומיות מכאן, זכות אבות וזכאות מקראית מכאן (Beinart, 2012; Gorenberg, 2011). טבח שבעה באוקטובר 2023 בידי החמאס היה ליום הקטלני ביותר ליהודים מאז השואה. עבור רבים הייתה זו גם השפלה לאומית: מערכי ההגנה בגבול כשלו; קהילות נפרצו והוכרעו. התגובה המיידית החייתה נרטיבים מוכרים. הדת האזרחית הישראלית של הישרדות – "לעולם לא עוד" – שבה ומיקדה את הזהות והמדינה, והעניקה הרשאה נרחבת לסמכות לנקוט אלימות בקנה מידה המוני. גם פרשנויות דתיות התעצמו, וחיזקו טענות שלפיהן המלחמה היא מסע צלב מוסרי (Abulof, 2023). עבור חלקים מן המחנה הדתי-לאומי והלאומני, שכבר עוצבו בצל השפלת 2005, ההלם אישש עמדה מוקשחת של "עם נבחר": יש לראות בריבונות ובכניסות חובות הנובעות מהברית ולממש אותם, חרף כל אילוץ פנימי או בין-לאומי.

מסקנות

המאמר מציע להחליף את המושג הרחב "לאומיות דתית" במסגרת אנליטית מדויקת יותר: מעגל הלגיטימציה על ארבעת מוקדיו – זהות, מדינה, סמכות ומדיניות – וטיפולוגיה המבחינה בין אתגור-איזום, תיאור-לאומיות ואתגור-לאומי. הטענה המרכזית היא שהמעבר בין המודלים מונע בידי מחזור ההשפלה-יורה: ככל שהטראומה הקיבוצית נחוות כהשפלה קיומית עמוקה יותר, כך גובר הפיתוי להזרים למעגל הלגיטימציה מטען תיאטיסטי חזק יותר. אומות קטנות חושפות את המנגנון הזה בבהירות מיוחדת, משום שאצלן שאלות של קיום, ודאות ומשמעות אינן מוסוות מאחורי הביטחון הבנאלי של אומות גדולות.

המקרה הציוני מראה כיצד ההיגיון הזה פועל היסטורית. הציונות נולדה כמענה לאומי מודרני להשפלת הגלות והאנטישמיות, ובתחילה שילבה לאומיות חילונית עם דת

בתפקיד מוגבל יחסית. השואה חיצקה דת אזורית של הישרדות בלי לכוונן תיאוקרטיה, אך שינתה את הכיוון: היהדות חדלה להיות רק משאב של זהות, והחלה להופיע כמקור סמכות ותכלית. מכאן ואילך, כל השפלה נוספת – מ-1973 ועד שבעה באוקטובר – נטתה להתפרש לא כקריאה לריסון ולחשבון נפש, אלא כהצדקה להחרפת התביעה הדתית-לאומית. כך הוסט מרכז הכובד של הלגיטימציה מן הריבונות העממית אל הברית, ומן ההסדר החוקתי אל הצו המקודש.

במובן זה, "עוד יותר טוב" נעשה נוסחה מדויקת למחזור ההשפלה-ייהרהרה כולו: הבטחה לעליונות גואלת שאינה מרפאת את הפצע אלא ממחזרת אותו. השאלה שנותרת פתוחה אינה רק איזו מתבניות הלאומיות הדתית תגבר בישראל, אלא מהו גבול הסיכול של מעגל הלגיטימציה עצמו – והאם החיזיון מחדש יוליד לאומיות אזורית מחודשת, תאיזם לאומי מוקשה, או תצורה פוליטית חדשה שטרם התבררה.

רשימת המקורות

- Abulof, U. (2014). The Roles of Religion in National Legitimation: Judaism and Zionism's Elusive Quest for Legitimacy. *Journal for the Scientific Study of Religion* 53(3): 515–533. <https://doi.org/10.1111/jssr.12132>
- Abulof, U. (2015). *The Mortality and Morality of Nations*. Cambridge University Press.
- Abulof, U. (2018). Nationalism as legitimation: the Appeal of Ethnicity and the Plea for Popular Sovereignty. *Nations and Nationalism* 24(3): 528–534. <https://doi.org/doi:10.1111/nana.12445>
- Abulof, U. (2023). Is Hamas Evil? Reflections In the Wake of the 10/7 Carnage. *Currents: Briefs on Contemporary Israel*(8). <https://doi.org/https://doi.org/10.17605/OSF.IO/MVTZK>
- Abulof, U. (2024). Size Matters: Small Nations' Existential Pursuits of Power, Happiness and Purpose. In J.-F. Laniel & K. Date (eds.), *A New Approach to Global Studies from the Perspective of Small Nations*. Routledge, pp. 255–272.
- Anderson, B. R. (1991). *Imagined communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso.
- Batnitzky, L. F. (2011). *How Judaism Became a Religion: An Introduction to Modern Jewish Thought*. Princeton University Press.
- Beinart, P. (2012). *The Crisis of Zionism*. Times Books/Henry Holt and Co.
- Bellah, R. N. (1967). Civil Religion in America. *Daedalus* 117(3): 97–118.
- Berger, P. L. (ed.) (1999). *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Ethics and Public Policy Center.
- Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. Sage.
- Casanova, J. (1994). *Public Religions in the Modern World*. University of Chicago Press.
- Connor, W. (1994). *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton University Press.
- Date, K. & Laniel, J.-F. O. (eds.) (2024). *A New Approach to Global Studies from the Perspective of Small Nations* (1st. edition). Routledge.
- Don-Yehiya, E. (2005). Democracy and Halacha in political Decision-Making: Trends in Religious Zionism during the Disengagement Dispute [in Hebrew]. *Akdamot* 16: 11–22.

- Don-Yehiya, E. (2014). Messianism and Politics: The Ideological Transformation of Religious Zionism. *Israel Studies* 19(2): 239–263.
- Elazar, D. J. (1995). *Covenant & Polity in Biblical Israel: Biblical Foundations & Jewish Expressions*. Transaction Publishers.
- Gans, C. (2008). *A Just Zionism: On the Morality of the Jewish State*. Oxford University Press.
- Gellner, E. (2006 [1983]). *Nations and Nationalism* (2nd ed.). Blackwell Pub.
- Gorenberg, G. (2011). *The Unmaking of Israel* (1st edition). Harper.
- Greenfeld, L. (1992). *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Harvard University Press.
- Halwani, R. & Kapitan, T. (2008). *The Israeli-Palestinian Conflict: Philosophical Essays on Self-Determination, Terrorism, and the One-State Solution*. Palgrave Macmillan.
- Hermann, T. (2013). *Israeli Democracy Index 2013*. Israeli Democracy Institute.
- Herzl, T. ([1896] 1988). *The Jewish State*. Dover Publications.
- Inbari, M. (2012). *Messianic Religious Zionism Confronts Israeli Territorial Compromises*. Cambridge University Press.
- Juergensmeyer, M. (2008). *Global Rebellion: Religious Challenges to the Secular State, from Christian Militias to al Qaeda*. University of California Press.
- Juergensmeyer, M. (2019). Religious Nationalism in a Global World. *Religions* 10(2): 97.
- Kornberg, J. (ed.). (1983). *At the Crossroads: Essays on Ahad Ha-am*. State University of New York Press.
- Liebman, C. S. & Don-Yihya, E. (1983). *Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish State*. University of California Press.
- Majeed, R. (2025). National Humiliation: Emotion, Narrative, and Conflict. *Journal of Applied Philosophy* 42(1): 287–302. <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/japp.12759>
- Martin, D. (1978). *A General Theory of Secularization*. Blackwell.
- Masterson, M. (2022). Humiliation and International Conflict Preferences. *The Journal of Politics* 84(2), 874–888. <https://doi.org/10.1086/715591>
- Mylonas, H. & Tudor, M. (2021). Nationalism: What We Know and What We Still Need to Know. *Annual Review of Political Science* 24(24): 109–132. <https://doi.org/https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-041719-101841>
- Ofer, D. (2004). History, Memory and Identity: Perceptions of the Holocaust in Israel. In: U. Rebhun & C. I. Waxman (eds.), *Jews in Israel: Contemporary Social and Cultural Patterns*. Brandeis University Press, pp. 394–417.
- Omer, A. & Springs, J. A. (2013). *Religious Nationalism: A Reference Handbook*. ABC-CLIO.
- Pianko, N. (2010). *Zionism and the Roads not Taken: Rawidowicz, Kaplan, Kohn*. Indiana University Press.
- Rachlevsky, S. (1998). *Messiah's Donkey [Hebrew: Ḥamoro shel Mashiah]*. Yedi'ot Aḥaronot, Sifre Hemed.
- Ravitzky, A. (1996). *Messianism, Zionism, and Jewish Religious Radicalism*. University of Chicago Press.
- Rouhana, N. N. & Shalhoub-Kevorkian, N. (eds.) (2021). *When Politics Are Sacralized: Comparative Perspectives on Religious Claims and Nationalism*. Cambridge University Press.
- Rousseau, J.-J. (2002 [1762]). *The Social Contract and The First and Second Discourses* (S. Dunn & G. May, eds.). Yale University Press.
- Segev, T. (2000). *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. Henry Holt.

- Shapira, A. (1997). *New Jews, Old Jews* [Hebrew: *Yehudim Hadashim, Yehudim yeshanim*]. Am Oved.
- Shaul, M. (2021). Memory as a Mobilizing Force: The Restoration of the Haredi World in Israel After the Holocaust. *Israel Studies* 26(1): 102–125. <https://doi.org/10.2979/israelstudies.26.1.06>
- Shelef, N. G. (2010). *Evolving Nationalism: Homeland, Identity, and Religion in Israel, 1925–2005*. Cornell University Press.
- Shimoni, G. (1995). *The Zionist Ideology*. Brandeis University Press.
- Shochetman, E. (1994). *Jewish Sovereignty on the Land of Israel* [Hebrew: *Va-ya'amidah le-Ya'akov le-hok*] (Mahad. 2. murhevet. ed.). hmol.
- Smith, A. D. (2003). *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*. Oxford University Press.
- Soper, J. C. (2018). *Religion and Nationalism in Global Perspective* (1th edition). Cambridge University Press.
- Triandafyllidou, A. (2024). Religion and Nationalism Revisited: Insights from Southeastern and Central Eastern Europe. *Ethnicities* 24(2): 203–218. <https://doi.org/10.1177/14687968231207980>
- Vereté, M. (1970). The Balfour Declaration and its Makers. *Middle Eastern Studies* 6(1), 48–76. <https://doi.org/10.1080/00263207008700138>
- Vital, D. (1982). *Zionism, The Formative Years*. Oxford University Press.
- Yablonka, H. & Tlamim, M. (2003). The Development of Holocaust Consciousness in Israel: The Nuremberg, Kapos, Kastner, and Eichmann Trials. *Israel Studies* 8(3): 1–24.
- Yack, B. (2012). *Nationalism and the Moral Psychology of Community*. The University of Chicago Press.
- Zertal, I. (2005). *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge University Press.
- Zertal, I. & Eldar, A. (2009). *Lords of the Land: The War Over Israel — Settlements in the Occupied Territories, 1967–2007*. Nation Books.
- Zhao, D. (2026). *Politics of Legitimacy: State-Society Relations and Patterns of Chinese Politics*. The University of Chicago Press.

שינוי בדפוסי העימות במזרח התיכון? בחינה השוואתית של ארבע תחנות זמן

במשך עשורים חווה המזרח התיכון אירועים שהוצגו כנקודות מפנה היסטוריות: מהפכות, הסכמים מדיניים ומשברים ביטחוניים, שעוררו ציפייה ל"סדר אזורי חדש". מאמר זה בוחן אם אירועים דרמטיים אלו שינו את דפוסי העימות במזרח התיכון, או שמא חרף השינויים הפוליטיים, ממשיכים העימותים להתנהל בתוך מערכת אזורית מתמשכת שלא השתנתה מן היסוד. הבחינה מתבצעת באמצעות ניתוח השוואתי של ארבע תחנות זמן: המהפכה האיראנית (1979), הסכמי אוסלו (1993), "האביב הערבי" (2011), והמערכה האזורית שלאחר שבעה באוקטובר 2023. המחקר משלב ניתוח היסטורי ובחינה אמפירית של אירועי טרור, המבוססת על נתוני מאגר GTD וקידוד עצמאי. הממצאים מראים כי אף שחלו שינויים בזהות השחקנים, במוקדי האלימות ובאמצעי הפעולה, לא התרחש מעבר חד ללוגיקת עימות אזורית חדשה. חלק ניכר מן האלימות ממשיך להתבצע על-ידי שחקנים לא-מדינתיים, לנוע בין זירות שונות, ולהתקיים גם לצד תהליכים מדיניים. המאמר מציע הסבר להמשכיות זו: חפיפה חלקית בלבד בין גבולות מדינתיים ובין זהויות לאומיות, דתיות, אתניות וכיתתיות יוצרת תנאים מתמשכים לעימותים חוצי-גבולות, מחזקת את מקומם של שחקנים לא-מדינתיים, ומעודדת שימוש בעימותים עקיפים ורב-זירתיים. לפיכך, רבות מן ההתפתחויות שהוצגו כשינוי עמוק הן בפועל שינוי בנראותו של העימות, אך לא בהכרח בלוגיקה שעל פיה הוא מתנהל. המאמר מציע להבין את המזרח התיכון כמערכת שבה שינוי והמשכיות מתקיימים יחד לאורך זמן.

מילות מפתח: מזרח תיכון, עימות עקיף, שחקנים לא-מדינתיים, איראן, ישראל, חמאס, חיזבאללה, המשכיות, שינוי

מבוא

בעשורים האחרונים חווה המזרח התיכון שורה של אירועים שנתפסו כנקודות מפנה בסדר האזורי. מהפכות, הסכמים מדיניים ומשברים ביטחוניים עמוקים עוררו שוב ושוב את התחושה כי דפוסי הפעולה באזור עומדים בפני שינוי יסודי. המהפכה האיראנית בשנת 1979, הסכמי אוסלו בשנת 1993, קריסת משטרים במהלך "האביב הערבי" בשנת

2011, והמערכה האזורית שהתפתחה בעקבות אירועי שבעה באוקטובר 2023 – כל אלה הוצגו, בזמנם, כרגעים שנוצר בהם סדר אזורי חדש.

אולם בחינה רחבה יותר של התפתחות הסכסוכים במזרח התיכון מעלה תמונה שונה. לצד השינויים הפוליטיים אפשר לזהות דפוסים חוזרים: אלימות פוליטית מתמשכת, פעילות של שחקנים לא-מדינתיים, ועימותים המתנהלים במספר זירות במקביל. מצב זה מעלה שאלה מרכזית: האם נקודות מפנה פוליטיות משנות את דפוסי העימות עצמם, או שמא הן משקפות שינויים בתוך מערכת עימות קיימת שלא השתנתה מן היסוד?

מאמר זה בוחן שאלה זו באמצעות ניתוח השוואתי של ארבע תחנות זמן: המהפכה האיראנית (1979), הסכמי אוסלו (1993), "האביב הערבי" (2011), והמערכה האזורית שהתפתחה לאחר שבעה באוקטובר 2023. תחנות אלו נבחרו משום שבכל אחת מהן נטען כי חל שינוי עמוק במערכת האזורית. הבחירה אינה מבקשת לייצג את כלל נקודות המפנה האפשריות במזרח התיכון, אלא להתמקד במקרי בוחן שנתפסו בזמן אמת כרגעים של שינוי אזורי משמעותי. לפיכך, ארבע התחנות אינן מוצגות כדגימה ממצה של כלל ההתפתחויות האזוריות, אלא כמסגרת השוואתית לבחינת הפער בין תפיסות של שינוי ובין דפוסי פעולה בפועל. במקום להתמקד רק בשינויים פוליטיים או מוסדיים, המאמר בוחן אם אירועים אלה לוו בשינוי בדפוסי העימות בפועל.

לשם כך משלב המאמר ניתוח היסטורי עם בחינה אמפירית של אלימות פוליטית. הניתוח האמפירי מבוסס על נתוני ה-GTD (Global Terrorism Database), לצד קידוד עצמאי של אירועים לשנים שאינן מכוסות במלואן במאגר. שילוב זה מאפשר לבחון אם התמורות הפוליטיות באות לידי ביטוי גם בדפוסי האלימות בפועל, ולא רק בשיח הציבורי או המדיני.

הטענה המרכזית של המאמר היא כי הגם שישנם שינויים בהרכב השחקנים, במוקדי האלימות, באמצעי הפעולה ובמערכי הכוח האזוריים, קיימת המשכיות בלוגיקה הבסיסית של העימות במזרח התיכון. ואולם, המאמר אינו מסתפק בזיהוי ההמשכיות בלבד, אלא מבקש גם להציע הסבר למקורותיה. הטענה היא כי המשכיות זו נובעת, בין השאר, ממבנה אזורי שקיימת בו חפיפה חלקית בלבד בין גבולות מדינתיים לזהויות לאומיות, דתיות, אתניות וכיתתיות. חוסר הֶלִימה זה יוצר מציאות שבה עימותים אינם נותרים בהכרח בתוך גבולות המדינה, אלא נוטים להתפשט בין זירות, להתחבר לשחקנים אזוריים, ולהתנהל באמצעות ארגונים חמושים, מיליציות, ושחקנים לא-מדינתיים. לכן, גם כאשר מתרחשים אירועים פוליטיים דרמטיים – מהפכה, הסכם מדיני, קריסת משטר או מלחמה רחבה – הם אינם משנים בהכרח את התנאים המבניים שמאפשרים את המשך דפוסי העימות.

תרומתו של המאמר היא אפוא כפולה. מבחינה אמפירית, הוא מציע ניתוח השוואתי של דפוסי אלימות לאורך כמה עשורים על בסיס נתוני GTD וקידוד עצמאי. מבחינה

תיאורטית, הוא מציע להבין את השינויים במזרח התיכון לא רק כרצף של נקודות מפנה, אלא כתהליך שבו שינוי והמשכיות מתקיימים בד בבד בתוך מערכת אזורית המאופיינת בחוסר הלימה מתמשך בין מדינה, גבולות וזהויות.

שינוי והמשכיות במערכות עימות אזוריות: מסגרת מושגית

אחת השאלות המרכזיות בחקר מערכות עימות היא אם אירועים פוליטיים וצבאיים דרמטיים משנים את דפוסי הפעולה של המערכת, או שמא הם משקפים בעיקר שינויים בתוך לוגיקות עימות קיימות. שאלה זו רלוונטית במיוחד למזרח התיכון, שבו מהפכות, מלחמות והסכמים מדיניים נתפסו שוב ושוב כרגעים מכוננים, אך לא תמיד הובילו לשינוי יסודי בדפוסי העימות. פרק זה מציג את המסגרת המושגית שבאמצעותה יבחן המאמר את היחס בין שינוי להמשכיות לאורך ארבע תחנות הזמן שנבחרו.

מערכות ביטחון אזוריות ועימותים מתמשכים

המושג "מערכת ביטחון אזורית" מתייחס למכלול של יחסי גומלין ביטחוניים בין מדינות ושחקנים אחרים, הפועלים במרחב גיאוגרפי מוגדר. במסגרת זו, איומים ביטחוניים נתפסים בראש ובראשונה כמונחים אזוריים, ופעולותיו של שחקן אחד משפיעות באופן ישיר על תפיסת הביטחון של שחקנים אחרים באזור (Buzan & Wæver, 2003). מדובר אפוא לא רק באוסף של עימותים מקומיים נפרדים, אלא במערכת של זיקות הדדיות, שבה הסלמה, הרתעה ותגובה מתפשטות בין זירות ושחקנים.

בעשורים האחרונים גברה באופן ניכר חשיבותם של שחקנים לא-מדינתיים, ובמקרים רבים הם הפכו לגורמים מרכזיים בדינמיקות ביטחוניות אזוריות. ארגונים חמושים, מיליציות ותנועות אידיאולוגיות פועלים לעיתים לצד מדינות, לעיתים בתמיכתן ולעיתים במקומן, ומשפיעים על דפוסי ההסלמה והעימות בזירות שונות (Cronin, 2009; Hoffman, 2006). במזרח התיכון בפרט, קשה להבין את התפתחות דפוסי האלימות מבלי להביא בחשבון את מקומם של שחקנים אלה.

תפיסה זו עולה בקנה אחד גם עם הספרות על סכסוכים מתמשכים, המדגישה כי מערכות עימות אינן בהכרח נעות לעבר הכרעה או פתרון. במקרים רבים הן ממשיות להתקיים לאורך זמן במסגרת דפוסיים חוזרים של הסלמה, הרתעה והתאמות אסטרטגיות (Azar, 1990; Kriesberg, 1993). לפיכך, ניתוח של מערכת אזורית מחייב בחינה לא רק של רגעי שבר, אלא גם של המרכיבים המתמשכים שמעניקים לה יציבות יחסית לאורך זמן.

שינוי לעומת המשכיות במערכות עימות

הספרות בתחום היחסים הבין-לאומיים מבחינה בין שינוי מבני במערכת ובין שינויים בתוך דפוסים קיימים. שינוי מבני מתרחש כאשר חל שינוי עמוק במאזן הכוחות, בדפוסים הבריתות, בסוגי השחקנים הדומיננטיים או במנגנוני הפעולה המרכזיים של המערכת. לעומת זאת, במקרים רבים אירועים דרמטיים נתפסים בזמן אמת כשינוי יסודי, אך בפועל הם מובילים בעיקר לשינויים בתוך דפוסים קיימים.

מחקרים על משברים בין-לאומיים מחזקים הבחנה זו. משברים נתפסים לעיתים כרגעים מכוננים במערכת האזורית או הבין-לאומית, אך בחינה רחבה יותר מראה כי גם לאחר זעזועים משמעותיים, מערכות עשויות לשוב לדפוסים מוכרים של תחרות, הרתעה וניהול עימות (Brecher & Wilkenfeld, 2000). מכאן שלא כל תפיסה של שינוי שקולה לשינוי מבני בפועל.

במקרה של המזרח התיכון, אחד המקורות המרכזיים להמשכיות זו הוא חוסר ההלימה בין גבולות מדינתיים לזהויות קולקטיביות. חוסר ההלימה זה קשור למה שמוגדר בספרות כמאזן מדינה-לאום אזורי, כלומר מידת ההתאמה בין גבולות המדינה ובין הזהויות הלאומיות והקבוצתיות הפועלות במרחב (Miller, 2007). כאשר גבולות המדינה אינם חופפים באופן מלא לזהויות לאומיות, דתיות, אתניות או כיתתיות, עימותים נוטים שלא להישאר תחומים בזירה מדינתית אחת. הם עשויים לנוע בין גבולות, להתחבר לשחקנים אזוריים, ולהתנהל באמצעות ארגונים חמושים, מיליציות, ושחקנים לא-מדינתיים. לכן, גם כאשר מתרחשים אירועים פוליטיים דרמטיים, הם אינם משנים בהכרח את התנאים המבניים שמאפשרים את המשך דפוס העימות.

עימותים עקיפים ושחקנים לא-מדינתיים

אחד המאפיינים הבולטים של מערכות עימות אזוריות בעשורים האחרונים הוא השימוש הגובר בעימותים עקיפים. במסגרת זו מדינות פועלות באמצעות ארגונים, מיליציות, או קבוצות חמושות הפועלות מחוץ למסגרת המדינה – תופעה המכונה לעיתים "מלחמות שליחים" (Mumford, 2013). שימוש בשחקנים לא-מדינתיים מאפשר למדינות לקדם אינטרסים אסטרטגיים בזירות שונות תוך צמצום הסיכון להסלמה ישירה בין מדינות. בה בעת, דפוס פעולה זה מאריך את משך העימותים, מטשטש אחריות ישירה, ומפזר את האלימות על פני מספר זירות במקביל (Byman, 2018). כך נוצרת מערכת עימות רב-זירתית שבה מוקדי האלימות אינם מוגבלים לגבולות מדינתיים ברורים.

במזרח התיכון, דפוס זה מהווה מרכיב מרכזי בדינמיקה האזורית. מעורבות מדינתית דרך שחקנים לא-מדינתיים, פעולה בזירות משניות, והשתלבות של ארגונים חמושים

במאבקים אזוריים רחבים יותר הם חלק קבוע מן התמונה. לכן, כל ניסיון לבחון שינוי והמשכיות בדפוסי העימות חייב להביא בחשבון את מקומם של עימותים עקיפים כמנגנון פעולה מרכזי.

נקודות מפנה לעומת דפוסים מתמשכים

אירועים פוליטיים וצבאיים משמעותיים נתפסים לעיתים קרובות כנקודות מפנה במערכת האזורית. מהפכות, הסכמים מדיניים, קריסת משטרים או מתקפות רחבות היקף עשויים ליצור תחושה של שינוי יסודי במבנה המערכת. תחושה זו אינה חסרת בסיס, שכן אירועים מסוג זה אכן משנים שחקנים, סדרי עדיפויות, בריתות וזירות פעולה. עם זאת, מחקרים רבים מצביעים על כך שגם כאשר מתרחשים שינויים משמעותיים, הדפוסים האסטרטגיים הבסיסיים של העימות עשויים להישאר יציבים יחסית (Morgan, 1997). שחקנים חדשים עשויים להיכנס לזירה, מוקדי העימות יכולים להשתנות, ולעיתים גם אמצעי הלחימה מתעדכנים, אולם אין פירוש הדבר כי לוגיקת העימות עצמה השתנתה. מכאן עולה כי יש להבחין בין שינוי בתפאורה הפוליטית ובין שינוי בדפוסי הפעולה העמוקים יותר של המערכת. הבחנה זו עומדת בלב המאמר הנוכחי, המבקש לבדוק אם ארבע תחנות הזמן שנבחרו משקפות מעבר למערכת עימות חדשה, או שמא הן מבטאות שינויים משמעותיים בתוך מסגרת עימות מתמשכת.

עימות עקיף: הגדרה מושגית ואופרטיבית

לצורך המאמר, "עימות עקיף" מוגדר כדפוס פעולה שבו מדינות פועלות לקידום אינטרסים ביטחוניים או פוליטיים באמצעות שחקנים שאינם מדינתיים, או בזירות פעולה שאינן כרוכות בעימות ישיר ומלא בין צבאות סדירים. במסגרת זו, מדינה עשויה לתמוך, לממן, להכשיר, לצייד או לכוון ארגונים חמושים, מיליציות או קבוצות מקומיות הפועלות בזירה אזורית או תת-אזורית.

הבחנה זו נועדה להבדיל בין עימות ישיר, המתנהל בין מדינות באמצעות כוחות צבאיים סדירים ובמסגרת זירה מוגדרת, לבין עימות עקיף, שבו השימוש בכוח מתווך על-ידי שחקנים נוספים ומתפרס על פני מספר זירות במקביל. בעימות עקיף, הגבולות בין פעולה מדינתית ובין פעולה של שחקנים לא-מדינתיים מטושטשים, ולעיתים קשה להבחין בין יוזמה עצמאית של ארגון לפעולה הנתמכת או מכוונת על-ידי מדינה. משום כך, המאמר אינו מבקש לייחס כל פעולה לא-מדינתית למדינה תומכת באופן ישיר וחד-משמעי. תחת זאת הוא מתמקד בזיהוי דפוסים רחבים של פעולה, שבהם שחקנים

לא־מדינתיים משתלבים בתוך הקשר אזורי של עימות, גם כאשר טיב הקשר בינם ובין מדינות מסוימות נותר חלקי, משתנה או שנוי במחלוקת. במזרח התיכון בא דפוס זה לידי ביטוי בקשרים בין איראן לבין ארגונים כגון חיזבאללה, חמאס ומיליציות פרו־איראניות בעיראק ובסוריה, וכן בפעילות של שחקנים נוספים הפועלים בזירות שונות תוך זיקה למדינות אזוריות. לדוגמה, המלחמה בעזה לאחר שבעה באוקטובר 2023 כוללת רכיב ישיר בין ישראל לחמאס בזירה מוגדרת, אך גם רכיב עקיף רחב יותר, המתבטא בפעילות בזירות נוספות – לבנון, עיראק, סוריה ותימן. באופן דומה, חילופי המהלומות בין ישראל לאיראן באפריל 2024 מייצגים רגע של עימות ישיר מוגבל, שהתקיים בתוך מסגרת רחבה יותר של עימות עקיף מתמשך. לפיכך, ההבחנה בין עימות ישיר לעקיף משמשת במאמר זה ככלי אנליטי להבנת האופן שבו מתנהלים עימותים אזוריים, ולא כחלוקה קשיחה בין סוגי עימותים נפרדים. יתרונה בכך שהיא מאפשרת לזהות כיצד מערכות עימות במזרח התיכון משלכות כמה רובדי פעולה – ישירה, עקיפה ורב־זירתית, מבלי שרובד אחד יבטל את האחר.

מתודולוגיה ומקורות הנתונים

המחקר משלב ניתוח היסטורי־השוואתי עם בחינה אמפירית של דפוסי אלימות לאורך זמן. שילוב זה מאפשר בחינה כפולה: מחד גיסא, של האופן שבו רגעים פוליטיים מכוננים הוצגו או נתפסו כרגעי שינוי; ומאידך גיסא, של השאלה אם שינוי זה ניכר גם בדפוסי האלימות בפועל.

הניתוח ההיסטורי מתמקד, כאמור, בארבע תחנות הזמן שצוינו לעיל. תחנות אלו נבחרו משום שבכל אחת מהן נטען כי חל שינוי עמוק במבנה המערכת האזורית. מבחינה מתודולוגית, הן משמשות מקרי בוחן השוואתיים של רגעים שנתפסו כשוברי סדר, ובכך הן מאפשרות לבחון אם תפיסות של שינוי פוליטי בזמן אמת מתורגמות גם לשינוי בדפוסי העימות.

לצד הניתוח ההיסטורי, המאמר כולל רכיב אמפירי המבוסס על נתוני טרור. מקור הנתונים המרכזי הוא מאגר Global Terrorism Database (GTD), המספק מידע שיטתי על אירועי טרור ברחבי העולם לאורך זמן. המאגר כולל נתונים על מועד האירוע, מיקומו, השחקן המבצע, סוג התקיפה ומאפיינים נוספים.

מאחר שהמאגר אינו מכסה באופן מלא את השנים המאוחרות ביותר, ובפרט את התקופה שלאחר 2020, משולב בניתוח גם קידוד עצמאי של אירועים. קידוד זה נועד להשלים את התמונה האמפירית עבור התקופה העדכנית, תוך שמירה, ככל האפשר, על התאמה עקרונית לקטגוריות הקידוד של ה־GTD. מדובר בהרחבה שיטתית של המאגר לצורך יצירת רצף השוואתי בין התקופות הנבחנו.

יחידת הניתוח במחקר היא אירוע אלים בודד, כפי שהוא מוגדר במסגרת מאגרי הנתונים.² אירועים אלה מקובצים לפי תקופות זמן התואמות את תחנות המפתח שנבחנו בניתוח ההיסטורי. מבחינה גיאוגרפית, הניתוח מתמקד בזירה הישראלית-פלסטינית ובסביבתה האזורית הקרובה, ובכלל זה ישראל, הגדה, הרצועה ולבנון.

הניתוח האמפירי מתבצע באמצעות מספר מדדים משלימים. ראשית נבחן היקף האלימות בכל תקופה באמצעות מספר האירועים הכולל. שנית נבחנת מידת הריכוז הארגוני של האלימות באמצעות מדדים כגון HHI (Herfindahl-Hirschman Index) וחלקם של הארגונים הדומיננטיים (CR3), במטרה להעריך עד כמה מרוכזת האלימות בידי מספר מצומצם של שחקנים או מפוזרת ביניהם. פרט לכך נבחנים סוגי התקיפה המרכזיים והפיזור הגיאוגרפי של האירועים, כדי לזהות תבניות פעולה חוזרות, שינויים סקטיים ותנועה בין זירות לאורך זמן.³

למחקר מספר מגבלות שיש להביאן בחשבון. ראשית, מאגר ה-GTD כולל שיעור גבוה של אירועים שסווגו כ"לא ידוע", במיוחד בכל הנוגע לזהות הארגון המבצע. מגבלה זו עלולה להשפיע על מדדי ריכוז ארגוני כגון HHI ו-CR3, ולכן מדדים אלה נבחנים במאמר כאינדיקציה למגמות השוואתיות ולא כמדידה מוחלטת של מבנה האלימות. שנית, הקידוד העצמאי, אף שנעשה בזהירות, עלול להיות מושפע מהבדלים במקורות המידע, בזמינותם ובאופן הדיווח על אירועים עכשוויים. שלישית, יש לנקוט זהירות מיוחדת בניתוח התקופה שלאחר שבעה באוקטובר, שכן מדובר בתהליך שעדיין מתפתח, והנתונים הקיימים לגביו חלקיים מטבעם.

מגבלה נוספת נוגעת לאופן הסיווג הארגוני של חלק מן האירועים במאגר. קטגוריות כגון "Palestinians" ו-"Palestinian Extremis" אינן מייצגות בהכרח ארגונים פורמליים ומוגדרים, אלא משקפות מצבים שבהם זיהה המאגר שיוך כללי של המבצע, אך לא הצליח לייחס את האירוע לארגון ספציפי. לפיכך, קטגוריות אלה מלמדות גם על מגבלת הזיהוי של המאגר עצמו. עם זאת, גם כאשר הזהות הארגונית המדויקת נותרת עמומה, האירועים מספקים מידע על היקף הפעילות האלימה, על התפלגותה, ועל מקומם המתמשך של שחקנים לא-מדינתיים במערכת העימות, כפי שיובא גם בהמשך בטבלה 2. בהתאם לכך, הטענה במאמר זה על המשכיות אינה נשענת על זהות קבועה של אותם ארגונים בכל תקופה, אלא על המשכיותו של מנגנון הפעולה: הישענות מתמשכת על שחקנים לא-מדינתיים כמרכיב מרכזי בדפוסי העימות האזוריים.

למרות מגבלות אלו, השילוב בין ניתוח היסטורי ובין נתונים אמפיריים מאפשר בחינה רחבה של השאלה אם המערכת האזורית אכן עוברת שינוי יסודי, או שמא היא ממשיכה לפעול במסגרת דפוסיים מתמשכים של עימות.

המהפכה האיראנית (1979): שינוי פוליטי והמשכיות אסטרטגית

המהפכה האיראנית בשנת 1979 נתפסה כאחת מנקודות המפנה המרכזיות בפוליטיקה של המזרח התיכון במחצית השנייה של המאה ה-20. נפילת משטר השאה ועליית משטר מהפכני בעל אידיאולוגיה אסלאמית יצרו רושם של שינוי עמוק במאזן הכוחות האזורי ובמבנה הבריתות. ואכן, חלק ניכר מן הספרות מציג את המהפכה כאירוע ששינה באופן יסודי את דפוסי הפעולה בזירה האזורית. עם זאת, בחינה של דפוסי העימות מצביעה על תמונה מורכבת יותר: לצד שינויים משמעותיים ברמת השחקנים והאידיאולוגיה, אפשר לזהות המשכיות בדפוסי פעולה אסטרטגיים מרכזיים.

ברמה הפוליטית והאידיאולוגית, המהפכה האיראנית הביאה לשינוי מובהק בזהות השחקן המרכזי ובתפיסת תפקידו האזורי. המשטר החדש אימץ תפיסה ששילבה בין התנגדות להשפעה מערבית ושאיפה להרחבת השפעה אזורית, בין השאר באמצעות תמיכה בשחקנים לא-מדינתיים. במסגרת זו התהדקו קשרים עם ארגונים הפועלים מחוץ למסגרת המדינה, ובהם חיובאללה בלבנון ושחקנים בזירה הפלסטינית. שינוי זה משקף מעבר מדפוס של מדינה פרו-מערבית למדינה הרואה בעצמה גורם מהפכני אזורי.

אולם ברמה האסטרטגית, דפוסי הפעולה המרכזיים של המערכת האזורית לא השתנו באופן יסודי. השימוש בשחקנים לא-מדינתיים ובעימותים עקיפים, כפי שהוגדר במסגרת המושגית של המאמר, לא הופיע לראשונה בעקבות המהפכה, אלא קיבל ביטוי רחב וממוסד יותר. עוד קודם למהפכה אפשר היה לזהות באזור דפוסים של עימות מתווך, פעולה דרך ארגונים פלסטיניים חמושים ושילוב בין עימותים בין-מדינתיים ובין הפעלת כוח דרך שחקנים שאינם מדינתיים. מכאן שייחודה של 1979 אינו בהופעתו הראשונה של דפוס זה, אלא בהרחבתו, במיסודו, ובהעמקת הקשר בינו ובין האסטרטגיה האזורית של איראן. אפשר לראות במהפכה האיראנית לא יצירה של דפוס פעולה חדש, אלא האצה והעמקה של דפוסי עימות עקיף קיימים.

המורכבות הזו מתחדדת לנוכח פרוץ מלחמת איראן-עיראק בשנת 1980. מלחמה זו, שהתנהלה כעימות בין-מדינתי ישיר ונמשכה שמונה שנים, מדגימה כי לצד התפתחותם של דפוסים עקיפים, המשיכו להתקיים גם דפוסים קלאסיים של מלחמה בין מדינות. קיומם המקביל של עימות ישיר ועקיף ממחיש כי המהפכה לא החליפה דפוס פעולה אחד באחר, אלא פעלה בתוך מערכת שבה מספר דפוסים מתקיימים בד בבד. המהפכה האיראנית שינתה באופן משמעותי את זהות השחקנים, את האידיאולוגיה ואת היקף המעורבות של שחקנים לא-מדינתיים, ובה בעת לא ביטלה את הדפוסים האסטרטגיים הבסיסיים של המערכת, ובראשם השילוב בין עימותים ישירים לעקיפים. לסיכום, המהפכה האיראנית לא יצרה את דפוס העימות העקיף מאפס, אלא הרחיבה אותו בתוך אזור שבו גבולות וזהויות אינם חופפים.

הסכמי אוסלו (1993): תהליך מדיני בתוך מערכת עימות מתמשכת

חתימת הסכמי אוסלו בשנת 1993 נתפסה בעיני רבים כאחד הרגעים הדרמטיים ביותר בפוליטיקה של המזרח התיכון בסוף המאה ה-20. לראשונה נוצרה מסגרת מדינית ישירה בין ממשלת ישראל ובין הנהגת אש"ף, אשר עד אז הוגדרה בישראל כארגון טרור. ההכרה ההדדית בין הצדדים והקמת הרשות הפלסטינית יצרו ציפייה כי הסכסוך הישראלי-פלסטיני נכנס לשלב חדש, שעשוי להוביל להסדר מדיני רחב יותר (Tessler, 2009). במובן זה סימנו הסכמי אוסלו שינוי פוליטי ומוסדי חשוב, אך השאלה המרכזית היא אם שינוי זה לווה גם בשינוי יסודי בדפוסי העימות.

ברמה האזורית נתפסו ההסכמים כחלק מתהליך רחב יותר של שינוי פוליטי לאחר סיום המלחמה הקרה. קריסת ברית המועצות, מלחמת המפרץ הראשונה ותהליכים של התקרבות בין מדינות ערב למערב יצרו תנאים חדשים, שהשפיעו גם על הזירה הפלסטינית. בהקשר זה הוצגו הסכמי אוסלו לעיתים כבסיס לסדר אזורי חדש, שבו סכסוכים פוליטיים יפתרו באמצעות משא ומתן והסדרים מדיניים, ולא בעימותים צבאיים (Brynen, Korany, & Noble, 1995). ואולם, דווקא בשל הציפייה הגבוהה לשינוי כולל, המקרה של אוסלו מאפשר לבחון את הפער בין שינוי פוליטי להמשכיות בדפוסי העימות.

אכן, ההסכמים יצרו מסגרת מוסדית חדשה. הקמת הרשות הפלסטינית ביססה מוקד שלטוני פלסטיני מופר, והעניקה לאש"ף מעמד פוליטי שונה מזה שהיה לו קודם לכן. אך שינוי זה לא הביא לארגון מחדש של כלל הזירה הפלסטינית תחת מסגרת מדינית אחת. ארגונים כגון חמאס והג'יהאד האסלאמי הפלסטיני התנגדו להסכמים, והמשיכו לראות במאבק מזוין אמצעי מרכזי לקידום יעדיהם הפוליטיים (Milton-Edwards, 2008). לפיכך, המסגרת המדינית החדשה לא החליפה את דפוסי העימות הקיימים, אלא התקיימה לצידם.⁴

גם מבחינה אזורית לא שינו הסכמי אוסלו מן היסוד את דפוסי הפעולה הרחבים יותר של המזרח התיכון. אף שההסכמים תרמו לשינוי במעמדו הבין-לאומי של אש"ף וליצירת מנגנונים פוליטיים חדשים בזירה הפלסטינית, הם לא ביטלו את קיומם של שחקנים לא-מדינתיים ולא שינו באופן מיידי את המבנה האזורי שבו מדינות, ארגונים חמושים וזירות עימות שונות ממשיכים להשתלב זה בזה.

לפיכך, הסכמי אוסלו מהווים דוגמה לשינוי פוליטי חשוב שלא לווה בשבירה מלאה של דפוסי העימות. הם שינו מוסדות, שחקנים לגיטימיים ומסגרות פעולה רשמיות, אך לא ביטלו את המשקל המתמשך של שחקנים לא-מדינתיים חמושים ולא סיימו את לוגיקת העימות שעליה נשענה המערכת. לסיכום, הסכמי אוסלו שינו מסגרת מדינית,

אך לא פתרו את היעדר ההלימה בין ריבונות, ייצוג וזהות פלסטינית, ולכן שחקנים חמושים המשיכו לפעול מחוץ למסגרת המדינית.

האביב הערבי (2011): טלטלה אזורית, ריבוי זירות והעמקת העימות העקיף

האירועים שהחלו בסוף 2010 והתפשטו במהלך 2011 ברחבי העולם הערבי נתפסו בשעתם כרגע של שינוי אזורי עמוק. קריסת משטרים בתוניסיה, במצרים ובלוב, המחאה הרחבה בסוריה, והטלטלה הפוליטית בתימן, בבחריין ובמדינות נוספות יצרו תחושה כי המזרח התיכון נכנס לעידן חדש. בשיח המדיני, התקשורתי והאקדמי עלתה האפשרות כי האזור עובר מעבר היסטורי שיערער את הסדר הישן וייצר דפוסי פוליטיקה חדשים. ואולם, בחינה של ההתפתחויות שלאחר מכן מלמדת כי לצד שינויים עמוקים במבנה הזירות ובמערכי הכוח לא התרחש מעבר חד ללוגיקה אזורית חדשה. במקום סדר אזורי יציב יותר, בחלק מן הזירות נוצרו מלחמות אזרחים ממושכות, ריבוי של מיליציות, וחדירה גוברת של שחקנים אזוריים, מה שהעמיק את דפוסי העימות הקיימים במקום להחליפם. במקרים רבים אפשר לזהות התאמה, הרחבה והעמקה של דפוסי עימות קיימים בתוך מציאות אזורית שהפכה מפוצלת, רב-זירתית ואלומה יותר (Lynch, 2012; Phillips, 2016). במילים אחרות, במקום מעבר מסודר לפוליטיקה אזרחית ויציבה יותר, בחלק מן הזירות התקבל בפועל מרחב מפוצל יותר, אליים יותר ופתוח יותר למעורבות של שחקנים אזוריים ולא-מדינתיים.

אחת התוצאות המרכזיות של "האביב הערבי" הייתה החלשתן של מסגרות מדינתיות בחלק ממוקדי העימות. במקרים מסוימים, ובעיקר בסוריה, בלוב ובתימן, לא הובילה המחאה הפוליטית למעבר מוסדי יציב, אלא התפתחה לכדי מלחמות אזרחים ממושכות. תהליכים אלה לא רק שינו את הזירה הפנימית בכל אחת מן המדינות, אלא גם יצרו מרחב פעולה נוח יותר לחדירתם של שחקנים אזוריים וחוץ-אזוריים. במצבים אלה לא יצרה היחלשות המדינה ריק ניטרלי, אלא פתחה את הזירה להתארגנות מחודשת של עימותים דרך מיליציות, ארגונים חמושים, כוחות מקומיים וגורמים חיצוניים שפעלו זה לצד זה (Fawcett, 2019; Phillips, 2016).

הזירה הסורית ממחישה תהליך זה באופן בולט. מה שהחל כגל מחאה נגד המשטר הפך בתוך זמן קצר לעימות רב-שכבתי שפעלו בו במקביל כוחות המשטר, ארגוני אופוזיציה חמושים, ארגונים ג'יהאדיסטיים, מיליציות מקומיות, איראן, חיזבאללה, רוסיה, טורקיה וגורמים נוספים. במובן זה, סוריה אינה רק מקרה של מלחמת אזרחים, אלא דוגמה לאופן שבו זירה פנימית הופכת לצומת אזורי ובין-לאומי של עימות. התמונה שהתגבשה לאחר 2011 לא המירה את דפוסי העימות הקודמים בדפוס חדש וברור, אלא

יצרה מסגרת שבה עימות עקיף נעשה נפוץ ומורכב יותר. מדינות פעלו דרך שליחים, מיליציות שימשו ככוח מתווך, והעימותים עצמם חצו שוב ושוב את הגבול בין מקומי, אזורי ובין-לאומי (Lynch, 2012; Phillips, 2016).⁵

גם עלייתה של המדינה האסלאמית ממחישה אותו היגיון. אין ספק שמדובר היה בשינוי דרמטי בזהות אחד השחקנים האלימים בזירה, בהיקף שליטתו הטריטוריאלי, במידת האיום שהציב ובשיטות הפעולה שלו. ואולם עניין זה מדגיש כי גם כאשר מופיע שחקן חדש, קיצוני וכולט במיוחד, הוא אינו פועל מחוץ להיגיון האזורי שהתפתח בעשור זה, אלא בתוכו. המדינה האסלאמית צמחה בתוך סביבה שכבר התאפיינה בהתפוררות חלקית של מסגרות מדינתיות, בריבוי זירות, בגבולות חדירים ובאלימות שאינה מתנהלת רק בין צבאות סדירים. במילים אחרות, השחקן התחלף והאיום התעצם, אך הלוגיקה של עימותים מורכבים, מרובי זירות ושחקנים לא-מדינתיים לא נוצרה יש מאין בשנת 2011, אלא קיבלה תנופה, עומק והקצנה חדשים (Cronin, 2009; Hoffman, 2006).

בה בעת, "האביב הערבי" חיזק את השימוש בעימות עקיף ככלי אזורי מרכזי. איראן העמיקה את מעורבותה בזירות כגון סוריה ועיראק באמצעות קשרים עם מיליציות וארגונים חמושים; שחקנים אזוריים אחרים, ובהם סעודיה, איחוד האמירויות וטורקיה, פעלו גם הם באמצעות תמיכה בשחקנים מקומיים שונים; והמערכת האזורית כולה נטתה פחות לעבר מלחמות בין-מדינתיות קלאסיות, ויותר לעבר עימותים שבהם הגבול, ישיר או עקיף, נשחק. כך, "האביב הערבי" לא רק פיצל את מרחב העימות, אלא גם העמיק את דפוס הפעולה של הפעלת כוח דרך מתווכים ושחקנים שאינם מדינתיים. לכן, אף שהוא יצר שינוי במבנה הזירות, הוא לא שבר את הדפוס הרחב של עימות אזורי הנשען על שחקנים לא-מדינתיים ועל זיקות חוצות-גבולות (Mumford, 2013; Fawcett, 2019).

לפיכך, "האביב הערבי" מהווה תחנת זמן מרכזית להבנת היחס בין שינוי להמשכיות במזרח התיכון. הוא אכן שינה את מפת העימותים, ערער משטרים, פיצל מרחבים פוליטיים והרחיב את מספר הזירות הפעילות. אולם במקביל הוא גם העמיק דפוסים שכבר היו קיימים במערכת האזורית: ריבוי שחקנים לא-מדינתיים, טשטוש בין זירות פנימיות לאזוריות, והעדפה יחסית של עימותים עקיפים ורב-זירותיים על פני עימות כולל וישיר בין מדינות. במובן זה, "האביב הערבי" אינו מסמן שבירה מלאה של דפוסי העימות הקודמים, אלא החרפה והרחבה שלהם בתוך מציאות אזורית חדשה ומפוצלת יותר. לסיכום, קריסת מדינות חשפה את חולשת הגבולות המדינתיים מול זהויות, מיליציות ושחקנים חוצי-גבולות.

התקופה שלאחר שבעה באוקטובר 2023: הסלמה אזורית בתוך דפוס מתמשך של עימות רב־זירתי

מתקפת שבעה באוקטובר 2023 והמלחמה שפרצה בעקבותיה נתפסו מראשיתן כאירוע בעל משמעות אזורית רחבה, ואף כנקודת מפנה אפשרית בלוגיקת העימות במזרח התיכון. היקף המתקפה, עוצמת התגובה הישראלית, והתרחבות המתיחות לזירות נוספות במקביל: לבנון, הים האדום, עיראק, סוריה והזירה האיראנית – חיזקו את התחושה כי "כללי המשחק" השתנו. עם זאת, בחינה זהירה של ההתפתחויות עד כה מצביעה על תמונה מורכבת יותר: גם פרק זה משתלב במידה רבה בתוך דפוסים מוכרים של עימות אזורי, ובראשם פעולה דרך זירות מקבילות, הסתמכות על שחקנים לא־מדינתיים, וניסיון לנהל הסלמה מבלי להידרדר בהכרח למלחמה אזורית כוללת (Britannica, 2026; UK House of Commons Library, 2024).

ראשית, גם לאחר שבעה באוקטובר לא התארגנה הזירה האזורית כעימות ישיר פשוט בין שתי מדינות. במקום זאת התפתח דפוס רב־זירתי שפעלו בו במקביל חמאס ברצועת עזה, חיזבאללה בלבנון, מיליציות פרו־איראניות בעיראק ובסוריה, והחות'ים בתימן. בעשור שקדם לאירועים אלה התגבשה במזרח התיכון תצורה אזורית שבה מדינות ושחקנים לא־מדינתיים פועלים במרחבים חופפים. החידוש בתקופה הנוכחית אינו בעצם קיומן של זירות מרובות, אלא בעוצמת הקישור ביניהן, בצפיפות ההתרחשויות ובמידת התיאום, גם אם אינו מלא, בין זירות שונות הפועלות במסגרת היגיון אזורי רחב יותר (Darwich, 2025).

שנית, גם כאשר התרחשו חילופי מהלומות ישירים בין ישראל לאיראן באפריל 2024, לא נעלם הדפוס של עימות עקיף, אלא נמתח עד קצהו. איראן שיגרה מאות כטב"מים וטילים לעבר ישראל בתגובה לתקיפה שיוחסה לפגיעה במתחם דיפלומטי איראני בדמשק, וישראל הגיבה לאחר מכן במהלך צבאי מוגבל. אירוע זה עשוי היה להתפרש כמעבר לעימות ישיר בין מדינות, אך בפועל הוא לא החליף את מבנה העימות הקיים, אלא נוסף עליו. גם לאחר חילופי המהלומות הישירים נותרו חיזבאללה, המיליציות בעיראק ובסוריה והחות'ים חלק מרכזי מן הדינמיקה האזורית. במובן זה, התקופה הנוכחית מדגימה כיצד עימות ישיר מוגבל יכול להתקיים בתוך מסגרת רחבה יותר של עימות עקיף, מבלי לפרק אותה (Britannica, 2026; UK House of Commons Library, 2024).

שלישית, התקופה שלאחר שבעה באוקטובר מדגישה את תפקידם של שחקנים לא־מדינתיים לא רק כמבצעי אלימות, אלא כמרכיב מבני של המערכת האזורית. חמאס, חיזבאללה, המיליציות הפרו־איראניות והחות'ים אינם פועלים בשולי המערכת, אלא מהווים חלק מן האופן שבו היא מתנהלת. הם מאפשרים פיזור סיכונים, יוצרים מגגנוני הרתעה עקיפים, ומעניקים למדינות מרחב תמרון בין זירות שונות. במקרים מסוימים

הם אף מגבילים את חופש הפעולה של המדינות עצמן. דפוס זה בולט במיוחד כאשר העימות מתפשט לכמה מרחבים בו־זמנית מבלי להתכנס למלחמה ישירה ומלאה בין כל השחקנים המעורבים (Darwich, 2025; Fawcett, 2019).⁶

לפיכך, התקופה שלאחר שבעה באוקטובר מהווה מבחן חשוב במיוחד לטענת המאמר. מצד אחד, היא כוללת אלמנטים חדשים וברורים של הסלמה, תיאום ועוצמה. מצד אחר, דווקא בתוך עוצמתה ניכרים דפוסים ותיקים: ריבוי זירות, הסתמכות על שחקנים לא־מדינתיים, וניהול הסלמה באופן שאינו מוביל בהכרח למלחמה אזורית כוללת. בזירות הנדרשת ביחס לתהליך שעדיין מתפתח, נראה כי נכון יותר להבין את התקופה הנוכחית לא כשבירה של הדפוס האזורי, אלא כשלב שבו דפוסים קיימים נמתחים, מועצמים, ולעיתים אף נחשפים ביתר בהירות, מבלי שיוחלפו בהכרח בלוגיקה חדשה. לסיכום, המערכה הרב־זירתית ממחישה כיצד עימות מקומי מתרחב במהירות בגלל זיקות חוצות גבולות בין שחקנים, זהויות וזירות.

דפוסים אמפיריים של אלימות בזירה האזורית (GTD)

הדיון ההיסטורי והמושגי שהוצג בפרקים הקודמים העלה את האפשרות כי רגעים שנתפסו כנקודות מפנה במזרח התיכון לא שינו בהכרח מן היסוד את לוגיקת העימות האזורית. מטרת הפרק הנוכחי אינה להחליף את הניתוח ההיסטורי, אלא לבחון אם המגמות שעלו ממנו מקבלות ביטוי גם במבנה האמפירי של האלימות לאורך זמן. לשם כך משלב המאמר בחינה של אירועי טרור בזירה הישראלית־ערבית והאזורית, על בסיס נתוני Global Terrorism Database (GTD) ולצידם קידור עצמאי לשנים המאוחרות שאינן מכוסות במלואן במאגר.

הבחירה לשלב פרק אמפירי לא נועדה לבסס לבדה את הטענה העיונית, אלא לבדוק אם אפשר לזהות בנתונים עקבות לדפוסים שנדונו בפרקים הקודמים. אם אכן מתקיימת המשכיות בלוגיקה של עימות עקיף, של הסתמכות על שחקנים לא־מדינתיים ושל ריבוי זירות פעולה, יש לצפות שמגמות אלה יבואו לידי ביטוי גם בהתפלגות האירועים, בזוהר המבצעים, באמצעי הפעולה ובפיזורם הגיאוגרפי.

בהתאם למבנה המאמר, הניתוח מחולק לארבע תקופות: 1979–1985, 1993–2000, 2011–2018 ו־2021–2025. תקופות אלו אינן מבקשות ללכוד את כלל ההיסטוריה של האלימות באזור, אלא לשמש נקודות בדיקה השוואתיות לגבי לארבע תחנות הזמן שנבחנו בפרקים הקודמים.

היקף האלימות ומידת הריכוז הארגוני

השלב הראשון בניתוח בוחן לא רק כמה אירועי טרור התרחשו בכל תקופה, אלא גם עד כמה הייתה האלימות מרוכזת בידי מספר קטן של שחקנים. לשם כך מוצגים בטבלה 1 ארבעה מדדים משלימים: מספר האירועים, מספר הארגונים הפעילים, שיעור האירועים שיוחסו לקטגוריית "לא ידוע", ומדד ריכוז ארגוני (HHI). ככל שערך ה-HHI גבוה יותר, כך חלק גדול יותר מן האלימות מרוכז בידי מספר קטן יותר של שחקנים.

טבלה 1: היקף אירועי טרור וריכוז ארגוני לפי תקופה

תקופה	(N)	פעילים*	ידוע" (%)	HHI**	CR3*** (%)
1985-1979	975	51	24.2	0.356	78.2
2000-1993	576	37	37.0	0.178	70.2
2018-2011	1,515	42	41.3	0.325	76.2
2025-2021	938	32	1.1	0.168	64.9

מקור: GTD וקידור עצמאי.

* לא כולל אירועים שסוגו כ-Unknown.

** HHI = Herfindahl-Hirschman Index, מחושב לפי התפלגות הארגונים הידועים בלבד.

*** CR3 = חלקם של שלושת הארגונים המובילים בכל תקופה.

טבלה 1 מציגה תמונה שאינה אחידה. היקף האלימות משתנה במידה ניכרת בין התקופות, וכך גם מידת הריכוז הארגוני. בשנים 1985-1979 ובשנים 2018-2011 ניכרת רמת ריכוז גבוהה יחסית, בעוד בשנים 2000-1993 ובשנים 2025-2021 הריכוז נמוך יותר. עם זאת, גם כאשר הריכוז נחלש, האלימות אינה מתפזרת באופן מלא בין מספר רב של שחקנים שווי משקל, אלא ממשיכה להתארגן סביב קבוצת ארגונים מובילים. לפיכך, הנתונים מצביעים על שונות במידת הריכוז, אך גם על כך שהאלימות אינה מאבדת את אופייה המאורגן סביב מוקדי כוח לא-מדינתיים.

עם זאת, יש לפרש מדדים אלה בזהירות, שכן הם מחושבים על בסיס האירועים שיוחסו לארגון מזוהה בלבד. משום כך, חלק מן ההבדלים בין התקופות עשוי לשקף לא רק שינוי במבנה האלימות עצמו, אלא גם הבדלים ביכולת הזיהוי והשיוך הארגוני של האירועים. במובן זה, מדדי HHI ו-CR3 משמשים אינדיקציה למגמות השוואתיות, ולא מדידה חד-משמעית של שינוי מבני.

זהות השחקנים: שינוי בהרכב, המשכיות במנגנון

כדי להבין טוב יותר את משמעות טבלה 1 יש לבחון מי הם השחקנים עצמם. טבלה 2 מציגה את שלושת הארגונים הדומיננטיים בכל תקופה, מתוך כלל האירועים שיוחסו לארגון מזוהה.

טבלה 2: השחקנים הדומיננטיים בכל תקופה

תקופה	*שחקן 1	חלק יחסי (%)	*שחקן 2	חלק יחסי (%)	*שחקן 3	חלק יחסי (%)
1985–1979	פלסטינים (Palestinians)	56.3	הארגון לשחרור פלסטין – אש"ף (Palestine Liberation Organization)	18.8	ארגון אבו נידאל (Abu Nidal Organization)	3.1
2000–1993	פלסטינים (Palestinians)	29.5	חיזבאללה (Hezbollah)	22.0	חמאס – תנועת ההתנגדות האסלאמית (Hamas)	18.7
2018–2011	פלסטינים (Palestinians)	53.5	חמאס – תנועת ההתנגדות האסלאמית (Hamas)	18.1	ישראלים (Israeli settlers)	4.6
2025–2021	חיזבאללה (Hezbollah)	29.1	הג'יהאד האסלאמי הפלסטיני (Palestinian Islamic Jihad)	18.2	חמאס – תנועת ההתנגדות האסלאמית (Hamas)	17.6

*הערה: שמות הגורמים המבצעים וסיווגם כאנגלית המופיעים בטבלה תורגמו בהתאם לקטגוריות המקור במאגר הנתונים Global Terrorism Data base (GTD). מדובר בסיווגים המופיעים במאגר, ולא בהגדרות נורמטיביות או פוליטיות שנקבעו במסגרת המחקר הנוכחי. מקור: GTD וקידוד עצמאי.

הנתונים בטבלה 2 מראים כי זהות השחקנים הדומיננטיים משתנה בין התקופות. בשנים שלאחר המהפכה האיראנית בולטת עדיין המסגרת הפלסטינית הרחבה וארגונים המזוהים עם אש"ף. בתקופת אוסלו ניכרת בולטות גוברת של חמאס וחיזבאללה. לאחר "האביב הערבי" מופיעות קטגוריות רחבות יותר של אלימות פלסטינית לא ממוסדת, ואילו בשנים 2025–2021 בולטים במיוחד חיזבאללה והג'יהאד האסלאמי הפלסטיני.

עם זאת, השינוי בזהות השחקנים אינו מבטל את קיומו של מנגנון פעולה הנשען על שחקנים לא־מדינתיים. דווקא העובדה שבכל תקופה בולטת קבוצת שחקנים אחרת מצביעה על כך שאין מעבר למערכת הנשלטת בידי עימות בין־מדינתי סדיר, אלא שינוי בהרכב המבצעים בתוך מסגרת רחבה יותר של עימות מתמשך.

אמצעי הפעולה: התאמה טקטית בתוך רציפות מבצעית

אחד המקומות שאפשר לִצְפּוֹת בהם לשינוי עמוק הוא אמצעי הפעולה. טבלה 3 בוחנת שאלה זו באמצעות קיבוץ סוגי התקיפה לקטגוריות רחבות.

טבלה 3: סוגי תקיפות לפי תקופה (%) מכלל האירועים בתקופה

תקופה	פיצוץ/ התנקשות	תקיפת תשתית	חטיפה / בני ערובה	תקיפה ללא נשק/ דקירה	תקיפה חמושה	אחר
1985–1979	72.4	6.6	3.7	1.8	0.1	14.8
2000–1993	34.0	14.8	3.3	1.9	5.9	34.9
2018–2011	47.9	1.1	7.7	1.5	5.1	36.4
2025–2021	51.5	0.1	0.0	0.5	1.5	46.4

טבלה 3 מצביעה על שינוי טקטי ברור. בשנים 1985–1979 היוו פיצוצים ומטענים למעלה משני שלישים מכלל האירועים, בעוד בתקופות מאוחרות יותר גדל משקלן של תקיפות חמושות ישירות. עם זאת, הנתונים אינם מעידים על מעבר ללוגיקה מבצעית חדשה לחלוטין. האמצעים משתנים ומתעדכנים בין התקופות, אך האלימות נותרת ברובה במסגרת המוכרת של תקיפות ישירות באמצעים אופייניים לטרור פוליטי. בכך מצביעים הנתונים על התאמה טקטית לאורך זמן, יותר מאשר על שינוי יסודי בדפוסי הפעולה.

טבלה 4: פיזור האירועים לפי זירות גיאוגרפיות

זירה	1985–1979	2000–1993	2018–2011	2025–2021
ישראל	356 (36.5%)	116 (20.1%)	651 (43.0%)	728 (77.6%)
גדה ורצועה	231 (23.7%)	356 (61.8%)	844 (55.7%)	182 (19.4%)
לבנון	280 (28.7%)	84 (14.6%)	2 (0.1%)	1 (0.1%)
מזרח התיכון/צפון אפריקה (למעט ישראל, גדה ורצועה ולבנון)	20 (2.1%)	8 (1.4%)	10 (0.7%)	27 (2.9%)
זירות חוץ־אזוריות	88 (9.0%)	12 (2.1%)	8 (0.5%)	0 (0.0%)
סה"כ אירועים	975	576	1515	938

מקור: GTD וקידוד עצמאי.

פיזור גיאוגרפי: דינמיות מרחבית בתוך מסגרת אזורית

טבלה 4 מציגה את פיזור האירועים לפי זירות גיאוגרפיות רחבות. הנתונים מצביעים על תנועה בין מוקדי אלימות שונים: לבנון וזירות חוץ-אזוריות בשנים הראשונות, התכנסות לגדה ולרצועה בתקופת אוסלו, חלוקה מחודשת לאחר "האביב הערבי", וחזרה בולטת לישראל בתקופה המאוחרת. עם זאת, שינוי זה אינו מצביע על מעבר למוקד יציב אחד, אלא על דינמיות מרחבית מתמשכת. האלימות אינה נשארת בזירה אחת, אלא נעה בין זירות בתוך אותו מרחב אזורי רחב, דבר העולה בקנה אחד עם מאפייניו של עימות רב-זירתי.

מה מלמד הפרק האמפירי על הטענה המרכזית?

הפרק האמפירי מצביע על כך שהמערכת האזורית אכן משתנה במובנים חשובים: היקף האלימות, זהות השחקנים, אמצעי הפעולה והפיזור הגיאוגרפי אינם קבועים לאורך זמן. עם זאת, השינויים הללו אינם מבטלים את מבנה הפעולה הבסיסי של העימות. בכל אחת מן התקופות ניכרת מערכת שבה שחקנים לא-מדינתיים ממשיכים למלא תפקיד מרכזי, האלימות מתארגנת סביב מספר מוקדי כוח עיקריים גם כאשר מידת הריכוז משתנה, והפעולה האלימה מתפרסת על פני יותר מזירה אחת. לפיכך, הנתונים מתיישבים עם ההסבר שהוצע לעיל: אף שחוסר ההלימה בין גבולות לזהויות אינו נמדד ישירות בנתוני הטרור, דפוסי הפיזור הגיאוגרפי, חילופי השחקנים והמשך מרכזיותם של שחקנים לא-מדינתיים משקפים מערכת שבה עימותים נעים בין זירות, ואינם מתכנסים למבנה בין-מדינתי יציב בלבד.

דיון ומסקנות

הניתוח ההיסטורי והאמפירי שהוצג במאמר זה ביקש לבחון אם נקודות מפנה מרכזיות במזרח התיכון יצרו שינוי יסודי בדפוסי העימות האזוריים. ארבע התחנות שנבחנו: המהפכה האיראנית, הסכמי אוסלו, האביב הערבי והמערכה שלאחר שבועה באוקטובר, נתפסות לעיתים כרגעים של טרנספורמציה אזורית. אולם השאלה המרכזית של המאמר הייתה אם שינויים פוליטיים אלה מלווים גם בשינוי מבני בדפוסי העימות. הניתוח המשולב מצביע על תמונה מורכבת: לצד שינויים ממשיים במבנה הזירה, לא נמצא מעבר חד ללוגיקה חדשה של עימות אזורי.

טבלה 5: שינוי והמשכיות בארבע תחנות זמן במזרח התיכון

תחנה היסטורית	שינוי מרכזי	דפוסי המשכיות
המהפכה האיראנית (1979)	שינוי משטר ועליית אידיאולוגיה מהפכנית	המשך עימותים אזוריים ושימוש בשחקנים לא-מדינתיים
הסכמי אוסלו (1993)	הכרה הדדית והקמת הרשות הפלסטינית	המשך פעילות ארגונים חמושים מחוץ לתהליך המדיני
"האביב הערבי" (2011)	קריסת משטרים והתפשטות עימותים פנימיים	ריבוי שחקנים לא-מדינתיים ועימותים אזוריים
התקופה לאחר שבעה באוקטובר (2023)	הסלמה אזורית רחבה	המשך עימות עקיף ורב-זרתי

מידת הריכוז הארגוני: שינוי במבנה או בלוגיקה?

אחד הממצאים המרכזיים נוגע למידת הריכוז הארגוני של האלימות. מדד ה-HHI מצביע על ירידה לאורך זמן, המעידה על מעבר ממבנה מרוכז למבנה מפוזר יותר. לכאורה, אפשר היה לפרש מגמה זו כשינוי יסודי במערכת, אולם בחינה מדוקדקת יותר מעלה כי מדובר בשינוי במבנה הפנימי של האלימות, ולא בלוגיקה האסטרטגית שלה. גם כאשר הריכוז הארגוני נמוך יותר, האלימות אינה עוברת למסגרת של עימות בין-מדינתי קלאסי. היא ממשיכה להתבצע בידי שחקנים לא-מדינתיים, הפועלים לעיתים במקביל ולעיתים בזירות שונות. לכן הפיזור אינו מבטל את ההמשכיות, אלא משנה את אופן ביטוייה.

יתרה מכך, גם בתקופות שהריכוז בהן נמוך יותר, האלימות ממשיכה להתארגן סביב מספר שחקנים מובילים. נתוני CR3 מצביעים על כך שחלק ניכר מן האירועים מיוחס לקבוצה מצומצמת של ארגונים, גם כאשר מספר השחקנים הכולל גדל. מצב זה מצביע על שילוב בין פיזור לבין ריכוז חלקי.

נוסף על כך, יש להביא בחשבון גם מגבלות מדידה. שינויים ביכולת הזיהוי, הדיווח והקידוד עשויים להשפיע על מספר הארגונים המופיעים בנתונים. לפיכך, חלק מן הירידה ב-HHI עשוי לשקף גם שינוי במידע הזמין ולא רק שינוי במציאות עצמה. בסיכומו של דבר, הירידה בריכוז הארגוני אינה סותרת את טענת ההמשכיות, אלא מדגישה את ההבחנה בין שינוי מבני לבין יציבות לוגית: מבנה ההתארגנות של האלימות משתנה, אך עקרונות הפעולה המרכזיים שלה נותרים דומים.

הסכמי אברהם: נורמליזציה מדינתית והמשכיות עימות

הסכמי אברהם (2020) מהווים נקודת מפנה חשובה בפוליטיקה האזורית, שכן הם משקפים נורמליזציה בין ישראל לבין מספר מדינות ערביות. לכאורה, אפשר היה לצפות כי תהליך זה יביא לשינוי רחב יותר בדפוסי העימות באזור. עם זאת, המאמר אינו מתייחס להסכמי אברהם כאל תחנת זמן נפרדת, משום שהם אינם משנים באופן ישיר את מוקד הניתוח, את דפוסי האלימות ואת העימות בפועל. בעוד ההסכמים מצביעים על שינוי ביחסים בין מדינות, הם אינם מלווים בירידה מקבילה בתפקידם של שחקנים לא-מדינתיים או בהיעלמות דפוסי העימות הקיימים.

להפך, אפשר לטעון כי הסכמי אברהם עולים בקנה אחד עם הטענה המרכזית של המאמר, ואף מחזקים אותה. הם מדגימים כי גם כאשר מתרחשת התקרבות בין מדינות, העימות אינו נעלם, אלא ממשיך להתקיים בזירות אחרות ובאמצעות שחקנים אחרים. כלומר, שינוי במערכת הבין-מדינתית אינו מתורגם בהכרח לשינוי בלוגיקה של העימות האזורי. לפיכך, הסכמי אברהם אינם מערערים את טענת ההמשכיות, אלא מדגישים את הפער בין שינוי דיפלומטי ובין דפוסי פעולה בפועל.

תרומה מחקרית ומסקנות

המאמר תורם להבנת המערכת האזורית בשלושה מובנים עיקריים. ראשית, הוא מציע ניתוח אמפירי רחב המבוסס על נתוני GTD ועל קידוד עצמאי. שנית, הוא משלב בין ניתוח נתונים ובחינה היסטורית של נקודות מפנה אזוריות. שלישית, הוא מציע פרשנות המבחינה בין שינוי ברמת הביטוי לבין המשכיות ברמת הלוגיקה. התרומה המרכזית של המאמר היא בהצעת קריאה זהירה יותר של "נקודות מפנה". במקום לראות בכל אירוע דרמטי רגע של מעבר לסדר חדש, המאמר מציע להבין רבות מן ההתפתחויות כהתאמות בתוך מערכת עימות מתמשכת.

גם המערכה הנוכחית מול איראן, במסגרת מבצע "שאגת הארי", אינה מצביעה בשלב זה בהכרח על שינוי מבני עמוק במערכת האזורית. אף שהיא מבליטה את רכיב העימות הישיר בין ישראל לאיראן, נראה כי נכון יותר להבין אותה, לפחות לעת עתה, כהעמקה נוספת של דפוסי קיימים. כך, לצד רכיבים ישירים של עימות בין מדינות, ממשיכים להתקיים במקביל דפוסי מוכרים של פעולה דרך זירות נוספות ושחקנים לא-מדינתיים. כך למשל, פעילות מתמשכת של חיזבאללה בזירה הצפונית, מעורבות של מיליציות פרו-איראניות בזירות עיראק וסוריה, והמשך מתיחות בזירות נוספות המקושרות למערכת העימות הרחבה. במובן זה, גם ההתפתחויות העכשוויות מדגישות

את השילוב בין עימות ישיר לעקיף, וכן את אופייה הרב-זירתי של המערכת, והן עשויות לשקף שינוי ברמת הביטוי של העימות, ולא בהכרח שינוי בלוגיקה הבסיסית שלו. לסיום, הממצאים אינם מצביעים על מערכת שקפאה במקום, אך גם אינם תומכים בתפיסה של שינוי יסודי בכל אחת מן התחנות שנבחנו. מדובר במערכת דינמית, שבה שחקנים, זירות וטקטיקות משתנים לאורך זמן, אך התנאים המבניים שמאפשרים את המשך העימות נותרים יציבים יחסית. היעדר ההלימה המתמשך בין גבולות מדינתיים לזהויות לאומיות, דתיות, אתניות וכיתתיות מסייע להסביר מדוע עימותים באזור נוטים להמשיך להתנהל דרך שחקנים לא-מדינתיים, זירות חוצות גבולות ושילובים משתנים של עימות ישיר ועקיף. לכן, דווקא השילוב בין שינוי והמשכיות הוא שמאפיין את התפתחות דפוסי העימות במזרח התיכון בעשורים האחרונים.

מקורות

- Azar, E. E. (1990). *The Management of Protracted Social Conflict: Theory and Cses*. Dartmouth.
- Brecher, M. & Wilkenfeld, J. (2000). *A Study of Crisis*. University of Michigan Press.
- Brynen, R., Korany, B., & Noble, P. (eds.). (1995). *Political Liberalization and Democratization in the Arab World* (Vol. 1, *Theoretical Perspectives*). Lynne Rienner Publishers.
- Buzan, B. & Wæver, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge University Press.
- Byman, D. (2018). *Road Warriors: Foreign Fighters in the Armies of Jihad*. Oxford University Press.
- Cronin, A. K. (2009). *How Terrorism Ends: Understanding the Decline and Demise of Terrorist Campaigns*. Princeton University Press.
- Darwich, M. (2025, August 27). *Non-State Actors and Regional Disorder in the Middle East*. POMEPS.
- Encyclopaedia Britannica. (2026). *Israel-Hamas War*. Encyclopaedia Britannica.
- Fawcett, L. (ed.). (2019). *International Relations of the Middle East* (5th ed.). Oxford University Press.
- Hoffman, B. (2006). *Inside Terrorism* (2nd ed.). Columbia University Press.
- Kriesberg, L. (1993). *Constructive Conflicts: From Escalation to Resolution*. Rowman & Littlefield.
- Lynch, M. (2012). *The Arab Uprising: The Unfinished Revolutions of the New Middle East*. PublicAffairs.
- Milton-Edwards, B. (2008). *The Israeli-Palestinian Conflict: A People's War*. Routledge.
- Miller, B. (2007). *States, Nations, and the Great Powers: The Sources of Regional War and Peace*. Cambridge University Press.
- Morgan, P. M. (1997). Regional Security Complexes and Regional Orders. In: D. A. Lake & P. M. Morgan (eds.), *Regional Orders: Building Security in a New World*. Pennsylvania State University Press (pp. 20–44).
- Mumford, A. (2013). *Proxy Warfare*. Polity Press.
- National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START). (n.d.). *Global Terrorism Database (GTD)*. University of Maryland.

- Phillips, C. (2016). *The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East*. Yale University Press.
- Tessler, M. A. (2009). *A History of the Israeli-Palestinian Conflict* (2nd ed.). Indiana University Press.
- UK House of Commons Library. (2024, July 25). *Israel-Iran April 2024: UK and International Response*. UK House of Commons Library.

הערות

- 1 הקידוד העצמאי בוצע על בסיס דיווחים חדשותיים ומקורות פתוחים ומינים לציבור, ונועד להשלים את בסיס הנתונים עבור התקופה המאוחרת תוך כדי שמירה ככל האפשר על הגיון הסיווג של מאגר ה-GTD. במסגרת זו נשמרו עקרונות קידוד עקביים ביחס למועד האירוע, מיקומו, זהות המבצע ככל שניתן היה לזהותה, וסוג הפעולה. במקרים שהדיווחים בהם היו חלקיים, סותרים או לא אפשרו שיוך מספק של האירוע לארגון מסוים, ננקטה זהירות, והאירוע לא יוחס לארגון ספציפי מעבר למה שנתמך במפורש במקורות. מטרת הקידוד העצמאי לא הייתה לייצר מסד נתונים חלופי, אלא להרחיב באופן שיטתי וזהיר את הרצף ההשוואתי של הנתונים.
- 2 הניתוח האמפירי מתמקד באירועי טרור כפי שהם מוגדרים במאגר ה-GTD, הכוללים שימוש מכוון באלימות או איום באלימות בידי שחקנים לא-מדינתיים, כאשר לאירועים אלו מיוחסת מטרה פוליטית, אידיאולוגית או דתית. בהתאם להגדרה זו, המאגר אינו כולל, בדרך כלל, פעולות צבאיות סדירות של מדינות, אלא מתמקד בפעילות של ארגונים, מיליציות וקבוצות חמושות הפועלות מחוץ למסגרת המדינה.
- 3 מטרת הניתוח האמפירי אינה לבסס קשר סיבתי ישיר בין נקודות מפנה פוליטיות לדפוסי אלימות, אלא לזהות מגמות, רציפויות, הבדלים ותבניות פעולה בין תקופות שונות.
- 4 נקודה זו חשובה במיוחד לדיון בשינוי ובהמשכיות. אם הסכמי אוסלו היו מביאים לשינוי מבני מלא, ניתן היה לצפות להיחלשות חדה של תפקיד השחקנים הלא-מדינתיים החמושים ולמעבר הדרגתי לדפוסי פעולה מוסדיים בעיקרם. בפועל, התהליך המדיני והאלימות הפוליטית התקיימו במקביל. קרי, לא התרחש מעבר חד ממערכת עימות למערכת הסדרה, אלא נוצרה מציאות שבה לוגיקה מדינית ולוגיקה אלימה פעלו זו לצד זו באותה זירה. אין בכך כדי לטעון כי תהליך אוסלו היה חסר משמעות. להפך, הוא יצר שינוי פוליטי ומוסדי חשוב, ונתפס בשעתו כמהלך שעשוי לצמצם את האלימות ולהעביר את הסכסוך למסלול מדיני. אולם בפועל, אף שנוצרה מסגרת חדשה של הכרה ושל משא ומתן, ארגונים דוגמת חמאס והג'יהאד האסלאמי המשיכו לפעול באלימות, והסכסוך לא חדל להתנהל גם באמצעים לא-מדינתיים וחמושים. מכאן שאוסלו שינה את המסגרת הפוליטית, אך לא החליף מן היסוד את דפוסי העימות.
- 5 יש לזכור כי סוריה היא מקרה קיצון, ולא כל זירות "האביב הערבי" התפתחו באותו אופן. במקרים אחרים, כגון בתוניסיה ובמידה מסוימת גם במצרים, לא הובילה הטלטלה הפוליטית לאותה תצורה של עימות אזורי רב-זירתי. עם זאת, המקרה הסורי מדגים היטב כיצד קריסת סדר פוליטי יכולה להעמיק דפוסים של עימות עקיף במקום להחליפם.
- 6 עם זאת, אין להמעיט במשמעותם של ההיבטים החריגים בתקופה זו. מתקפת שבעה באוקטובר הייתה חריגה בהיקפה ובאפקט הפסיכולוגי והאסטרטגי שלה; חילופי המהלומות הישירים בין ישראל לאיראן באפריל 2024 סימנו חציית רף שלא הייתה מובנת מאליה; והמעורבות האזורית הרחבה של שחקנים לא-מדינתיים הדגישה את עומק השחיקה של ההפרדה בין זירות. כלומר, מדובר ללא ספק בתקופה של שינוי משמעותי. אלא ששינוי זה אינו מחייב בהכרח מסקנה של מעבר ללוגיקה אזורית חדשה, אלא עשוי לשקף התרפה, תאוצה והעמקה של דפוסים קיימים.

"מנדט מוסרי בלתי־אפשרי": פעלונות אזרחית, "הפקרה", ועיבוד טראומה בקרב מתנדבי זק"א בשבעה באוקטובר

מאמר זה בוחן את הדינמיקה המוסרית־פסיכולוגית והקיומית של ארבעים מתנדבי זק"א שפעלו בזירות הטבח של שבועה באוקטובר 2023. המחקר, הנשען על פרדיגמה איכותנית־נרטיבית, מנתח כיצד המפגש בין חשיפה לטראומה קיצונית ובין מנדט מוסרי־הלכתי עליון ("חסד של אמת") מבנה את תהליך עיבוד הטראומה בתוך חוויה של כאוס מוסדי ו"הפקרה" בימים הראשונים למלחמה. במישור הסוציו־פוליטי, המחקר דן באופן שבו פעלונות (Agency) אזרחית זו מאירה פן משמעותי של השתתפות החברה החרדית במאמץ הלאומי בעיתות משבר. הניתוח חשף ארבע תמות מרכזיות:

(1) "המנדט המוסרי הבלתי־אפשרי" – חוויה של שבר ומצוקה מוסרית (Moral Distress), הנתפסת כנובעת מהפער בין החובה המוחלטת למגבלות האנושיות מול החורבן;

(2) הקבוצה כ"ריפוי חברתי" (Social Cure) – רשת התמיכה הפנימית המתוארת כמשאב המסייע בהתמודדות ומאפשר מעבר לחוויה של פעלונות קולקטיבית;

(3) המתח המבני בין הזיכרון כשליחות לבין הצורך בשכחה לצורך שימור התפקוד;

(4) הבנייתו של "חוסן קולקטיבי" המסייע למשתתפים לנסח מחדש את החוויה הטראומטית במונחים של משמעות קהילתית עמידה.

התרומה התיאורטית של המחקר טמונה בניסוח מודל "הנתיב הכפול", המדגים כיצד המחויבות ההלכתית מתוארת על־ידי המשתתפים בזמנית כמרכיב המעצים את העומס המוסרי, וכעוגן פרשני מרכזי להבניית משמעות וחוסן. הממצאים מנכיחים את פעילותה של החברה האזרחית החרדית כשותפה חיונית בשעת חירום, ומציעים מפה רעיונית לשיקום החוזה החברתי הישראלי דרך סולידריות ואזרחות פעילה.

מילות מפתח: מתנדבי זק"א, מצוקה מוסרית (Moral Distress), חוסן קולקטיבי, פעלונות אזרחית (Agency), שותפות אזרחית, "הפקרה", זיכרון ושכחה.

מבוא

אירועי שבעה באוקטובר 2023, ומלחמת "חרבות ברזל" שפרצה בעקבותיהם, הציבו את החברה הישראלית בפני טרגדיה אנושית ולאומית חסרת תקדים, המהווה נקודת שבר עמוקה בתפקודן של מערכות המדינה הרשמיות. מעבר לממדי ההרס הפיזי סימן האירוע קריסה תפקודית של המוסדות הריבוניים אל מול היקפו המציף של החורבן, מה שיצר, במיוחד בשלביה הראשונים של המערכה, חוויה של "הפקרה" וואקום שלטוני בזירות הטבח (מבקר המדינה, 2023; Howes et al., 2023).

בתוך מציאות זו בלטה פעלנותו של ארגון זק"א (זיהוי קורבנות אסון), גוף התנדבותי ייחודי המתמחה בטיפול רגיש, בזיהוי ובאיסוף שרידים במצבים של אירועים רבי-נפגעים ואסונות (צרפתי, 2022). פעילות זו דורשת מיומנות טכנית יוצאת דופן וחוסן פסיכולוגי גבוה (Jones & Majied, 2009), שכן המתנדבים היו לרוב הראשונים להגיע לזירות של הרס אנושי קיצוני, כשהם פועלים תחת סכנת חיים מיידית וחשופים למראות וריחות קשים ביותר (Yafe et al., 2019; Byrd & Ross, 2024).

נוכחותו של ארגון אזרחי זה בלב זירות הלחימה והטבח ביטאה פעלנות (Agency) אזרחית אשר היוותה נדבך מרכזי בגל ההתגייסות שמילא את החלל שהותירו מוסדות המדינה שקפּּשלו בהגנה על המרחב הציבורי. רוב מתנדבי זק"א מגיעים מהקהילה האורתודוקסית-חרדית, ופעילותם מונעת ממחויבות עמוקה להלכה היהודית הנוגעת לכבוד המת ולקבורה (סולומון ועמיתים, 2007). עקרון ה"חסד של אמת" מנחה את עבודתם ומעניק משמעות דתית ומוסרית עמוקה למאמץ מפרך שנעשה ללא ציפייה לתגמול חומרי. צו מוסרי זה מעלה את עבודת ההתנדבות מדרגת חובה אזרחית רגילה לדרגת מחויבות מוסרית עליונה, המציבה את הארגון בנקודת מפגש ייחודית של ערכי דת, התנדבות אזרחית וחוסן לאומי (צרפתי, 2022). המפגש בין החובה הדתית המוחלטת ובין המציאות הטראומטית המציפה בזירות שבעה באוקטובר יצר כור היתוך ייחודי למצוקה פסיכולוגית ומוסרית, המאתגר את המודלים הסטנדרטיים של חקר הטראומה, הנכשלים לעיתים בהסבר מנגנוני הדחק בנקודת המפגש שבין חובה דתית למגבלה אנושית. המחקר הנוכחי מבקש לצמצם פער זה באמצעות בחינה מעמיקה של דינמיקה המוסרית-פסיכולוגית והקיומית המאפיינת את המפגש בין חשיפה לטראומה קיצונית ובין מנדט מוסרי-הלכתי. במקום להסתפק במודלים רווחים, המדגישים את בגידת ההנהגה (Litz et al., 2009), המחקר מבקש לברר כיצד מפרשים מגיבים ראשונים מוּנְעִי שליחות את החוויה, ואם הקושי מהווה למעשה מצוקה מוסרית (Moral Distress) עמוקה, הנובעת מהפער בין הדרישה המוסרית המוחלטת ובין המגבלות האנושיות והמעשיות בזירת ההרס (Griffin et al., 2019). בחינה זו עשויה להצביע על דינמיקה של קונפליקט מוסרי המעוגן באמונתו ובהזותו הדתית של המתנדב.

לצד הסיכון למצוקה מוסרית, נבחן כיצד המחויבות ההלכתית משמשת כוֹמֶנֶט כעוגן משמעות קולקטיבי, המניע תהליכי התמודדות. במאמר זה אנו בוחנים את האפשרות להרחיב את התפיסה המסורתית של התמודדות עם טראומה לעבר הבנה של הבניית משמעות וחוסן קולקטיבי (Collective Resilience) המעוגנים בערכי קבע דתיים משותפים (Nissen et al., 2022). היכולת להמיר חוויה טראומטית פרטית למשמעות חברתית רחבה מאפשרת את בנייתו של החוסן הקהילתי במרחב הציבורי הישראלי השבור, תוך ניהול המתח המתמיד בין השליחות שבזיכרון ובין הצורך בשכחה לצורך שימור התפקוד (Howes et al., 2023; Solomon & Berger, 2005). המחקר הנוכחי בוחן את יחסי הגומלין הללו דרך עדשה סוציו־פוליטית הממוקדת בשאלה: כיצד פעילותם של מתנדבי זק"א בזירות שבעה באקטובר מאירה במבט מחודש את יחסי הגומלין בין החברה האזרחית החרדית ובין המדינה בעיתות משבר ו"הפקרה"? לשם כך נערך ניתוח פנומנולוגי (Patton, 2022) של נרטיבים בקרב ארבעים מתנדבי זק"א שפעלו בזירות הלחימה והטבח. הנתונים עובדו באמצעות ניתוח תְּמָטִי רפלקסיבי (Reflexive Thematic Analysis; Nowell et al., 2021) תוך הקפדה על סטנדרטים של מהימנות ואמינות מחקרית (Lincoln & Guba, 1985). הממצאים מצביעים על האופן שבו הציווי הערכי של "חסד של אמת" מתואר כמשאב פרשני כפול: מחד גיסא הוא מְעַצֵּם את חוויית העומס והקונפליקט המוסרי, ומאידך גיסא משמש עוגן מרכזי ליצירת משמעות ולביסוס חוסן קולקטיבי. בכך מספק המחקר תובנות חיוניות למודלים של סולידריות ואזרחות פעילה במצבי משבר מוסדי.

סקירת ספרות

1. זק"א במרחב הישראלי – בין דת, חברה ומדינה

ארגון זק"א (זיהוי קורבנות אסון) מהווה מקרה בוחן סוציולוגי ופוליטי ייחודי להבנת הדינמיקה המורכבת בין החברה האזרחית, הממסד הדתי והמדינה הריבונית בישראל. צמיחתו והתמסדותו של הארגון במרחב הציבורי הישראלי נתפסות בספרות כעדות לתהליכי הבנייה של גשר זהותי בין הקהילה האורתודוקסית־חרדית ובין האתוס הלאומי הרחב, תהליך המאפשר השתלבות של המגזר החרדי במשימות ליבה של הביטחון הלאומי (צרפתי, 2022). הארגון פועל בנקודת המפגש בין קדושת ההלכה ובין צורכי המדינה המודרנית, ונתפס כמשאב המשלב ערכי דת וחוסן חברתי (סולומון ועמיתים, 2007; צרפתי, 2022).

לב פעילותו של הארגון מעוגן במחויבות אבסולוטית להלכה היהודית הנוגעת לכבוד המת ולקבורה, כאשר עקרון ה"חסד של אמת" משמש כמצפן המוסרי המנחה (סולומון

ועמיתים, 2007). צו זה מעניק למתנדבים משמעות דתית שאינה תלויה בתגמול חומרי, ובכך הוא מגדיר את פעולת ההתנדבות כחובה דתית-מוסרית עליונה (צרפתי, 2022). בספרות המחקרית תואר המתנדב כמי שפועל במרחב הציבורי, לעיתים במקומות שהריבונות המדינתית נסוגה מהם או נכשלת בהם (שם).

הצורך בנוכחותו של ארגון דוגמת זק"א בלב המרחב הביטחוני התחדד דרמטית במהלך אירועי שבעה באוקטובר 2023. המחדל המוסדי שאפיין את שלביה הראשונים של המערכה יצר חלל תפקודי, ובתוכו מצאו עצמם מתנדבי זק"א פועלים כנדבך משמעותי בגל התארגנות אזרחית רחב לטיפול בזירות הטבח והחורבן (מבקר המדינה, 2025; Howes et al., 2023). במרחב זה, ולצד גופי הזיהוי וההצלה הרשמיים, חייבה המחויבות ההלכתית המחמירה – איסוף כל שריד אנושי והבאתו לקבורה – נוכחות פעילה וממושכת בזירות הטראומטיות ביותר, במציאות העלולה למנוע מהמתנדבים את האפשרות לנסיגה פסיכולוגית הגנתית המקובלת לעיתים בקרב כוחות הצלה אחרים (צרפתי, 2022). יחסי הגומלין הללו משקפים חוזה חברתי שבו המדינה נשענת על הידע המקצועי ועל המסירות המוסרית של המתנדבים לביצוע משימות השייכות באופן מסורתי לדרג הריבונות-פורנוזי, בעוד המתנדבים שואבים את כוחם מהקהילה המוסרית שלהם ומן המנדט הדתי (סולומון ועמיתים, 2007).

2. טראומה וטיפול בחללים (Body Handlers) במצבי קיצון

הספרות העוסקת בטראומה בקרב מגיבים ראשונים ואנשי מקצוע האמונים על הטיפול בשרידים אנושיים (Body Handlers) מצביעה על חשיפה חריגה לעדויות פיזיות של אלימות, המהווה גורם סיכון מוגבר להפרעות פסיכולוגיות. מתנדבי זק"א, הפועלים בזירות טרור ואסון, נדרשים להתמודד עם מציאות תחושתית מציפה, הכוללת עדות לגופות מושחתות, לעיתים תחת לחץ זמן ותנאי דחק פיזיים (Yoshida et al., 2023; Manhart et al., 2012). חשיפה ישירה זו לזירות של הרס אנושי מזוהה כגורם סיכון מרכזי להתפתחות PTSD (הפרעת דחק פוסט-טראומטית), חרדה, דיכאון ותחושות אשם (סולומון ועמיתים, 2007; Avital, 2024).

הקושי בטיפול בחללים באזורי אסון נובע לא רק מהמפגש עם המוות, אלא גם מסיכונים ביטחוניים בשטח שטרם אובטח (Boer et al., 2020; Yafe et al., 2019). מחקרים מצביעים על כך שחשיפה מתמשכת לגופות במהלך תהליכי זיהוי או פינוי מהווה משתנה הקשור לעלייה במצוקה פסיכולוגית, כאשר עוצמת התגובות עשויה להשתנות בהתאם למגדר ולניסיון המקצועי (Ben-Ezra et al., 2006; Avital, 2024). כמצבים אלו, לא פעם נחוה המוות כעדות לחורבן המערער את יסודות הביטחון האונטולוגי.

האתגר בטיפול בחללים כולל שילוב בין מיומנות פורנזית למחויבות מוסרית לתיקון כבוד המת. בעוד כוחות הצלה אחרים עשויים לעשות שימוש במנגנוני הגנה של ניתוק רגשי או הדחקה כדי לשמור על תפקוד (Yildiz et al., 2023; Meredith et al., 2011), קיימת טענה כי הדרישה ההלכתית ל"חסד של אמת" מחייבת נוכחות אינטימית יותר עם החורבן (צרפתי, 2022). דואליות זו – הצורך בקור רוח מבצעי והציווי הדתי – עלולה לייצר עומס פסיכולוגי המאתגר את גבולות היכולת האנושית בזירות אסון (Jones & Majied, 2009; Byrd & Ross, 2024).

3. מצוקה מוסרית (Moral Distress): הצו ההלכתי מול המגבלה האנושית

המשגה תיאורטית מרכזית להבנת עולמם של מגיבים ראשונים, התואמת את אופי הפעילות בזירות אסון מורכבות, היא "מצוקה מוסרית" (Moral Distress). מושג זה, השונה מ"פגיעה מוסרית" (Moral Injury), הכרוכה לעיתים קרובות בתחושת בגידה או חטא אקטיבי (Litz et al., 2009), מתאר מצב שבו האדם יודע בדיוק מהי הפעולה המוסרית שעליו לבצע, אך אילוצים חיצוניים, היעדר משאבים או מציאות כאוטית מונעים ממנו לבצע במלואה (Griffin et al., 2019).

עבור מתנדבי זק"א, המחויבות המוסרית מעוגנת בצו ההלכתי של "חסד של אמת", הנתפס כחובה דתית מוחלטת לאיסוף כל שריד אנושי. כאן טמון הבדל מהותי בינם ובין כוחות חילוץ ורפואה אחרים. בעוד אנשי רפואה פועלים לאור קודים אתיים הכוללים מנגנוני "טריאז'" (מיון נפגעים), המאפשרים, ולעיתים אף מחייבים, לעזוב חללים לטובת טיפול בפצועים, הצו ההלכתי המוטל על אנשי זק"א הוא אבסולוטי, והוא אינו כולל "גמישות" דומה כלפי המתים (צרפתי, 2022). חובה טוטלית זו עלולה לצמצם את מרחב התמרון הפסיכולוגי של המתנדב, ולייצר קונפליקט חריף במצבים שהמציאות הפיזית בהם אינה מאפשרת את קיום ההלכה בשלמותה. דינמיקה זו דורשת בחינה מיוחדת לנוכח האתגרים חסרי התקדים והכאוס שאפיינו את זירות הטבח בימים הראשונים של שבעה באוקטובר (מבקר המדינה, 2025), ומחייבת בירור אמפירי של החוויה הנוצרת במפגש בין נאמנות מוחלטת לערכים דתיים ובין מגבלות היכולת האנושית בשטח.

4. צמיחה פוסט־טראומטית (PTG) וכינונה של זהות קולקטיבית

צמיחה פוסט־טראומטית (Post-Traumatic Growth — PTG) מתארת את השינויים הפסיכולוגיים החיוביים ואת הטרנספורמציה האישיותית שיכולים להתרחש בעקבות התמודדות עם אירועים טראומטיים משמעותיים. שינויים אלו מייצגים לא רק חזרה למצב הקודם, אלא בנייה מחדש של עולם האמונות ותפיסת משמעות עמוקה יותר

(Tedeschi & Calhoun, 1996). בעוד הספרות הקלאסית נוטה להתמקד ב-PTG כהליך אינדיבידואלי, במחקר המודרני עולה קריאה לבחון מודלים של צמיחה מערכתית-קהלית (Howes et al., 2023). עבור מגיבים ראשונים הפועלים בתוך קהילה מוסרית מובחנת, מציאת משמעות דרך הפעילות – הכוללת הנצחה, סיוע ושימור כבוד המת – מתוארת לעיתים כנתיב אפשרי להשגת חוסן (Solomon & Berger, 2005; Howes et al., 2023). המחויבות ההלכתית ל"חסד של אמת" ממלאת תפקיד מורכב בתוך דינמיקה זו. הספרות מצביעה על כך שבעוד מחויבות כזו מהווה גורם לחשיפה מתמשכת לדחק, היא עשויה לשמש ב-זמנית כעוגן משמעות המאפשר תהליכי התמודדות אדפטיביים (צרפתי, 2022).

בהקשר זה, הקשרים החברתיים העמוקים בתוך צוותי מתנדבים נתפסים כתשתית לבניית חוסן קולקטיבי, העשויה לסייע למשתתפים לשאת את החוויה הקשה (סולומון ועמיתים, 2007; Nissen et al., 2022). תהליך זה, המושג לעיתים דרך "ריפוי חברתי" (Social Cure), מציע כי קבוצות מובחנות יכולות לייצר מודלים של שותפות וערכות הדדית המושתתות על שליחות מוסרית (Nissen et al., 2022). במציאות של משבר לאומי, הזהות הקבוצתית עשויה לשמש משאב חברתי המסייע בהתמודדות עם הטראומה ומעודד צמיחה בתוך המרחב הציבורי (Howes et al., 2023; Solomon & Berger, 2005).

5. פוליטיקה של זיכרון ושכחה בקרב מגיבים ראשונים

עיבוד הטראומה במרחב הציבורי כרוך לא אחת במתח בין החובה המוסרית לזיכרון ובין ההכרח הפסיכולוגי בשכחה. עבור מגיבים ראשונים, ומתנדבי זק"א בפרט, זיכרון האירועים אינו נתפס רק כתהליך קוגניטיבי, אלא לעיתים קרובות כשליחות מוסרית וכנאמנות לקורבנות (Howes et al., 2023). תפקיד זה עשוי למקם את המתנדב כמי שאִמון על הבטחת שימור שרידי החיים והמוות בתודעה הקולקטיבית. עם זאת, הצורך בשימור הזיכרון לטובת הכלל עומד לפעמים בסתירה לצורך האנושי בשכחה חלקית או בניתוק רגשי, המאפשרים תפקוד תחת דחק מתמשך (Boer et al., 2020; Solomon & Berger, 2005).

החופש לבחור באילו זיכרונות להחזיק מתואר בספרות ככלי הגנה פסיכולוגי המונע הצפה רגשית ומקדם תהליכי התמודדות (Howes et al., 2023). במחקרי עבר זוהה בקרב מתנדבי זק"א סגנון התמודדות רפרסיבי (Repressive Coping), המשלב בין הדחקה ובין תפקוד גבוה בזירות האסון (סולומון ועמיתים, 2007).

הספרות מצביעה על כך שהבנת הדינמיקה בין הזיכרון לשכחה נחשבת מפתח לפיתוח תמיכה פסיכולוגית מותאמת תרבותית עבור מתנדבים (Solomon & Berger, 2005). מכאן עולה הצורך בבירור מחקרי של האופן שבו מתעצב מתח מוסרי וקיומי

זה במציאות של משבר שלטוני, ולאיזה כיוון הוא נוטה כאשר חובת ההנצחה מתנגשת עם צורכי ההישרדות הנפשית.

מתודולוגיה

המחקר הנוכחי מושתת על פרדיגמה איכותנית־פנומנולוגית, המכוונת לחשיפה ולניתוח דקדקני של סובייקטיביות החוויה ושל תהליכי עומק בכינון משמעות מנקודת מבטם של מתנדבי זק"א שפעלו במלחמת "חרבות ברזל" (Creswell & Poth, 2018; Given, 2021). מתודולוגיה זו חיונית לחקירה מעמיקה של המיקוד החווייתי (Experiential Focus) הממוקם בנקודת המפגש הקיומית בין מנדט מוסרי־דתי מוחלט ובין חשיפה לטראומה קיצונית (Given, 2021). בחירה זו מאפשרת פענוח של הדינמיקה העומדת בבסיס המתח בין קונפליקט מוסרי לצמיחה אישית וקהילתית, תוך התחקות אחר האופן שבו מפרשים ומבנים המשתתפים עצמם את חוויית ה"הפקרה" אל מול שליחותם.

אוכלוסיית המחקר והליך המדגם

לשם בירור מקיף של הדינמיקה המוסרית והחברתית בזירות הטבח התבסס המחקר על ראיונות עומק עם ארבעים מתנדבי זק"א (גברים בלבד) שפעלו באופן ישיר בשטח החל מבוקר שבעה באוקטובר 2023. המשתתפים גויסו מתוך הקהילה בשיטת "כדור שלג" (Snowball Sampling).

המדגם (ראו טבלה 1) הורכב כולו מגברים המזוהים עם הקהילה הדתית והחרדית (100%). מרבית המשתתפים התגוררו באזור הדרום (62.5%), סמוך לזירות הפעולה הראשוניות. אוכלוסיית המחקר אופיינה בבגרות ובוותק מקצועי רב: 67.5% מהמשתתפים היו בני 40–45, ושיעור זהה (67.5%) החזיקו בוותק של למעלה משמונה שנים בארגון. נתון בולט המעיד על חוסנם ועל ניסיונם הקודם הוא שכלל המשתתפים (100%) נטלו חלק פעיל במבצעי לחימה קודמים בישראל. מבחינה תעסוקתית, רבים מהם מגיעים מרקע טיפולי או מבצעי (25% פרמדיקים, 20% אחים/מטפלים). התפלגות התפקידים בשטח הייתה מגוונת, וכללה איסוף חללים (32.5%), זיהוי פורנזי (25%), קשר עם משפחות (20%) והובלה ושינוע (22.5%).

טבלה 1: אפיון דמוגרפי ותעסוקתי של משתתפי המחקר – מתנדבי זק"א במלחמת "חרבות ברזל" (N=40).

משתנה	קטגוריה	מספר משתתפים	אחוז המשתתפים
מקום מגורים	צפון	10	25%
	מרכז	5	12.5%
	דרום	25	62.5%
גיל	39-35	10	25%
	45-40	27	67.5%
	51 ומעלה	3	7.5%
ותק בזק"א	2-4 שנים	3	7.5%
	5-7 שנים	10	25%
	8 שנים ומעלה	27	67.5%
מצב משפחתי	נשוי	33	82.5%
	אלמן	7	17.5%
עיסוק עיקרי	פרמדיק	10	25%
	אח / מטפל	8	20%
	מנהל צוות מתנדבים	7	16.7%
השכלה	מתפעל ציוד כיבוי והצלה	5	12.5%
	אחר	10	25%
	תיכונית	20	50%
רמת דתיות	אקדמית	15	37.5%
	לימודי קודש	5	12.5%
	דתי / חרדי	40	100%
חשיפה ישירה בזירה	כן	40	100%
	איסוף	13	32.5%
	זיהוי	10	25%
השתתפות במבצעי לחימה קודמים בישראל	קשר עם משפחות	8	20%
	הובלה ושינוע	9	22.5%
	כן (עופרת יצוקה – 2008, עמוד ענן – 2012, צוק איתן – 2014)	40	100%

כלי המחקר והליך איסוף הנתונים

הראיונות בוצעו על-ידי החוקר פנים אל פנים במקומות שסיפקו פרטיות מלאה ושקט, כדי לאפשר שיח פתוח על החוויות הרגישות. כלי המחקר היה ריאיון עומק מובנה-

למחצה. פרוטוקול הריאיון נבנה במכוון סביב שאלות פתוחות ורחבות כדי למנוע הטיה מצד החוקר. הראיונות נפתחו בשאלות תיאוריות (כגון: "ספר לי על החוויה שלך מהרגע שהוקפצת לזירה ביום הראשון?"), ומשם התפתחו לבחינת המשמעות האישית (למשל: "איך התחושות מאותם ימים מלוות אותך כיום בחיי השגרה?"). חשוב להדגיש כי מושגים תיאורטיים כגון "פגיעה מוסרית", "צמיחה פוסט־טראומטית" או "הפקרה" לא הוצגו באופן יזום על־ידי המראיין; תמות וביטויים אלו עלו באופן אינדוקטיבי וספונטני מתיאורי המרואיינים. איסוף הנתונים נמשך עד השגת מספיקות תמטית (Thematic Sufficiency), מצב שבו סיפקו הנתונים עומק ועושר רעיוני הולם להבנת התופעה, ולא התקבלו עוד נרטיבים ששינו מהותית את תפיסת קונפליקט הליכה.

אסטרטגיית הניתוח והמהימנות המדעית

תמלילי הראיונות נותחו באמצעות שיטת הניתוח התמטי (Thematic Analysis; Nowell et al., 2021). הניתוח בוצע במספר שלבים: בשלב הראשון התבצע קידוד אינדוקטיבי פתוח של החוויות כפי שתוארו במילותיהם של המשתתפים. רק בשלב הקידוד התיאורטי המאוחר יותר חוברו החוויות הגולמיות למסגרות מושגיות מהספרות. כך למשל, ביטויים של אשמה על חוסר יכולת לאסוף שרידים קודדו תחת המושג האקדמי "מצוקה מוסרית", ותיאורים של התחזקות מתוך הקבוצה הומשגו כ"משאב חברתי" וכמוטיבים של צמיחה. מהימנות המחקר (Trustworthiness) חוזקה באמצעות אמינות (Credibility) שהושגה דרך "בדיקת משתתפים" (Member Checking), יכולת העברה (Transferability) באמצעות תיאור גרוש של ההקשר הארגוני והדתי, ואישוריות (Confirmability) דרך שמירת מסלול החלטות ברור לחיבור בין הנתון הגולמי למושג התיאורטי (Lincoln & Guba, 1985). המחקר עומד בסטנדרטים הבין־לאומיים של קריטריוני ה־COREQ. יש לציין כי הציטוטים המובאים בפרק הממצאים עברו עריכה לשונית קלה והשמטה של חזרתיות (Fillers) לשם הקלת שטף הקריאה, תוך הקפדה מחמירה על שימור משמעותם המקורית, רוח הדברים וקולם האותנטי של המרואיינים.

אתיקה ומיקום החוקר (Reflexivity)

ההשתתפות במחקר הייתה וולונטרית, וכללה קבלת הסכמה מדעת ואישור של ועדת האתיקה המוסדית (IRB). בשל הרגישות הקיצונית של הקבוצה שנחשפה לטראומה ננקטו צעדים מחמירים להגנה על אנונימיות המשתתפים. למיקום החוקר הייתה חשיבות מכרעת בהליך המחקר. הראיונות והניתוח בוצעו ביד, החוקר, פסיכותרפיסט מוסמך, המתמחה בהשפעות פסיכולוגיות של סביבות לחימה ודחק,

וחבר סגל באקדמיה. הרקע הקליני של החוקר אפשר לו לזהות סימני מצוקה בזמן אמת במהלך הראיונות, ולייצר מרחב הכולל בטוח עבור המשתתפים מול טראומה מציפה. בה בעת, היותו של החוקר חוקר אקדמי חיצוני שאינו משתייך למגזר החרדי או לארגון זק"א אפשרה לו לשמור על ריחוק אנליטי ולגשת לראיונות מעמדה של סקרנות (Not-knowing position), מבלי לקבל כמובנות מאלהן הנחות יסוד חברתיות או הלכתיות של המשתתפים. החוקר הקפיד על הלימה תרבותית (Cultural Congruence) מתוך כבוד מלא לעולם הערכים הדתי של המרואיינים. המחקר נערך באופן עצמאי לחלוטין וללא תלות רשמית בארגון.

ממצאים

ניתוח הנרטיבים של ארבעים מתנדבי זק"א חושף את האופן שבו פעילותם בזירות הטבח של שבעה באוקטובר הבנתה מחדש את מושג ה"פעילות" (Agency) האזרחית במציאות של משבר מוסרי. הממצאים מצביעים על כך שהמתנדבים לא תפסו עצמם רק כטכנאים של זיהוי, אלא כ"שומרי סף" מוסריים במרחב שבו, במיוחד בימים הראשונים, חוו המערכות הרשמיות קריסה. פעילות זו כרוכה במחיר פסיכולוגי וערכי כבד, המוגדר דרך התמה הראשונה:

תמה 1: "הנשמה כואבת יותר מהגוף": המנדט המוסרי הבלתיאפשרי

התמה המרכזית העולה מן הנרטיבים מכוונת להתהוותה של מצוקה מוסרית (Moral Distress) אנדוגנית עמוקה. מצוקה זו מתוארת על-ידי המשתתפים כנובעת מן הפער הבלתי-ניתן לגישור בין הדרישה המוחלטת של הצו ההלכתי "חסד של אמת" ובין מגבלות היכולת האנושית והחיצונית במציאות של חורבן מציף. בעוד מודלים קלאסיים של "פגיעה מוסרית" (Moral Injury) נוטים להדגיש תחושות של חטא או עדות לבגידה מוסרית, הממצאים במחקר הנוכחי מצביעים על חוויה מובהקת של מצוקה מוסרית – מצב שבו הסובייקט מודע לחלוטין לפעולה המוסרית וההלכתית שעליו לבצע, אך הכאוס ואילוצי המציאות בשטח מונעים ממנו לממשה במלואה. החשיפה לזירות מתוארת לא רק כעומס חושי או כאירוע מאיים קיומית, אלא כחוויה המתאגרת את המשתתפים במישור ה"אני המוסרי והדתי".

ר"ב (בן 43, פרמדיק, ותק של 12 שנים) תיאר את האופן שבו נחוה הפער בין הרצון ההלכתי למציאות בשטח:

הכאב שהרגשתי כשנכנסתי לזירה היה כל כך עמוק. ראיתי גופות פזורות ליד בתים שרופים, והתחושה הייתה של התפרקות פנימית. כשחזרתי הביתה, לא יכולתי

להשתחרר מהמראות, כאילו הם רודפים אותי כל הזמן. כל משאית שעוברת בכביש מקפיצה לי פלאשבק של אותן משאיות פינוי. זו מועקה שמתורגמת לעייפות פיזית... אתה עומד שם, והמטרה שלך הוא לאסוף הכול, להביא את האדם לקבורה שלמה, אבל המציאות מפורקת מול העיניים שלך.

בניתוח פנומנולוגי של נרטיב זה ניכר כי החובה המוסרית־הלכתית נתפסת כזו שאינה מאפשרת למתנדב נסיגה או גמישות מחשבתית. פער זה, בין מציאות החורבן ובין הצו האבסולוטי, מתואר כמרכיב המעצים את חוויית התסכול והמועקה על מה שלא ניתן היה להציל או לאסוף במלואו. בהקשר התרבותי־דתי של המשתתפים, הציפייה מהעצמי לפעול כסוכן של קדושה במרחב מחולל מקבלת ביטוי של שבר קיומי החורג מתגובת דחק פוסט־טראומטית (PTSD) סטנדרטית, שכן המצוקה נקשרת ישירות לאחריות האתית כלפי המתים, שאינה ניתנת למימוש מלא. כפי שמתאר ר"פ (בן 54, מנהל צוות, ותק של 15 שנים):

הרגשתי חובה אמיתית להיות שם, לעזור בכל מה שאני יכול. אבל לעיתים קרובות הרגשתי שאנחנו נכשלים מול הגורל של האסון. כל פעם שהגעתי לזירה, ברגעים הראשונים היה לי ברור שאנחנו חייבים לפעול, שזה הצו שלנו, ה'חסד של אמת' הזה שיושב לנו על הכתפיים. אבל בפנים, עמוק בנשמה, הרגשתי כאילו אני נבלע בתוך תהום. אתה מרגיש שהמנדט שקיבלת הוא בלתי־אפשרי לביצוע, וזה השבר הכי גדול.

המשתתפים נוטים לקשור את חוויית חוסר האונים לא רק לממד הטראומטי הגולמי, אלא לייסורים הפנימיים על אי־היכולת לאכוף סדר הלכתי בזירה של דה־הומניזציה. ש"ב (בן 37, אח, ותק של 6 שנים) תיאר את האופן שבו העומס החושי משתלב באחריות המוסרית שנותרה בלעדית על כתפיו:

העומס החושי היה פשוט בלתי־נסבל. לפעמים בלילה אני מתעורר מההדים של מה שקרה שם, כאילו אני עדיין בתוך המרכז של האובדן. החוויה לא הייתה רק במה שראיתי, אלא בתחושה הכוללת של המרחב – הריח שנדבק אליך ולא מרפה. אתה מנסה למלא את השליחות שלך, את המנדט המוסרי שלך... הריח מזכיר לך כל הזמן שהיית שם, בוואקום הזה שהמדינה לא הייתה בו. זה משאיר את האחריות המוסרית הזו עליך ורק עליך.

לבסוף, ר"צ (בן 41, עובד כיבוי והצלה, ותק של 9 שנים) סיכם את המתח בתוך כאוס הימים הראשונים:

בתוך התחושה הזאת של השליחות, זחלה שוב ושוב תחושה משתקת של חוסר אונים. לפעמים, אחרי שסיימתי בזירה, הייתי חייב לעצור, לנשום עמוק, כי הנשמה כואבת יותר מהגוף. יש פה מנדט מוסרי עליון, אבל הוא הופך לבלתי־אפשרי כשאתה מבין

שאתה עומד לבד מול כל החורבן הזה. המערכת מסביב קרסה, ואנחנו נשארו עם החובה הזו של החסד, שהיא גדולה מאיתנו בכמה מידות.

מן הראיונות עולה תמונה מורכבת: עבור מתנדבי זק"א, המצוקה מתפרשת לא רק כתוצאה ישירה של החשיפה למראות הקשים, אלא כתולדה של "המנדט המוסרי הבלתי-אפשרי". זהו מצב שבו הערכים הגבוהים והמוחלטים ביותר של הפרט – ערכי ה"חסד של אמת" – הופכים בפרשנותו למקור של סבל ומצוקה מוסרית, בשל חוסר היכולת האובייקטיבית לממשם בשטח.

תמה 2: "לא לבד בסערה": רשת התמיכה האזרחית כתשתית של חוסן ובעלונות (Agency)

בעוד התמה הראשונה חשפה את חוויית המצוקה המוסרית, הממצאים בתמה זו מצביעים על כך שההתמודדות לא נותרה במישור הפרטי. הצוותים האורגניים של זק"א תוארו על-ידי המשתתפים כ"קהילות מוסריות" שסיפקו מרחב משותף לעיבוד הטראומה. מערכת התמיכה הפנימית חרגה מתפקידה כמשאב רגשי רגיל, והיא מתוארת כעוגן קריטי במציאות שבה הביטחון המוסדי התערער. המתנדבים הדגישו כי השותפות בחוויות הקיצון יצרה "מרחב בטוח", שאינו אפשרי מחוץ לקבוצת השווים. ר"צ (בן 41, עובד כיבוי והצלה) תיאר זאת כך:

הרגשנו שאנחנו לא לבד בסערה. המדינה אולי לא הייתה שם בשעות הראשונות, והמערכות קרסו, אבל אנחנו היינו אחד בשביל השני. בתוך הכאב הנורא והמראות הבלתי-נתפסים שראינו בזירות, מצאתי אוזן קשבת וכתף להישען עליה בתוך הצוות. זה היה ממש כמו מקלט שגרם לי להרגיש שאני יכול להמשיך, למרות שכל מה שמסביב התפרק. הידיעה שיש מישהו שעומד לידך ורואה בדיוק את מה שאתה רואה, בלי צורך להסביר, היא הדבר היחיד שהחזיק אותנו על הרגליים.

הבנה עמוקה זו מתוארת כהון חברתי ייחודי (Social Capital), הנתפס כמסייע במעבר מחוויה של חוסר אונים לפעלונות יוזמת. מ"ש (בן 44, פרמדיק) העמיק בחשיבותה של הזהות המשותפת:

כשאני מדבר עם החברים לצוות, אני מרגיש שאנחנו מבינים אחד את השני בצורה עמוקה כזו שלא אפשרית בשום מקום אחר. המפגש הזה בין האמונה שלנו למשימה הבלתי-אפשרית שקיבלנו יצר קשר שאי-אפשר להסביר במילים. זה נותן לי תחושה של שייכות ואמון, דווקא ברגעים שבהם האמון שלך בכל מה שקורה בחוץ נסדק. אנחנו לא רק עובדים ביחד; אנחנו מעבדים ביחד את מה שהנשמה עוברת. השותפות הזו היא מה שמונע מהפגיעה המוסרית להפוך לייאוש מוחלט.

מ"ל (בן 38, ותק של 3 שנים) הוסיף על חשיבות ה"עדות המשותפת":

התמיכה שהרגשתי מהקבוצה של המתנדבים שעמדו לצידו בזירות הבלתי־נתפסות האלו, שראו איתי מה שעין אנושית לא אמורה לראות, הייתה כמו חבל הצלה. כשאתה נמצא שם לבד מול המוות המושחת והחורבן, אתה יכול להשתגע. אבל כשאתה מסתכל ימינה ושמאלה ורואה את החברים שלך, מחויבים לאותו 'חסד של אמת', זה מחזיר לך את השפיות. הקבוצה הזו נתנה לנו את הכוח להמשיך לתפקד כסוכנים פעילים ולא לקרוס לתוך חוסר האונים. ראינו דברים קשים, אבל ראינו אותם ביחד, וזה שינה את כל חוויית ההתמודדות.

התמיכה החברתית נתפסת אפוא לא רק כמנגנון התמודדות, אלא כצורה של "ריפוי חברתי" (Social Cure), המתואר כמסייע בהבניית זהות קבוצתית משותפת. הקבוצה מצטיירת כמרחב סולידרי המאפשר למתנדבים לנסח מחדש את חוויית הכישלון האינדיבידואלי במונחים של שליחות קולקטיבית בלב המרחב הציבורי.

תמה 3: הליכה על חבל דק: הזיכרון כשליחות מוסרית מול השכחה כמנגנון התמודדות

התמה השלישית מאירה קונפליקט רגשי ודתי עמוק בקרב המרואיינים, הנע בין המחויבות הבלתי־מתפשרת להנציה ולשמר את זיכרון הקורבנות (כחלק מצו ה"חסד של אמת") ובין הצורך האנושי בשכחה ובניטוק רגשי לשם חזרה לתפקוד. בעוד הספרות המקצועית מכירה במתח האוניברסלי בין זיכרון לשכחה בקרב מגיבים ראשוניים, בקרב מתנדבי זק"א הזיכרון נתפס לא רק כפונקציה קוגניטיבית, אלא כ"שליחות מקודשת" – עדות המקבלת תוקף הלכתי ומוסרי. המתנדבים תופסים עצמם כ"שומרי זיכרון". ר"פ (בן 54, מנהל צוות, ותק של 15 שנים) היטיב לבטא את הדינמיקה:

אני מרגיש מחויב להשאיר את הזיכרון חי וחזק, לא רק בשבילי, אלא גם בשבילם. בשביל אלה שלא זכו שיזכרו אותם בדרך אחרת, בשביל המשפחות שלא היו שם וסומכות עלינו שנהיה העיניים האחרונות שראו את יקיריהן בכבוד. כל פעולה שאני עושה בזירה, כל שריד שאני אוסף, הם חלק מהמאמץ להנציה ולהגיד 'הייתם כאן, אתם קיימים'. אבל לעיתים קרובות הכאב והמראות הופכים לבלתי־נסבלים, הם חונקים אותך. יש בי צורך עז לברוח, לא לשכוח את האנשים, חלילה, אלא לנשום, להוציא את הריח והתמונות האלו מהראש רק לרגע כדי שאוכל לחזור הביתה ולהיות בן אדם. זה קרב יומיומי בין הלב שרוצה לזכור ובין הנפש שמתחננת לשכוח קצת כדי לשרוד.

הקונפליקט מקבל גוון חרדי־ייחודי כאשר השכחה, אף שהיא חיונית נפשית, נתפסת כבגידה ב"אמת" ההלכתית. ל"מ (בן 42, אח) תיאר תחושה של חטא המלווה את הניסיון לחזור לשגרה:

השכחה מפתה אותך כל הזמן. היא מבטיחה שקט, הבטחה לשגרה וחיים נורמליים שבהם אתה לא רואה גופות בכל פינה. יש רגעים שאתה פשוט רוצה למחוק את הדיסק הקשיח של המוח. אבל בריזמנית, זה מרגיש כמו בגידה נוראית, כאילו בעצם הוויתור על הזיכרון אני חוטא לאמת של מה שקרה שם, חוטא למתים שסמכו עלינו. כל מחשבה על התרחקות מהכאב, כל ניסיון לחזור ל'נורמליות', מלווה בייסורי מצפון קשים. אתה שואל את עצמך, 'איך אני יכול לצחוק או לשכוח כשהם עדיין שם?'. המאבק הזה בין הצורך לשכוח כדי לחיות לבין החובה לזכור כדי לכבד, הוא קרב יומיומי שמתיש את הנפש.

מעבר לקונפליקט הרצוני, הזיכרון מתואר ככזה שחודר בעל כורחם למציאות היומיומית. ר"ב (בן 43, פרמדיק, ותק של 12 שנים) תיאר את הזיכרון הבלתי-נשלט המערער את המציאות היומיומית:

כשחזרתי הביתה, הבנתי שהנפש שלי נשארה שם בשטח. אתה מנסה לשכוח כדי לתפקד, כדי להיות מסוגל לשחק עם הילדים או לשבת לארוחת ערב עם אשתך, אבל הזיכרון חזק ממך. זה לא משהו שאפשר פשוט לכבות במתג. הזיכרונות צפים ברגעים הכי לא צפויים ומזכירים לך שהמנדט המוסרי שלך לא נגמר כשאתה מוריד את הווסט. העדות הזו שאתה נושא בתוכך הולכת איתך למיטה.

וש"ב (בן 37, אח) הוסיף:

הניסיון לשכוח ולהמשיך הלאה מרגיש לפעמים כמו להילחם בטבע של עצמי. אתה רוצה להשאיר את המראות מאחור, אתה מבין שאתה חייב איזשהו שקט נפשי כדי לשרוד את היום הבא, אבל הזיכרון הולך איתך לכל מקום. האחריות הזו לא לשכוח אף פרט, כדי שה'חסד' יהיה באמת מושלם, היא משא שכבד מדי לשאת. זה מה שמחזיק אותך בשליחות, אבל זה גם מה ששורף אותך מבפנים כי זה לא מאפשר לך רגע אחד של מנוחה מהזוועה.

המתח בין חובת העדות הדתית ובין צורך ההישרדות הנפשית משקף את מורכבות ההתמודדות. מציאות מנגנוני איוון המאפשרים "הנחת" הזיכרון ללא תחושת חטא היא אתגר מרכזי עבור המשתתפים בניסיונם להשתלב בחזרה במעגלי החיים.

תמה 4: עוגן המשמעות המשותפת: פעילות והנצחה כבסיס לחוסן קולקטיבי

התמה המסכמת עוסקת באופן שבו המשך ההתנדבות, המעורבות בטקסי זיכרון והחיבור לקהילה, מתוארים על-ידי המשתתפים כחוויות התורמות להבניית משמעות (Meaning-making). תהליכים אלו, המְקנים תחושת עוצמה פנימית, מזוהים בספרות עם בניית חוסן קולקטיבי וכאלמנטים המהווים לעיתים תשתית להתפתחותה של צמיחה פוסט-טראומטית (PTG). מתוך הנרטיבים עולה כי ההתמודדות נחוות לא רק כתהליך אינדיבידואלי,

אלא כחוויה קהילתית המעוגנת באתוס המשותף של "חסד של אמת". אתוס זה מתואר על־ידי המשתתפים כמשאב המסייע לנסח מחדש את כאב המפגש עם הטראומה ועם חוויית הוואקום המוסדי, ולהמירו לנרטיב של כוח קבוצתי.

ב"צ (בן 52, מנהל צוות) תיאר את כוחם של טקסי ההנצחה בסיוע לעיבוד החוויה:

ההשתתפות בטקסים, הדלקת נרות וזכירת הסיפורים של הנופלים, כל אלו לא היו רק פעולות של זיכרון; הן עזרו לי למצוא משמעות בתוך כל החורבן שראינו. כשאתה עומד שם ומנציח, אתה מרגיש שאנחנו לא רק מתמודדים עם המוות, אלא אנחנו זוכרים ומכירים תודה למי שהקריבו הכול. זה נותן לך כוח פנימי להבין שהפעולה הקשה שעשית בזירה היא חלק ממה שהרבה יותר גדול, משהו מקודש שנותן לנשמה שלך את היכולת לצמוח מחדש מתוך האפר.

ההכרה הציבורית בפועלם של המתנדבים תרמה אף היא להעצמת תחושת הפעילות. ל"ש (בן 36, עובד הוראה) הסביר כיצד ההשתייכות משמשת עבורו גורם מגן:

אני רואה איך הקהילה מעריכה את העבודה שלנו... זה נותן לי כוח אדיר. אתה מבין שהכאב בזירה לא היה לשווא, אלא הפך לכלי של חסד שעוזר לעם להשתקם. החיבור לקהילה הוא העוגן שמונע ממני לשקוע בטראומה.

עבור משתתפים רבים, המחויבות הרציפה אפשרה ניסוח מחדש של זהותם. ר"צ (בן 41, עובד כיבוי והצלה) סיכם:

ההתנדבות מאפשרת לי לסגור מעגל. הכאב הוא לא רק נטל פרטי, אלא חלק מהסיפור הלאומי. כשאתה רואה את הצוות ממשיך יחד ב'חסד של אמת', אתה מבין שאנחנו לא לבד. הזהות המשותפת הזו היא המקור לכוח שמאפשר לנו להמשיך לתפקד כארגון חזק במרחב הציבורי.

מבחינה פרשנית, הציווי ההלכתי מתפקד אצל המשתתפים באופן כפול: מחד גיסא הוא מאיץ את היווצרותה של מצוקה מוסרית (כפי שנידון בתמה 1), אך מאידך גיסא הוא משמש משאב תרבותי מרכזי להבניית משמעות מחודשת. גיבוש משמעות משותפת זו וחוסן קולקטיבי נתפסים על־ידם ככוח המאפשר לקבוצה להמשיך ולפעול כשותפים אזרחיים־מוסריים, ובכך לתרום, לתפיסתם, לשיקום האמון והסולידריות בחברה הישראלית לאחר המשבר.

דיון

ממצאיו של מחקר זה חושפים את הדינמיקה המוסרית־פסיכולוגית והקיומית הטבועה בעבודתם של מתנדבי זק"א בעקבות אירועי שבעה באוקטובר 2023. לנוכח חוויית המחלחל והכאוס המוסדי שאפיינו את שלביה הראשונים של המערכה, פעילות המתנדבים האירה

במבט מחודש את ביטויי ה"פעלנות" (Agency) האזרחית. במקום לתפוס את הקהילה החרדית כמתבדלת, הציגה פעילות הארגון מודל של התגייסות אזרחית ושל סולידריות. מתנדבי זק"א עסקו לא רק באיסוף חללים, אלא סייעו במילוי חובות פורנזיות-לאומיות חיוניות – כגון זיהוי וקבורה – בימים שבהם התקשו המערכות הרשמיות לתת מענה מהיר ומלא לכל הזירות. בכך, פעילות זו מתוארת לא רק כמענה טכני למצב חירום, אלא כמשקפת מודל של אזרחות פעילה ושל שותפות עמוקה בחווה החברתית הישראלית בשעת משבר.

1. העמקת ההבנה של מצוקה מוסרית: הקונפליקט ההלכתי-קיומי

התרומה התיאורטית המרכזית העולה מן הממצאים היא הארתה של המצוקה המוסרית (Moral Distress) לא רק ככעס על מערכת שכשלה, אלא כחוויה אנדרוגנית הנתפסת כנובעת מהתנגשות חזיתית בין צו הלכתי מוחלט למגבלות האדם. בניגוד למודלים המדגישים בגידה פנים-ארגונית כבסיס לפגיעה מוסרית (Litz et al., 2009), הנרטיבים מצביעים על כך שבקרב מתנדבי זק"א, המצוקה מעוצבת מתוך החוויה הסובייקטיבית שלפיה הם נותרו לבדם מול החובה לקיים "חסד של אמת" בשלמותו, אל מול ממדי חורבן חסרי תקדים. חוויית הוואקום המוסרי בימים הראשונים מתוארת על-ידם כרקע שהעצים את תחושת כובד האחריות המוסרית והדתית שהוטלה על כתפיהם.

במישור הסוציו-פוליטי, תחושת ה"הפקרה" שחוו המתנדבים אינה מסתכמת באכזבה מתפקוד המדינה; היא מבטאת שבר חווייתי שבו האזרח תופס עצמו כנושא באחריות העליונה לתיקון כבוד המת, מול תחושה של חסר בכלים מתאימים. ראוי להדגיש כי חוויה זו לא תורגמה בנרטיבים לשינוי אידיאולוגי רדיקלי ביחס למדינה או לציבור: היא לא העמיקה את הבדלנות החרדית מחד גיסא, אך גם לא יצרה אימוץ של האתוס הממלכתי מאידך גיסא. תחת זאת, היא הבנתה מודל של שותפות אזרחית פרגמטית, שבו פעל האתוס הדתי כמרחב מקביל למדינה – כזה המניע לקיחת אחריות לאומית מתוך חובה הלכתית, ללא תלות בהצלחתן או בקריסתן של מערכות הריבון. עם זאת, ייחודה של המצוקה המוסרית בהקשר החרדי נעוץ בכך שהקושי אינו רק מקצועי או לאומי, אלא דתי מובהק: בעוד אנשי מקצוע חילוניים עשויים לעשות שימוש בגמישות הקיימת בקודים אתיים ובפרוטוקולים של טריאז', מורכבות ה"מנדט המוסרי הבלתי-אפשרי" של זק"א מתוארת כך משום שהשפה ההלכתית האבסולוטית אינה מאפשרת פשרות או ויתור בזירת החורבן.

2. הבניית משמעות משותפת ומודל של חוסן חברתי

לצד חוויית המצוקה, המחקר מצביע על האופן שבו נתפס המנדט הדתי גם כמשאב פרשני יציב לבניית חוסן. במקום להתמקד רק במושג של צמיחה פוסט־טראומטית (PTG) כשינוי מהותי ברמת היחיד (Tedeschi & Calhoun, 1996), ממצאי המחקר מציעים להתבונן בהתהוותה של קהילת משמעות המכוננת נרטיב של חוסן קולקטיבי. נרטיב זה משקף השתתפות אזרחית המבקשת לכוון סדר ומשמעות היכן שהתקשו בתחילה המוסדות הפורמליים לפעול. בתוך כך, הקשרים החברתיים העמוקים בקרב צוותי המתנדבים והמחויבות לערכי קבע משותפים מתוארים כמרחב של "ריפוי חברתי" (Social Cure). השותפות בחוויות הקיצון מבעד לפרזמה האמונית, נתפסת כרשת תמיכה המסייעת למתנדבים לנסח מחדש את כאב המפגש עם הטראומה, ולהמירו לנרטיב של שליחות, המזין את המרחב הציבורי. הקהילה משמשת חוצץ (Buffer) הנתפס כגורם המסייע למשתתפים לשאת את החוויה ולהמשיך לתפקד כשותפים אזרחיים יעילים.

3. מודל "הנתיב הכפול" של המנדט המוסרי

הדיאלוג התיאורטי בין הממצאים לספרות מוביל לניסוח מודל פרשני של "הנתיב הכפול", המדגים כיצד אותו ציווי ערכי – ה"חסד של אמת" – מתואר על־ידי המשתתפים ב־זמנית כמרכיב המעצים את הקונפליקט הפנימי (ולפיכך כמקור למצוקה מוסרית), וכעוגן המרכזי להבניית משמעות וחוסן. הבנה זו חיונית עבור קובעי מדיניות במנהל הציבורי; היא מציעה להרחיב את הפרדיגמה של ניהול סימפטומים אישיים לכדי גישה המכירה בקהילות כמשאב חיוני להתמודדות אזרחית בעיתות משבר.

המתח בין הזיכרון כשליחות מוסרית ובין השכחה כצורך הישרדותי (Howes et al., 2023) משקף את המחיר הקיומי של נשיאת משימה זו. הממצאים מציעים כי באקלים הפוליטי הנוכחי, חוסנה של החברה הישראלית עשוי להיתרם מכינונו של "אמון אופקי" וסולידריות בין קהילות אזרחיות מוסריות, כנדבך נוסף לחיזוקו של האמון במערכות השלטון. הממצאים מאששים ומרחיבים את המסקנות של סולומון ועמיתים (2007) לגבי סגנונות ההתמודדות בקרב אנשי זק"א, ומציעים כי השפה ההלכתית, קבוצת השווים ומנגנוני בניית המשמעות, הם מרכיבים חיוניים המאפשרים את השילוב הייחודי של חברה חרדית, שותפות אזרחית פעילה, והתמודדות עם טראומה קיצונית.

השלכות וסיכום: לעבר חוזה מוסרי וריבוני חדש

המחקר הנוכחי מספק תובנות חיוניות ומורכבות בנוגע ליחסי הגומלין המתהווים בין התגייסותה של החברה האזרחית החרדית ובין המדינה במצבי משבר מוסדי קיצוני. מעבר לתיעוד הפנומנולוגי של חוויות המשתתפים, הממצאים מחייבים המשגה מחדש של מערכי התמיכה המיועדים למגיבים ראשונים הפועלים תחת "מנדטים מוסריים עליונים" בלב המרחב הציבורי. הצורך בטרנספורמציה זו נובע מההבנה כי מודלים קלאסיים של ניהול טראומה אינם נותנים תמיד מענה הולם למצוקה המוסרית והקיומית שמעורר "המנדט המוסרי הבלתי-אפשרי" במפגש עם חורבן רחב היקף.

ראשית, במישור הקליני והמערכתי, יש מקום לאמץ אסטרטגיות של הבניה מחדש (Reframing) של חוויות הכישלון המוסרי המתוארות על-ידי המתנדבים. על התערבויות פסיכולוגיות בקרב קהילות מונחות שליחות להפחית מההתמקדות בחוסר היכולת האופרטיבי למלא את הציווי ההלכתי במלואו, ולעודד תיקוף (Validation) של תחושת הכישלון כביטוי של גבורה מוסרית וכעדות לנאמנות עילאית לקורבנות בתוך סיטואציה בלתי-אפשרית. שנית, ברמה הקהילתית והארגונית, חיזוק המשמעות המשותפת המעוגנת בערכי קבע דתיים נתפס כמסייע בכינונו של נרטיב של עוצמה ושייכות, המהווה משאב של "ריפוי חברתי" (Social Cure), ומחזק את הסולידריות בקהילה. מעבר להיבט הקליני, הממצאים מצביעים על הצורך בהתאמת המדיניות הציבורית כלפי ארגוני מתנדבים בחירום. מוסדות המדינה נדרשים להכיר באופי המורכב של המנדט המוסרי, ולפתח מנגנוני מעטפת מוסדיים שלא ישאירו את סוכני המגזר השלישי להתמודד לבדם עם העומס הערכי והקיומי הכרוך בפעילותם.

לסיכום, באמצעות בחינת המושגים "המנדט המוסרי הבלתי-אפשרי" ו"נרטיב המשמעות המשותפת", מחקר זה מרחיב את המסגרת התיאורטית להבנת הזיקה בין טראומה, מצוקה מוסרית וחוסן קולקטיבי במרחב הציבורי הישראלי לאחר שבעה באוקטובר. המחקר מנכיח את פעילותה של החברה האזרחית החרדית המשתלבת במאמץ הלאומי, ומציע מפה רעיונית לחיזוק החוזה החברתי הישראלי דרך שותפות אזרחית-מוסרית בעיתות משבר. התובנות העולות ממודל "הנתיב הכפול" מצביעות על כך שהציווי הערכי מתואר בריזמנית כמקור למצוקה מוסרית פנימית וכעוגן להבניית משמעות וחוסן. הבנה זו מהווה מפתח לפיתוח פרוטוקולים תומכים מותאמי תרבות עבור ארגוני חירום מבוססי שליחות בארץ ובעולם. בכך, המחקר לא רק מתעד פרק משמעותי בהתמודדות האזרחית, אלא מציע כיווני מחשבה לתיקון המרחב הציבורי דרך ערכות הדדית ואזרחות פעילה.

מגבלות המחקר

על אף התרומה האמפירית והתיאורטית של מחקר זה, יש להצביע על מספר מגבלות המאפיינות אותו. ראשית, הגיוס שבוצע בשיטת "כדור שלג" מייצר הטיית בחירה (Selection bias), שכן המשתתפים שהסכימו לקחת חלק במחקר עשויים לייצג מתנדבים בעלי יכולת ורבולית ורפלקסיבית גבוהה יותר, או כאלו שחוו רמות חוסן והבניית משמעות גבוהות יותר בהשוואה למתנדבים שנשרו מהארגון או שנמנעו מלהתראיין בשל עוצמת הטראומה. שנית, המחקר נשען על דיווח עצמי ורטרוספקטיבי של המשתתפים, דבר החושף את הנתונים להטיות זיכרון או להבניה מחדש של הסיפור מתוך רצון לייצר נרטיב קוהרנטי. שלישית, איסוף הנתונים בוצע בנקודת זמן אחת, ואינו כולל מעקב אורך (Longitudinal study) המאפשר לבחון את יציבותם של תהליכי בניית החוסן והמצוקה המוסרית לאורך שנים. לבסוף, היעדרה של קבוצת השוואה המורכבת ממגיבים ראשונים שאינם משתייכים לחברה החרדית מגביל את היכולת לבודד לחלוטין את המרכיבים התרבותיים־הדתיים לעומת מאפיינים אוניברסליים של חשיפה לטראומה קיצונית בקרב מטפלים בחללים.

רשימת המקורות

- מבקר המדינה (2025, פברואר). מתקפת הטרור בשבעה באוקטובר 2023 ומלחמת חרבות ברזל: דו"ח מיוחד. ירושלים: מבקר המדינה.
- סולומון, ז', ברגר, ר' וגניזבורג, ק' (2007). תסמינים פוסט־טראומטיים ופסיכיאטריים וסגנון התמודדות פרסיבי בקרב אנשי זק"א. *חברה ורווחה* 28(1): 59–84.
- צרפתי, ח' (2022). "מיתוס של לידה מחדש"? תהליכי צמיחתו והתמסדותו של ארגון זק"א בישראל (1994–2003). *משטרה והיסטוריה* 4: 117–154.
- Avital, L. (2024). Traumatic Exposure to Human Remains: PTSD Among Body Handlers. <https://doi.org/10.62422/978-81-974314-9-4-001>
- Ben-Ezra, M., Essar, N., & Saar, R. (2006). Gender Differences and Acute Stress Reactions Among Rescue Personnel 36 to 48 Hours After Exposure to Traumatic Event. *Traumatology*. <https://doi.org/10.1177/1534765606294557>
- Boer, H. H. de, Boer, H. H. de, Roberts, J., Delabarde, T., Mundorff, A. Z., & Blau, S. (2020). Disaster Victim Identification Operations with Fragmented, Burnt, or Commingled Remains: Experience-Based Recommendations. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33224550/>
- Byrd, J. & Ross, A. H. (2024). Current Standards in Disaster Victim Identification. <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-819394-5.00008-0>
- Creswell, J. W. & Poth, C. N (2018). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches*, 4th ed. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications
- Given, L. M. (2021). *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods* (2nd ed.). SAGE Publications.

- Griffin, B. J., Purcell, N., Burkman, K., Litz, B. T., Bryan, C. J., Schmitz, M., Villierme, C., Walsh, J., & Maguen, S. (2019). Moral Injury: An Integrative Review. *Journal of Traumatic Stress* 32(3): 350–362. <https://doi.org/10.1002/jts.22362>
- Howes, L. M., White, R., & Julian, R. (2023). Understanding the Challenges of Disaster Victim Identification: Perspectives of Australian Forensic Practitioners. *Forensic Sciences Research*. <https://doi.org/10.1093/fsr/owad020>
- Jones, D. N. S. C. & Majied, K. (2009). Disaster Mental Health: A Critical Incident Stress Management Program (CISM) to Mitigate Compassion Fatigue. *Journal of Emergency Management*. <https://doi.org/10.5055/JEM.2009.0026>
- Lincoln, Y. S. & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Sage Publications
- Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Maguen, S., Nash, W. P., & Silva, C. (2009). Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: A Preliminary Model and Intervention Strategy. *Clinical Psychology Review* 29(8): 695–706. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2009.07.003>
- Manhart, J., Bittorf, A., & Büttner, A. (2012). Disaster Victim Identification – Experiences of the "Autobahn A19" Disaster. *Forensic Science Medicine and Pathology*. <https://doi.org/10.1007/S12024-011-9307-9>
- Meredith, L. S., Eisenman, D., Tanielian, T., Taylor, S. L., Basurto-Davila, R., Zazzali, J. L., Diamond, D., Cienfuegos, B., & Shields, S. (2011). Prioritizing "Psychological" Consequences for Disaster Preparedness and Response: A Framework for Addressing the Emotional, Behavioral, and Cognitive Effects of Patient Surge in Large-Scale Disasters. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*. <https://doi.org/10.1001/DMP.2010.47>
- Nissen, S. E., Carlton, S., & Wong, J. H. K. (2022). Supporting Volunteer Well-Being Through Disaster: Perspectives and Practices of a Youth-Led Informal Crisis Volunteer Group. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*. <https://doi.org/10.1177/08997640221113882>
- Nowell, L. S., Norris, J. M., White, D. E., & Moules, N. J. (2021). Thematic Analysis: Striving to Meet the Trustworthiness Criteria. *International Journal of Qualitative Methods* 16: 1–13. <https://doi.org/10.1177/1609406917733847>
- Patton, M. Q. (2022). *Qualitative Research & Evaluation Methods* (4th ed.). SAGE Publications
- Solomon, Z. & Berger, R. (2005). Coping with the Aftermath of Terror-Resilience of ZAKA Body Handlers. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*. https://doi.org/10.1300/J146V10N01_17
- Tedeschi, R. G. & Calhoun, L. G. (1996). The Posttraumatic Growth Inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress* 9(3): 455–471. <https://doi.org/10.1002/jts.2490090305>
- Yafe, E., Walker, B. B., Amram, O., Schuurman, N., Randall, E., Friger, M., & Adini, B. (2019). Volunteer First Responders for Optimizing Management of Mass Casualty Incidents. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*. <https://doi.org/10.1017/DMP.2018.56>
- Yildiz, M. I., Baştırzi, A. D., Yildirim, E. A., Yüksel, Ş., Aker, A. T., Semerci, B., Cakiroglu, S., Yazgan, Y., Sercan, M., Erim, B. R., Küçükparlak, İ., & Yildirim, M. H. (2023). Preventive and Therapeutic Mental Health Care after the Earthquake – Expert Opinion from the Psychiatric Association of Turkey. *Turkish Journal of Psychiatry*. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/36970961/>
- Yoshida, M., Motomura, A., Makino, Y., Saito, H., & Iwase, H. (2023). Use of Postmortem Computed Tomography in Disaster Victim Identification: Current Japanese Methods and Challenges. *Prehospital and Disaster Medicine*. <https://doi.org/10.1017/S1049023X23001656>

נספח א'

מדריך הריאיון (פרוטוקול מובנה-למחצה)

הראיונות התנהלו כשיחה פתוחה. השאלות שלהלן שימשו כעוגנים בלבד לניתוב השיח, תוך מתן מקום למרואיין להעלות תכנים ומושגים מעולמו באופן ספונטני.

פתיחה וחימום:

- "ספר לי קצת על הרקע שלך ומתי הצטרפת לזק"א?"
- "ספר לי על החוויה שלך מהרגע שהוקפצת לזירה ביום הראשון?"

החוויה בזירות:

- "מה היו המראות, התחושות או הרגעים שנחרתו בך במיוחד מאותם ימים?"
- "איך הרגשת מבחינת היכולת שלך לבצע את המשימה שהוטלה עליך בשטח?"
- "האם היו רגעים שבהם הרגשת קושי מיוחד או פער בין מה שרצית לעשות לבין מה שהיה אפשרי? תוכל לתאר לי אותם?"

צוות, קהילה ומדינה:

- "איך התנהלה העבודה מול שאר חברי הצוות שלך? ומול כוחות אחרים בשטח?"
- "איך אתה תופס את התפקיד של זק"א באותם ימים לעומת גופים אחרים?"

השלכות, עיבוד ומשמעות:

- "איך החוויות מאותם ימים מלוות אותך כיום בחיי השגרה?"
- "איך אתה מצליח לאזן בין הצורך לזכור את מה שהיה שם לבין הצורך להמשיך הלאה?"
- "במבט לאחור, האם וכיצד הפעילות הזו שינתה משהו בתפיסת העולם שלך, באמונה או ביחס שלך לקהילה?"

אבי גבורה ודולי אליהורלוי

בין דת לפוליטיקה: מסגור מוסרי ודה־לגיטימציה של זהויות להט"ביות בשיח הציבורי בישראל

המאמר בוחן את הרטוריקה והשיח השמרני בישראל כלפי קהילת הלהט"ב, מתוך ניתוח שיח ביקורתי המשלב עקרונות בלשניים וחברתיים. המחקר מתמקד באסטרטגיות לשוניות ורטוריות של פוליטיקאים ואישי ציבור מהזרם הדתי־שמרני, המייצרות ומבצרות גבולות בין זהות "נכונה" הטרונומרטיבית ובין "האחר" החרגי. באמצעות מטפורות של מחלה, חטא ואיום קיומי, מסגור דתי־תיאולוגי והגנה על ערכי המשפחה והלאומיות, השיח מציג את הקהילה הלהט"בית כגורם מסוכן לערכי החברה והמדינה. המחקר מצביע על כך ששפה אינה רק אמצעי להעברת מסרים, אלא היא כלי פוליטי רב־עוצמה בהבניית המציאות, לגיטימציה של אידיאלוגיות והדרה של קבוצות מיעוט. שימוש בסמנטיקה דתית, חרדות לשוניות ומבני ניגוד דיכוטומיים מייצרים מציאות שבה ההטרונומרטיביות מוגדרת כאמת מוחלטת, תוך שלילת אפשרות לשיח חלופי. הממצאים מעלים חשש כי המשך השימוש בשיח כזה עלול להחריף הדרה ולהוביל לשחיקה נוספת של המרחב הדמוקרטי. המאמר קורא לפעולה אקדמית מצד חוקרים, אנשי חינוך ומקבלי החלטות לפיתוח שיח ציבורי חלופי, המכבד מגוון זהויות מגדריות ומיניות, ומקדם הֶכְלָה ושוויון.

מבוא

מאמר זה בוחן את השיח הציבורי־פוליטי של דמויות בעלות זיקה דתית הפועלות בתוך מרחב שבו דת ומדינה אינן מופרדות. בהקשר זה, טיעונים דתיים אינם נותרים בגבולות המרחב האמוני בלבד, אלא מתורגמים לשפה ציבורית ופוליטית, ומקבלים תוקף בזירות של מדיניות, חינוך ושיח ציבורי רחב. מתוך תפיסה זו, שפה אינה רק אמצעי תיאור, אלא מנגנון פעולה חברתי: היא מייצרת לגיטימציה, מסמנת גבולות שייכות, ומכוננת סדרי נורמה וסטייה. המאמר מתמקד בתצורה מובחנת של שיח, שבה דמויות פוליטיות וציבוריות בעלות אוריינטציה דתית משתמשות במשאבים לשוניים, מוסריים ואינטר־טקסטואליים כדי למסגר סוגיות של מיניות, משפחה וזהות. במסגרת זו, עמדות ערכיות אינן מוצגות כנתונות למחלוקת, אלא כעובדות טבעיות, מוסריות או הכרחיות, ובכך

מצטמצם מרחב הריון הציבורי. ניתוח זה מבקש להראות כיצד מנגנונים רטוריים כגון מסגור, מטפורה, מודאליות והישענות על סמכות דתית פועלים יחד כדי להגדיר מה נחשב נורמלי, מי ראוי להשתייכות, ואילו עמדות מוחרגות מן הלגיטימיות הציבורית. ההקשר הישראלי מעניק לשיח זה אופי ייחודי. בניגוד למדינות מערב אירופה, שם הפרדת דת ומדינה מגבילה את הסמכות הדתית לזירה הקהילתית, בישראל מפלגות דתיות הן חלק אינטגרלי מהמפה הקואליציונית, ורבנים שממלאים תפקידים ממלכתיים מוסדיים משפיעים ישירות על חוקי המשפחה, הנישואין, האימוץ והחינוך. כתוצאה מכך, כאשר חבר כנסת, שר או ראש מוסד דתי-לאומי מנסח עמדה כלפי הקהילה הלהט"בית, הוא אינו פועל מחוץ לשדה הפוליטי, אלא בתוכו. השיח הדתי-מוסרי מקבל תוקף מוסדי ומשפיע על חקיקה, תקצוב וכשירות לתפקיד ציבורי. זהו המרחב שמכונן ומאפשר את השיח הנחקר, וקביעת גבולותיו חיונית להבנת תרומתו האנליטית של מחקר זה.

מחקרים (קמה, 2014; קמה ופירסט, 2015; Gross, 2015; Rudin, 2024) עסקו בייצוגים חברתיים בישראל, והתמקדו בעמדות ובנורמות מרומזות המשתמעות "מתחת לפני השטח". המחקר הנוכחי מתמקד במבצעים מפורשים ותקיפים שהעמדה האנטי-להט"בית נאמרת בהם בגלוי, ומוצאת ביטוי פומבי אצל נושאי תפקיד פוליטי ומוסדי. ניתוח המבצעים המוצהרים מאפשר לזהות ביתר דיוק דפוסים רטוריים חוזרים, ולהציע טיפולוגיה אנליטית של מסגורים (frames) מרכזיים בשיח, שבאמצעותם מוקרות עמדות מוסריות לטענות על טבעיות, נורמליות וסכנה חברתית.

ההקשר הישראלי מאופיין במתח מתמשך בין נראות גוברת של להט"ב במרחב הציבורי ובין עמידות של סדרים הטרונומרטיביים ופטריארכליים. מחקרים מצביעים על עלייה בנראות ובהכרה הציבורית בשני העשורים האחרונים (הרטל, 2021; זלצמן וגל, 2015), לצד התפתחות מסוימת של תמיכה מוסדית ומסגרות קהילתיות, ובהן מוקדי תמיכה לנוער (Gross, 2015). עם זאת, ההכרה והזכויות אינן אחידות, והמצב מורכב ואמביוולנטי, כפי שמודגם גם בפערים בתחום מעמד המשפחה והורות (שנקמן-לכברג, 2020), ובנוכחות ציבורית של התבטאויות הומופוביות מצד בעלי סמכות פוליטית, דתית, ולעיתים גם ביטחוניות. מורכבות זו מתחדדת על רקע מאפיינים חברתיים רחבים יותר בישראל, ובהם דימויי גבריות וקודים מסורתיים המתחזקים בזיקות לשירות הצבאי ולשיח הביטחוני (Shilo et al., 2015), וכן השפעתן של עמדות דתיות-שמרניות על סטיגמה ועל סנקציות חברתיות כלפי צעירים בתהליכי קבלה ובניית זהות (שילה, 2007; Shenkman & Shmotkin, 2010).

במישור רחב יותר, התנגדות לזכויות להט"ב אינה תופעה מקומית בלבד, אלא חלק ממגמות בין-לאומיות שבהן שיח על "נורמליות" ועל "סדר טבעי" משמש להצבת גבולות של לאום, מוסר וקהילה. מחקרים עדכניים באירופה מצביעים על האופן שבו רטוריקה אנטי-להט"בית משמשת משאב פוליטי ליצירת קונפורמיות ולהבניית נורמטיביות

לאומית (Prearo & Scopelliti, 2025). ייחודה של ישראל בהקשר זה הוא בכך שהשיח הדתי אינו מתנהל מחוץ לשדה הפוליטי, כפי שמתרחש במדינות שבהן הכנסייה פועלת כגורם לחץ חיצוני (Korolczuk, 2020), אלא נוצק בתוכו, ועל-ידי שחקנים שהם בור-זמנית בעלי סמכות דתית ואנשי מוסדות פוליטיים. נקודת מבט זו מחזקת את הצורך בניתוח בלשני של המנגנונים עצמם: כיצד נוסחאות שיחיות, מטפורות וסמלים מוסריים מתפקדים ככלים המסיטים את הנושא מדיון ענייני בזכויות אדם אל דיון בסכנה.

חשוב להדגיש כי מאמר זה אינו מבקש לייצג את כלל השיח הציבורי בישראל, ואף לא את כלל ההתבטאויות הנוגעות למיניות ולמגדר. תחת זאת, הוא מתמקד במבעים פומביים של דמויות בעלות כוח פוליטי וסמכות ציבורית, שבהם ניתן לזהות באופן מובהק שימוש בשפה דתית-מוסרית במסגרת שיח ציבורי-פוליטי. התמקדות זו מאפשרת לבחון כיצד שיח מסוג זה פועל כמנגנון של ייצור משמעות, לגיטימציה והדרה במרחב שבו לשפה תפקיד מרכזי בעיצוב גבולות חברתיים.

שאלת המחקר היא אילו סוגלים (features) רטוריים-לשוניים מאפיינים את השיח האנטי-להט"בי בישראל, וכיצד הם מייצרים דה-לגיטימציה באמצעות מסגורי טבעיות-סטייה, הגנה על ילדים, סמכות דתית-מוסרית, וסימון גבולות של משפחה ולאומיות. תרומתו של מחקר זה כפולה. ראשית, הוא מזהה ומתאר גשרים רטוריים ספציפיים להקשר הישראלי, ובפרט את החיבור בין שיח דתי-מוסרי ובין שיח ביטחוני-לאומי, ובין מושגי טוהר דתי לכשירות אזרחית ותפקודית. גשרים אלה אינם תוצר של שיח דתי בכלל, אלא של מרחב מוסדי שבו דת ופוליטיקה אינן מופרדות. משום כך הם אינם מוסברים על-ידי הספרות הקווירית שניתחה הקשרים אחרים. שנית, המאמר מציע טיפולוגיה אנליטית של מסגורים חוזרים בשיח העברי האנטי-להט"בי, ובכך תורם כלי מושגי להבנת אופן תרגומן של עמדות דתיות-מוסריות לשיח פוליטי לגיטימי בעל השלכות מוסדיות ממשיות.

הבהרה טרמינולוגית נדרשת בנקודה זו. במאמר זה אנו משתמשים במונח "שיח אנטי-להט"בי" לציון פרקטיקות דיסקורסיביות אידיאולוגיות המערערות על לגיטימיות, זכויות ונראות של להט"ב במרחב הציבורי. בניגוד למונח "הומופוביה", המדגיש עמדה רגשית או אישית, הבחירה במונח זה נשענת על ספרות ערכנית המראה כי בהקשרים פוליטיים, שיח נגד להט"ב פועל כחלק ממערכים רחבים "אנטי-מגדריות" ושל מאבקים על לאומיות, משפחה וסדר חברתי (Ayoub & Stoeckl, 2024; Ayoub et al., 2025). לפיכך, המונח "אנטי-להט"בי" מאפשר לנתח את השיח כמנגנון רטורי ופוליטי של לגיטימציה והדרה.

סקירת ספרות

סקירת ספרות זו מבקשת למקם את המאמר הנוכחי בתוך שדה המחקר העוסק בשיח על מגדר ומיניות, ובפרט בממשק בין שיח דתי, שיח פוליטי והבניית נורמטיביות. מחקרים קודמים שבחנו את יחסי הדת והמדינה, את הרטוריקה של שיח שמרני, ואת מנגנוני ההדרה של קהילות להט"ב נטו להתמקד בתוכן העמדות או ביחסי הכוח הגלויים ביניהן. מאמר זה, להבדיל מהם, מבקש להוסיף נדבך אנליטי באמצעות ניתוח המנגנונים השיחיים שבאמצעותם נורמטיביות מוצגת כטבעית, ובכך להסביר כיצד שיח דתי-מוסרי מקבל תוקף ציבורי ומכונן גבולות לגיטימיות. כדי להבין כיצד עמדות מוסריות מתורגמות לטענות פומביות בעלות כוח שכנוע, יש לעמוד תחילה על תפקידה של הרטוריקה הפוליטית בעיצוב השיח הציבורי.

1. רטוריקה פוליטית

רטוריקה היא מנגנון מעצב מציאות, שעשוי לשאת השלכות מרחיקות לכת. היא מאפשרת תקשורת משמעותית דווקא במצבים פולמוסיים, שבהם נחוצים הבנת האחר, זיהוי המשותף וחיפוש נתיבי הסכמה. הרטוריקה מהווה יסוד מרכזי בדמוקרטיה, והיא פרקטיקה הנוצרת מתוך מפגש מתמיד בין עמדות מנוגדות. קיומם של פולמוסים בחיי היום-יום מעיד כי אין אמת אחת ויחידה, ועל כן יש צורך מתמיד בעיסוק בשכנוע – בחיפוש אחר האמצעים הלשוניים, ההגיוניים והרגשיים המאפשרים לבטא עמדות באופן משכנע (גתי, 2013). רחל לנדאו (1988) מצינת כי שכנוע פירושו שינוי עמדות או שינוי בהתנהגות הנמען, בייחוד כאשר עמדותיו הראשוניות שונות מאלה של המוען. הרטוריקה הפוליטית היא תחום רב-גוני שמקיף את אומנות השכנוע, והיא מהווה כלי מרכזי בעיצוב השיח הציבורי, בהבניית תפיסות קולקטיביות ובהשגת לגיטימציה לרעיונות פוליטיים, חברתיים, אידיאולוגיים ופוליטיים (אריסטו, 2002; Burke, 1969). פרקטיקות רטוריות מסייעות בעיצוב דעת הקהל ובגיוס פעולה קולקטיבית על-ידי שימוש באסטרטגיות לשוניות ובאמצעים רטוריים לשכנוע, כגון מטפורה, חזרה תחבירית, מסגור נרטיבי (לבנת, 2015; צור, 2004; Jamet & Terry, 2018; Charteris-Black, 2018; Lakoff, 2004; 2020).

מחקרים מוכיחים כי פוליטיקאים משתמשים בשפה אסטרטגית כדי לטעון, להכחיש או להציע טענות, ובכך להשפיע על התפיסה ועל השיח הציבורי (Gupta et al., 2022). מחקר שבחן את השימוש בחזרה תחבירית-רטורית בנאומים פוליטיים מצא כי היא אמצעי שכנוע יעיל המסייע בחיזוק המסר ובהשגת מטרות פוליטיות (לנדאו, פלג-בנימיני ושר, תשס"א).

מחקר אחר הדגים כי הברלים דקים באסוציאציות מוסריות של קבוצות פוליטיות תורמים להשתייכות מפלגתית, ומשפיעים על האופן שבו מסרים פוליטיים נוצרים ומתקבלים (Rim et al., 2023). מישל מרפי (Murphy, 2022) מצאה שרטוריקה פוליטית מתלהטת יכולה לספק לגיטימציה, להסלים דברי שנאה בחברה, לתרום לפילוגים חברתיים ולאפליה.

עם זאת, רטוריקה פוליטית לא רק משקפת מציאות, אלא גם מבנה אותה. הבחירות הלשוניות של דוברים פוליטיים, כגון מילות המפתח, המטפורות והניגודים הבינאריים, הן אסטרטגיות של כוח. הן מגדירות מי ייחשב "נורמלי", מי "חריג", ומה ייחשב ראוי לדיון ציבורי או ייפסל ממנו מראש. משום כך, ניתוח רטורי מחייב כלים מתודולוגיים המסוגלים לחשוף את מנגנוני הכוח הפועלים בתוך השפה. מנקודת מבט זו, הרטוריקה הפוליטית אינה רק רקע למחקר הנוכחי, אלא מספקת את הבסיס להבנת האופן שבאמצעותו מבקשים דוברים שמרניים להעניק תוקף ציבורי לעמדותיהם.

ספרות הרטוריקה הפוליטית הקיימת מתמקדת בעיקר בהקשרים שבהם הדובר הפוליטי פועל בזירה חילונית. היא אינה מסבירה את הדינמיקה הייחודית של מצבים שבהם סמכות דתית ופוליטית משולבות, ושבהם טיעון מקראי או הלכתי מתפקד ככלי רטורי בעל תוקף ציבורי מיידי. לכן, המחקר הנוכחי משלב את כלי הרטוריקה הפוליטית עם מסגרות של ניתוח שיח ביקורתי ותיאוריה קווירית, כפי שיוצג בסעיפים הבאים. כדי לחשוף כיצד מייצר השיח גבולות של לגיטימיות ונורמליות, נדרש גם דיון בניתוח שיח ביקורתי ובמושג המסגור.

2. ניתוח שיח ביקורתי (CDA) ומסגור

ניתוח שיח ביקורתי הוא גישה בין-תחומית החוקרת את הקשר בין שפה, כוח ואידיאולוגיה. על-פי נורמן פירקלוג (Fairclough, 1995; 2023), שיח הוא אמצעי לתיאור העולם ומנגנון ליצירת מציאות חברתית. באמצעות בחירות לקסיקליות, מבנים תחביריים ואסטרטגיות נרטיביות, השיח מכונן יחסי כוח, מגדיר גבולות של שייכות ומעצב תפיסות של נורמליות וסטייה. טון ואן דייק (Van Dijk, 1998; 2006) מדגיש כי שיח מניפולטיבי פועל באמצעות שליטה בייצוגים מנטליים של הנמענים. הוא מכוון את האופן שבו קבוצות חברתיות נתפסות, מסווגות ומוערכות. זאת בזיקה לגישתה ההיסטורית-שיחית של רות וודק (Wodak, 2001; 2015; Reisigl & Wodak, 2005), המצביעה על כך ששיח של הדרה ואפליה מפעיל דפוסים רטוריים חוזרים, ומבוסס על שכבות מורכבות של אינטרטקסטואליות: הפניות לטקסטים דתיים, משפטיים או היסטוריים, המעניקים לעמדות פוליטיות תוקף של "אמת".

מושג מפתח בניתוח שיח ביקורתי הוא המסגור (framing). ג'ורג' לייקוף (Lakoff, 2004) הדגים כיצד מסגור לשוני מכונן תפיסות פוליטיות. הוא מגדיר את מושא הדיון, את גבולות הלגיטימיות ואת ההנחות המובלעות שבבסיס הטענות. למשל, כאשר סוגיה ציבורית ממוסגרת כהגנה על ילדים ולא כשלילת זכויות, המסגור קובע מראש אילו טיעונים ייחשבו רלוונטיים ואילו ייפסלו.

במודל אנליטי של אסטרטגיות לגיטימציה בשיח, שפיתח תאו ואן לואיין (Van Leeuwen, 2007), זוהו ארבע קטגוריות מרכזיות: (1) הרשאה (authorization) – הפניה לסמכות מוסדית, דתית או חוקית; (2) הערכה מוסרית (moral evaluation) – מסגור באמצעות מערכות ערכים; (3) רציונליזציה (rationalization) – הצדקה תועלתנית; (4) מיתולוגיזציה (mythopoesis) – מתן לגיטימציה באמצעות סיפור, אזהרה או משל. מכאן שהמחקר הנוכחי עוסק לא רק בתוכן ההתבטאויות, אלא במנגנוני השיח שבאמצעותם מעוצבים גבולות הנורמלי, הלגיטימי והראוי, ומקבלים מעמד של מובן מאליו. אחד המנגנונים המרכזיים הוא שימוש במטפורות קונספטואליות, המאפשרות למסגר תופעות חברתיות במונחים של איום, מחלה או סטייה.

3. מטפורות קונספטואליות וניתוחן הביקורתי

בתפיסת המטפורה הקונספטואלית הראו לייקוף וגונסון (Lakoff & Johnson, 1980) כי מטפורות הן מבנים קוגניטיביים, כלומר מבנים האגורים במוח האנושי, המאפשרים לבני אדם להמשיג תחומי חשיבה מורכבים באמצעות תחומי חשיבה מוכרים יותר מן ההתנסות היומיומית. לפי גרהם גיבס (Gibbs, 2013), המפגש בין שני התחומים הוא תהליך קוגניטיבי שבו בני אדם ממשיגים מבנים מתחום ניסיון מוכר (תחום המקור) אל תחום מופשט יותר (תחום היעד), ובאמצעותו מכוונות הבנה, הערכה ופעולה.

צ'רטרס-בלק (Charteris-Black, 2011; 2018) פיתח את גישת ניתוח המטפורה הביקורתי (Critical Metaphor Analysis — CMA), המשלבת בין הממד הקוגניטיבי של לייקוף וג'ונסון ובין ניתוח שיח ביקורתי. לפי גישה זו, מטפורות בשיח פוליטי הן אמצעי שכנוע מכון ולא ביטוי ספונטני בלבד, הן מנגנון מסגור המעצב דעת קהל ועשוי לשנות את כיוון השיח הפוליטי (Prabhakaran et al., 2021). אנדראס מוסלוף (Musolf, 2015; 2016) הדגים כיצד מטפורות של שטף, פלישה או זיהום בשיח על הגירה באירופה מייצרות תפיסה של "האחר" כאיום, ומצדיקות מדיניות הדרה. באופן דומה, מטפורות של מחלה, טומאה ואיום קיומי בשיח האנטי-להט"בי מסיטות את הדיון ממישור של זכויות ושוויון למישור של סכנה והגנה.

לצד ניתוח מסגור ומטפורה, מסגרת ההערכה (Appraisal Theory) שפותחה במסורת הבלשנות הסיסטמית-פונקציונלית (Martin & White, 2005) מספקת כלים לזיהוי האופן

שבו דוברים מביעים עמדה (stance) כלפי אנשים, מצבים ורעיונות. המסגרת מבחינה בין שלושה מערכים: אפקט (affect), שיפוט (judgement) והערכה (appreciation). "אפקט" אינו מתייחס לביטוי סובייקטיבי של רגשות במובן הפסיכולוגי, אלא לפרקטיקה שיחית הממקמת אובייקטים בתוך אוריינטציה חווייתית-ערכית. במילים אחרות, האפקט בונה עמדה רגשית-שיחית המכוננת את ה"אמת" של הדובר כחוויה שאינה זקוקה להוכחה רציונלית (Martin & White, 2005).

אימוץ מסגרת זו דורש מבט ביקורתי על הטקסונומיות עצמן. יישומן ככלי תיאורי בלבד עלול לטשטש את יחסי הכוח הפועלים בשיח, ולהפוך את הניתוח למכני. לפיכך, במחקר הנוכחי, תיאוריית ההערכה משמשת ככלי לחשיפת מנגנוני נורמליזציה והדרה. השילוב בין ניתוח מטפורי ומערכי הערכה מאפשר לפרק את הדרכים שבהן הופכים הדוברים תחושות אישיות של חרדה או סלידה (אפקט) לקטגוריות מוסריות נוקשות (שיפוט) ולמטפורות של סכנה קיומית. בדרך זו, התיאוריה לא רק מסווגת את המילים, אלא חושפת את הפרקטיקה הלשונית המייצרת לגיטימציה לאפליה.

4. שיח אנטי-להט"בי בהקשר בין-לאומי וישראלי

התנגדות לזכויות להט"ב היא חלק ממגמות בין-לאומיות רחבות שבהן שיח על "נורמליות", "סדר טבעי" ו"ערכים מסורתיים" משמש משאב פוליטי ליצירת קונפורמיות ולהבניית גבולות של לאום, מוסר וקהילה.

לדברי פיליפ איוב וכריסטינה סטוקל (Ayoub & Stoeckl, 2024), ההתנגדות לזכויות להט"ב הפכה לתופעה גלובלית, המאחדת משטרים אוטוריטריים ופוליטיקאים ימניים בדמוקרטיות מערביות כאחד. מנהיגים שמרניים ודתיים מציגים את תנועת הלהט"ב כ"לובי" המאיים על מוסד המשפחה, על ילדים ועל הלאום, ומשתמשים ברטוריקה של דת, משפחה ולאום כאמצעי מרכזי לגיוס פוליטי.

הספרות האירופית על קמפיינים אנטי-מגדריים מדגימה כיצד רטוריקה זו מתממשת בפועל (Korolczuk, 2020), ומתארת כיצד בפולין הפכה ה"אידיאולוגיה המגדרית" למטרה מרכזית של מפלגות ימין, תוך ייצוג תנועות להט"ב כאיום על הציביליזציה הנוצרית והפעלת פרקטיקות של "הגנה על ילדים" ו"הגנה על המשפחה" כהצדקה לחקיקה מפלה. ג'ודית באטלר (Butler, 2020) טוענת כי מושג ה"מגדר" עצמו הפך לאובייקט של חרדה פוליטית. שחקנים שמרניים מציגים אותו ככוח אידיאולוגי מסוכן, המאיים על המשפחה, על הילדים ועל הסדר החברתי, ובכך מצדיקים פעולות הגבלה והדרה. מחקריהן של נאש ובראון (Browne & Nash, 2010; 2017; Nash, 2016) מסייעים לחדד נקודה זו, שכן הם מראים כי התנגדות ללהט"ב מאפיינת לא רק הקשרים שבהם זכויות אינן מוקרות, אלא פועלת גם בתוך דמוקרטיות ליברליות שבהן הושגו הישגים

משפטיים משמעותיים. באמצעות המושג הטרואקטיביזם מציעות השתיים להבין התנגדות זו לא כשריד של סדר ישן בלבד, אלא כצורת אקטיביזם מחודשת, המבקשת להשיב הטרונומטיביות למעמד של יסוד חברתי מארגן, לעיתים דווקא באמצעות שיח של חופש ביטוי, זכויות הורים והגנה על ילדים. בכך הן מראות כי הרחבת זכויות להט"ב אינה מבטלת שיחים מדידים, אלא עשויה לעורר את ארגונם מחודש במרחבים הליברליים עצמם. נקודת מבט זו מאפשרת למקם את המקרה הישראלי לא רק בהקשר של מחסור בזכויות, אלא בתוך מבנה פוליטי-משפטי מורכב, שבו הכרה חלקית בזכויות מתקיימת לצד שיח ציבורי ופוליטי המבקש למסגר מחדש את עצם הלגיטימיות שלהן או לערער. ההקשר הישראלי מאופיין כמתח ייחודי בין נראות גוברת של להט"ב במרחב הציבורי ובין עמידות של סדרים הטרונומטיביים ופטריארכליים. גילי הרטל (2021) מנתחת את הפוליטיקה של תנועות להט"ב בישראל דרך ערשת ההומו-לאומיות (Homonationalism), ומזהה כי שילוב להט"ב בישראל מותנה בהיטמעות נורמטיבית. להט"ב המשרתים בצבא נתפסים כנורמטיביים, בעוד להט"ב הצועדים במצעד הגאווה נחשבים חריגים. אייל גרוס (Gross, 2015) מצביע על מורכבות המציאות הישראלית, שכן מצד אחד, שיח ליברלי מרגיש את ישראל כמדינה מתקדמת, ומצד אחר, הומופוביה ואליםמות כלפי הקהילה נמשכות. אורית אבישי (Avishai, 2020) בחנה את המפגש בין זהות דתית-אורתודוקסית לזהות להט"בית בישראל, ומצאה כי הקונפליקט אינו דיכוטומי כפי שהשיח השמרני מציגו, אלא מאופיין בנזילות ובאמביוולנטיות. בהמשך לדיון בשיח אנטי-להט"בי ובהתממשותו בהקשרים שונים, חשוב לבחון את התנאים המוסדיים המאפשרים את פעולתו, ובפרט את הזיקה בין דת לפוליטיקה בישראל כמסגרת המעניקה לשיח זה תוקף ציבורי ומעצבת את גבולות הלגיטימיות.

5. ההקשר המוסדי: דת ופוליטיקה כתנאי מאפשר לשיח מדיד

בהקשר הישראלי, השיח הנחקר במאמר זה מחייב התייחסות למבנה מוסדי שבו דת ופוליטיקה שלובות זו בזו. בניגוד למודלים ליברליים של הפרדה בין דת למדינה, בישראל מתקיימת מערכת היברידית שבה מוסדות דתיים וסמכות הלכתית שזורים במנגנוני הממשל והחקיקה, ולכן טיעונים דתיים עשויים להופיע לא רק כביטוי של אמונה פרטית, אלא כעמדות בעלות תוקף ציבורי ופוליטי (Hirschl, 2021). מצב זה מתעצם לנוכח העובדה שמפלגות דתיות, ציוניות-דתיות וחרדיות כאחת הן שותפות קואליציוניות מרכזיות לאורך זמן, ובכך משפיעות באופן ישיר על עיצוב מדיניות ועל גבולות השיח הציבורי (Shapira, 2024). בהיעדר נישואין אזרחיים, ובשל כפיפותם של תחומי המעמד האישי לסמכות הרבנות האורתודוקסית, ההלכה היהודית פועלת לא רק כמסורת קהילתית, אלא גם כמסגרת נורמטיבית בעלת השלכות אזרחיות. כתוצאה מכך,

הגבול בין שיח דתי, עמדה מוסרית ועמדה פוליטית מיטשטש, ושיח דתי-מוסרי יכול להתבסס כשיח ציבורי לגיטימי, ולעיתים גם כשיח מדיר.

השיח הדתי-מוסרי מתורגם לשפה ציבורית של ערכים, נורמליות וסדר חברתי. מחקרים (Kuru, 2023) מצביעים על כך שבמצבים שבהם דת משולבת במוסדות המדינה, היא מהווה הן מקור זהות או תרבות, הן משאב פוליטי פעיל המאפשר למסגר סוגיות ציבוריות במונחים מוסריים מוחלטים, ובכך לצמצם את מרחב המחלוקת. נוכח התרחבות הפופוליזם הדתי בישראל בשני העשורים האחרונים, הזהות היהודית משמשת סמן גבול פוליטי לא רק בין יהודים לערבים, אלא גם בתוך הקהילה היהודית עצמה: מי שאינו מזדהה עם הערכים השמרניים-דתיים מוצג כחורג מגבולות הקולקטיב הלגיטימי (Ben-Porat & Filc, 2022). אשר נבחר ציבור מנסח עמדה כלפי הקהילה הלהט"בית תוך שימוש בלשון מקרא, הלכה או מוסר דתי, מדובר בהפעלת משאב לגיטימי בתוך השדה הפוליטי, המקבל תוקף מוסדי מיידי, ועשוי להשפיע ישירות על מדיניות, תקצוב, כשירות לתפקיד ציבורי ורגולציה של זכויות.

זהו ההבדל המהותי מהמודל האירופי שתואר בספרות: בפולין, למשל, הכנסייה הקתולית פועלת כגורם לחץ חיצוני על המערכת הפוליטית (Koroleczuk, 2020). בישראל, הסמכות הדתית היא מרכיב פנימי של הפוליטיקה הרשמית. לכן, הקורפוס שנבחר במחקר זה – התבטאויות של נבחר ציבור ואנשי ציבור דתיים-שמרניים – מהווה שיח ציבורי-פוליטי לכל דבר, ולא שיח קהילתי-סקטוריאלי. ניתוח מנגנוניו הרטוריים הוא ניתוח של אחד מערוצי ה"וליגה" שבהם עמדות דתיות-מוסריות הופכות לכלי הדרה ציבורי. מאחר שהמאמר אינו מבקש רק לזהות אסטרטגיות שיח, אלא לפרק את האופן שבו נורמטיביות מינית ומגדרית מוצגת כטבעית, נדרשת העדשה הקווירית.

6. התיאוריה הקווירית כעדשה ביקורתית

התיאוריה הקווירית משלימה את כלי הניתוח הרטורי-בלשני של מחקר זה, שכן היא מציעה עדשה ביקורתית להבנת האופן שבו נורמות מיניות ומגדריות מיוצרות, מיוצבות ומוצגות כברירת מחדל טבעית. להבדיל מן הגישות הרואות במיניות ובמגדר ביטוי של זהות יציבה, התיאוריה הקווירית מדגישה כי מדובר בהבניות חברתיות-שיחיות המתקיימות באמצעות חזרה, רגולציה והסדרה מתמשכת של גבולות הנורמלי והלגיטימי. מישל פוקו (Foucault, 1991) ובאטלר (Butler, 1990; 2007) מדגישים כי כוחן של נורמות מגדריות ומיניות טמון בכך שהן מופיעות כטבעיות ולא כתוצר של הסדרים חברתיים. מושג הפרפורמטיביות (performativity) מבהיר כיצד חזרה מתמדת על קטגוריות כגון טבעי, בריא ונורמלי מתארת מציאות ומכוננת אותה. אדריאן ססיל ריץ' (Rich, 1980) הציעה את מושג ההטרסקסואליות הכפויה. מיכאל ורנר (Warner, 1991)

הרחיב תוכנה זו למושג ה"הטרונורמטיביות" – הסדר החברתי שבו ההטרונורמטיביות מתפקדת ככרירת מחדל בלתי-מסומנת. דיוויד הלפרין (Halperin, 1995) רואה בקוויריות אופק של אפשרויות, ובסובייקט הקווירי – את מי שתופס מקום שולי ביחס לנורמלי, ללגיטימי ולשליט, ודווקא מעמדה זו מאתגר את גבולות הנורמה.

לצד יסודות אלה, ספרות קווירית מצביעה על כך שנורמטיביות מינית ומגדרית אינה פועלת רק במישור האינטימי או התרבותי, אלא היא משולבת באופן הדוק במבנים פוליטיים, מוסדיים ולאומיים. מחקרים (Westbrook & Schilt, 2014) מדגישים כיצד מוסדות חברתיים מרכזיים, ובהם משפחה, חינוך ומשפט, משתתפים בהסדרה פעילה של זהויות מגדריות ומיניות, תוך הצגתן כטבעיות או חריגות. נוסף על כך, לי אדלמן (Edelman, 2004) מצביע על מרכזיותו של דימוי הילד כמוקד רטורי שבאמצעותו נבנית לגיטימציה להגנה על הסדר החברתי, ואילו ג'סביר פואר (Puar, 2017) מראה כיצד מיניות ולאומיות נשורות זו בזו באופן המאפשר להציג זהויות מסוימות כמאיימות על הגוף הלאומי.

תוכנות אלו רלוונטיות במיוחד למאמר הנוכחי, שכן הן מאפשרות להבין את השיח האנטי-להט"בי לא רק כהבעת עמדה של דחייה או התנגדות, אלא כמנגנון שיחי מורכב המייצר נורמטיביות, מסמן חריגה ומגדיר גבולות של לגיטימיות ואזרחית. בהתאם לכך, ההתייחסות לפוקו במאמר זה משמשת מסגרת מושגית להבנת יחסי כוח, נורמליזציה ומשטרי אמת, בעוד הניתוח האמפירי נשען על כלים שיטתיים מתוך ניתוח שיח ביקורתי. שילוב זה מאפשר להראות כיצד השיח הנחקר לא רק תוקף זהויות להט"ביות, אלא גם טובע את ההטרונורמטיביות עצמה, ומציג אותה ככרירת מחדל בלתי-מסומנת, תוך קישור בין מיניות, מוסר, דת ולאומיות.

מחקרים קוויריים שניתחו שיח אנטי-להט"בי בהקשרים אחרים, כגון ניתוחי אזרחות מינית באפריקה הדרומית (Milani, 2015) ובהקשר הישראלי-פלסטיני (Milani & Levon, 2024), וכן מחקרים על מסגור זכויות להט"ב בזירה הבין-לאומית (Ayoub & Stoeckl, 2024; Richardson, 2017) מתמקדים בעיקר במנגנוני הדרה הנשענים על שיח לאומי, תרבותי או משפטי. מחקרים אלה אינם מסבירים את הדינמיקה הייחודית של הקשר שבו סמכות דתית פועלת במבנים לתוך השדה הפוליטי, ומאפשרת חיבורים רטוריים ספציפיים בין טוהר דתי לכשירות אזרחית, ובין שיח מוסרי-מקראי לשיח ביטחוני-לאומי, גשרים שאינם קיימים בהקשרים שבהם דת ומדינה מופרדות. מחקר זה מבקש למלא פער זה. מטרתו של מחקר זה היא לזהות ולנתח את האסטרטגיות הלשוניות והרטוריות שנוקטים דוברים שמרניים כדי לעצב עמדות ציבוריות כלפי הקהילה הלהט"בית, להשפיע על קהליהם, ולקבע היררכיות של נורמליות וסטייה. מחקר זה תורם לשדה חקר השיח הפוליטי והחברתי בישראל באמצעות ניתוח בלשני-רטורי של השפה הפוליטית השמרנית, המדגיש את אופני העיצוב של זהות, שייכות והדרה.

שאלת המחקר היא אילו אסטרטגיות רטוריות-לשוניות מאפיינות את השיח האנטי-להט"בי של אישיות ציבוריות שמרניות בישראל, וכיצד הן מייצרות דה-לגיטימציה של זהויות לא-הטרונורמטיביות במרחב הציבורי?

במישור הלשוני, הניתוח מתמקד במבנים תחביריים חוזרים, בציטוטים אינטרסקטואליים מטקסטים דתיים, ובשימוש במטפורות מוסריות ודיכטומיות כגון "טבעי/סוטה" ו"קדוש/חולני". רכיבים אלה פועלים במשותף כדי לעגן את השיח במערך אידיאולוגי המציג עמדות פוליטיות כ"טבעיות" ו"נכונות", ובכך מייצרים את אפקט ההגמוניה של הנורמה ההטרונורמטיבית.

מתודולוגיה

המחקר נערך בגישה איכותנית-פרשנית, ומתמקד בניתוח שיח רטורי בזירה הציבורית-פוליטית בישראל. מטרתו למפות את האופנים שבהם התבטאויות אנטי-להט"ביות של אישיות ציבוריות יהודיות שמרניות מייצרות לגיטימציה, מסגור ומשמעות ציבורית באמצעות בחירות לשוניות, מטפוריות ונרטיביות. לצורך כך שולבו שני עוגנים תיאורטיים-אנליטיים משלימים: מודל הלגיטימציה בשיח (van Leeuwen, 2007) וניתוח מטפורה ביקורתי (Charteris-Black, 2011) כמסד מושגי להבנת מטפורה כמנגנון מארגן תפיסה. הקורפוס כולל 14 התבטאויות פומביות של נבחרי ציבור ואנשי ציבור יהודים-שמרניים, שנאמרו בין השנים 2015-2025 ונאספו ממגוון זירות. בהן ראיונות עיתונאיים, שידורי רדיו, כתבות חדשותיות, הופעות בכנסים והתבטאויות בזירה הפרלמנטרית והמוניציפלית. תקופת איסוף הנתונים מתאפיינת בדינמיות פוליטית רבה בישראל, הכוללת מעברים של דוברים מרכזיים מעמדות של אופוזיציה לעמדות של כוח שלטוני וביצועי. הניתוח מבחין בין התבטאויות משנים מוקדמות ובין הקצנה רטורית ומסגור של מצב חירום שאפיינו את השיח הציבורי בשנים אלה על רקע שינויים מבניים בממשל והתגברות המתחים המגזריים. הבחנה כרונולוגית זו חיונית להבנת הדרך שבה מטפורות של איום ופלישה משתנות בהתאם למידת הסמכות המוסדית של הדובר וליכולתו לתרגם חרדה מוסרית למדיניות מעשית של מניעה והדרה.

הדגימה נעשתה בדגימה מכוונת (purposive sampling), שנועדה לאתר טקסטים בעלי נראות ציבורית גבוהה, ובהם ניסוח מפורש של עמדה נורמטיבית/מדינית ביחס ללהט"ב (למשל, משפחה, חינוך, אימוץ, תקצוב, כשירות לתפקיד ציבורי). בהתאם לעקרונות של ניתוח תוכן איכותני, הדגימה אינה מכוונת לייצוג סטטיסטי, אלא לאיתור מופעים משמעותיים המאפשרים זיהוי מנגנונים חוזרים והצלבה בין הקשר, זירה וסוג טקסט (Krippendorff, 2004; Schreier, 2012). לכל פריט קורפוס תועדו מטא-נתונים בסיסיים: דובר ותפקיד, זירה (פרלמנטרית/תקשורתית/מוניציפלית/כנס), תאריך במידת

% D 7 % 9 4 % D 7 % 9 9 % D 7 % 9 9 % D 7 % A A % D 7 % 9 9 -

%D7%94%D7%99%D7%95%D7%9D-%D7%97%D7%9B-
%D7%91%D7%A9%D7%A1-%D7%90//

12. יעקב מרגי, שר הרווחה – מתנגד לאימוץ על ידי להט"ב. N12, 27.7.2023.
https://www.mako.co.il/news-politics/2023_q3/Article-7142b2917479981026.htm

13. ניסים וטורי, חבר כנסת מהליכוד – מערכת החינוך לא צריכה להכניס תכנים שמעוררים להט"ביות. Ynet, 1.6.2023.
<https://www.ynet.co.il/news/article/rjo4tcs13>

14. יוני יוסף, חבר מועצת העיר ירושלים – שילכו לפסיכולוגים ופסיכיאטרים מחוץ לעיר. N12, 22.5.2023.
https://www.mako.co.il/news-israel/2023_q2/Article-a13ee3c2dd14881027.htm

15. יצחק פינדרוס, חבר כנסת מיהדות התורה – הדבר הכי מסוכן למדינת ישראל, יותר מדאע"ש וחזבאללה, זה התנועה הלהט"בית. מעריב, 20.6.2023.
<https://www.maariv.co.il/culture/tv/article-1016629>

הליך המחקר

המחקר התבצע בארבעה שלבים: (1) איסוף וארגון הקורפוס ותיעוד מטא-נתונים לכל פריט. (2) קידוד דרוקטיבי של יחידות הטיעון לפי ארבע אסטרטגיות הלגיטימציה. (3) קידוד ממוקד ורפלקסיבי: פיצול תתי-קטגוריות בעת הצורך (למשל הבחנה בין סמכות מקראית לסמכות ממלכתית; הבחנה בין "ילדים" כטיעון חינוכי לבין "ילדים" כתרחיש חרדה). (4) גיבוש תמות ממצאים על בסיס חזרתיות תפקודית: קיבוץ יחידות טיעון שפעלו באופן רטורי דומה (למשל נורמליות כתקן זכאות, ביטחוניזציה של השיח, מדרון חלקלק, מסגור חופש דת). עקרונות אלו תואמים תהליך אנליטי של צמצום נתונים, השוואה וארגון תמות (Miles, Huberman, & Saldaña, 2014; Schreier, 2012).

שיקולים אתיים

הקורפוס מבוסס על התבטאויות פומביות של אנשי ציבור, ולכן לא נדרשה אנונימיזציה. עם זאת נשמרו עקרונות של ציטוט מדויק, הצגת הקשר מינימלי של זירה ותפקיד, והימנעות מהרחבת פרשנות מעבר למה שניתן לעגן בראיות לשוניות.

ממצאים

1. הטרונומרמטיבי בריא כְּתָקָן

תָּמָה זו חושפת כיצד שיח אנטי־להט"בי הופך קטגוריות לכאורה תיאוריות – טבעי, בריא, נורמלי – למדרי שיפוט מוסריים וחברתיים. במקום לטעון ישירות נגד זכויות, הדוברים מציבים את ההטרסקסואליות כסטנדרט של סדר ובריאות, בעוד להט"ביות מוצגת כהיפוך סדר, כחריגה או כפתולוגיה. הרב יגאל לוינשטיין, ראש מוסדות בני דוד, מביע בכנס "אבן ישראל" את דעתו נגד הורות חד־מינית, מצעדי גאווה ושינויים בחינוך המעורדים משפחות להט"ב:

זכר ונקבה בראם ויקרא שמם אדם, זה סדר החיים הבריא והשלם, שני זכרים זה הפך הסדר, לא טבעי, לא מוסרי, לא ערכי. אנחנו רוצים להתמודד עם מטרת העל של תנועת הלהט"ב לנרמל את הלא־נורמלי. תנועה שחרטה על דגלה את הרצון לשנות את פני החברה (לוינשטיין, מקור 1 בקורפוס)

דבריו של לוינשטיין (ספטמבר, 2023) אינם עומדים בחלל ריק, אלא נאמרים בתוך הקשר כרונולוגי ופוליטי טעון, במקביל להתבטאויותיהם של פינדרוס וסמוטריץ' באותה שנה. סמיכות הזמנים הזו חושפת רשת רטורית מתואמת, שבה דמויות רבניות ופוליטיות משתמשות במטפורות זהות של "מהפכה" ו"פירוק" כדי לבנות מסגור של איום לאומי דחוף. הבנת מועד הדברים מאפשרת לזהות כיצד השיח האנטי־להט"בי הגיע לשיא של הטמעה ושל הקצנה במערכות השלטון, תוך שהוא משמש כלי מרכזי במאבקי הזהות המקומיים.

מניתוח דבריו של הרב לוינשטיין עולה כי הוא פועל כסוכן של הממסד הדתי, השואף לעצב מחדש את גבולות הלגיטימיות. לוינשטיין אינו מציג עמדה ערכית אחת מני רבות, אלא מכונן עמדה אונטולוגית המזהה את ההטרסקסואליות כסטנדרט הבלעדי של הסדר האנושי. באמצעות השימוש בציטוט המקראי הוא מבצע פעולה של טבעון – ההטרסקסואליות מופקעת מהמרחב התרבותי ומאפשרות הבחירה, ומוצגת כעובדה ביולוגית קדמונית, המגדירה את מושג ה"אדם" כשלעצמו.

במונחים קויריים (Warner, 1991; Butler, 1990), מהלך זה מקבע את ההטרנומרמטיכיות כקטגוריה שקופה ובלתי־מסומנת. כלומר, היא אינה זקוקה להסבר או להצדקה, בעוד כל חריגה ממנה מסומנת כ"הפך הסדר". השימוש בצירוף "סדר החיים הבריא והשלם" אינו תיאורי, אלא רגולטורי. הוא מטמיע בתוך השפה מטפורה מושגית של בריאות מול חולי. הצבת הלהט"ביות בשדה הסמנטי של הפתולוגיה (הפך הֶבְרִיא) מזמינה באופן משתמע תגובה של ריפוי או הרחקה של הגורם המזהם מהגוף החברתי.

ההסלמה הרטורית בשרשרת "הפך הסדר, לא טבעי, לא מוסרי, לא ערכי" חושפת את המנגנון שפוקו (Foucault, 1991) מכנה משטר אמת. לוינשטיין משלב בין סמכות תיאולוגית (הפסוק) ובין טרמינולוגיה פסאודו־רפואית (בריאות, טבע), ובכך הוא מייצר מערכת ידע שבה הלהט"ביות אינה רק חטא, אלא חריגה רב־ממדית מהנורמליות. כוחו של שיח זה טמון ביכולתו להעביר את יחסי הכוח לרמת השפה עצמה: הממסד הדתי אוסר קיום להט"בי, ואף קובע מראש כי זהות כזו אינה יכולה להופיע כאנושית או כתקינה. הניתוח הביקורתי חושף כיצד המטפורה של הבריאות משמשת כטכנולוגיה של כוח, המשרטטת את גבולות השייכות והנראות במרחב הציבורי.

שני מופעים נוספים של מסגור ההטרוסקסואליות כ"סדר החיים הבריא והשלם" נמצא אצל סמוטריץ' ואצל חבר המועצה וסגן ראש עיריית ירושלים אריה קניג:

המון המון המון בכירים בשוק התקשורת במדינת ישראל, אלה שמחזיקים את המיקרופון וקובעים לכולנו מה אנחנו צריכים לחשוב ומה אנחנו צריכים לומר, הם הומואים. אני משוכנע ש־95% מהאזרחים במדינה היו רוצים להקים משפחות לתפארת נורמליות ובריאות שיולידו להם נכדים. אדם בריא, אדם נורמלי, זה מה שהוא רוצה (סמוטריץ', מקור 8 בקורפוס).

אם הם (הלהט"בים) נורמליים, למה הם צריכים תקציבים נפרדים? (קניג, מקור 13 בקורפוס).

דברי סמוטריץ' (2015) מנותחים כנקודת מוצא כרונולוגית המייצגת את שלב בניית הנרטיב של הרוב הנרדף אל מול אליטת התקשורת. הבחנה זו מאפשרת למחקר להראות את האבולוציה של השיח: כיצד מטפורות הנורמליות של 2015 שימשו תשתית רטורית למהלכים הפוליטיים והמוסדיים הממוסדים שנראו בשנת 2023. בכך מדגיש המחקר את הקשר בין המועד לבין מידת הסמכות המוסדית של הדובר.

סמוטריץ' וקניג יוצרים מסגור שיפוטי של מהו "אדם" תקין ונורמלי, שוללים מראש כל אפשרות של לגיטימיות לדגמים אחרים של משפחה וחיים, ומייצרים היררכיה סמויה שבה ההטרונורמטיבי הוא האדם ה"בריא" וה"רצוי", וכל מה שחורג ממנו יש להרחיקו או להדירו מן המרחב הציבורי. בכך פועלת ההטרונורמטיביות לא רק כעמדה ערכית, אלא כסדר חברתי שקוף, אשר מציג עצמו כברירת המחדל של האזרחות, המשפחה והלגיטימיות.

סמוטריץ' משתמש בנתונים כביכול אמפיריים, שאינם מבוססים מחקרית, כדי להציג קביעה מוסכמת שלפיה משאלת הלב של 95% מהציבור היא משפחת לתפארת, נורמלית ובריאה, ובכך מייצר למעשה רושם של קונצנזוס. ההתבטאות "משפחות לתפארת נורמליות ובריאות" כורכת קטגוריה חברתית (נורמלי) וקטגוריה רפואית־תקנית (בריא), ומקבעת הנחה סמויה: מי שאינו תואם את הדגם הזה אינו רק "שונה", אלא פחות תקין ופחות רצוי. בדומה לו מפעיל קניג את "נורמליות" כמבחן זכאות. משאלתו של קניג

משתמע שרק מי שאינו נורמלי מקבל תקציבים נפרדים. ומכאן קביעתו – הלהטב"ים אינם נורמליים, לכן זקוקים לתקציבים נפרדים. סמוטריץ' משתמש בזירת המשפחה כדוגמה להצבת קטגוריות של טבעיות ובריאות כתקן שיפוט חברתי, שבאמצעותו ממוסגרות זהויות ופרקטיקות כהולמות או כחורגות מן הסדר:

פעם אחר פעם עם ישראל כבר הרבה מאוד שנים הולך ימינה, ימינה זה יותר רגש לאומי בריא, ימינה זה יותר מסורת, ימינה זה יותר חיבור לארץ ישראל, ימינה זה גם יותר בריאות בהרבה תחומים, מאז בריאת העולם אנחנו חיים עם אבא, אמא וילדים, זה הדבר הטבעי, והטבע הזה בסוף מנצח (סמוטריץ', מקור 5 בקורפוס).

החזרות הלשוניות והתחביריות אינן רק אמצעי סגנוני, אלא רטוריקה של תקנון: הן יוצרות מקצב של סיסמה, מפשטות מורכבות חברתיות, ומייצרות תחושת יציבות, סדר ושכל ישר. החזרה בנויה כהדרגה מצטברת שמציעה לכאורה הוכחה פנימית: כל "יותר" נוסף נתפס כהעמקה של התקנות, ולכן גם כהצדקה. המילים "בריא" ו"בריאות" מאפשרות לסמוטריץ' להציג את עמדתו האידיאולוגית כעמדה שיפוטית למדד תקינות: לא "אנחנו מעדיפים", אלא "זה בריא"; לא "זו עמדה פוליטית", אלא "זו נורמליות". כך נוצרת הנחת יסוד סמויה שלפיה "ימינה" מזוהה עם בריאות, וממילא כל מה שמסומן כ"לא-ימינה" נרמז כחלש, חולה או פגום. כך נבנית זיקה בין תקינות מינית-משפחתית לבין תקינות אזרחית ולאומית, באופן המרחיב את ההטרונורמטיביות מעבר לשדה המיני אל תוך הגדרת האזרח הראוי.

המשפחה אכן מופיעה כזירת הדיון, אולם עיקר המהלך הרטורי אינו עוסק במבנה המשפחתי כשלעצמו, אלא בהצבת קטגוריות של טבעיות ובריאות כתקן שיפוט חברתי, שבאמצעותו ממוסגרות זהויות ופרקטיקות כהולמות או כחורגות מן הסדר. מנקודת מבט ביקורתית, זהו מהלך שמייצר היררכיה באמצעות שפה רפואית-תקנית: במקום להתווכח על ערכים, זכויות או מוסדות, השיח ממיר את הוויכוח בקטגוריות של תקינות מול סטייה. יתרה מכך, החזרה על "בריא" יוצרת מסגור של כוח וגבריות לאומית, ומגדירה מי נחשב אזרח תקין, איזה מודל משפחתי ראוי, ומהו גבול הלגיטימי בשיח הציבורי. מנקודת מבט של התיאוריה הקווירית, וביתר שאת לפי באטלר (Butler, 1990), השימוש במושג ה"נורמלי" אצל קניג וסמוטריץ' אינו מתאר מציאות קיימת, אלא מהווה פעולה פרפורמטיבית. על-ידי חזרה על הטענה שלפיה 95% מהציבור רוצים "משפחה בריאה", מכונן סמוטריץ' את הנורמה שהוא מתיימר רק לתאר. הפיכת הנטייה המינית לשאלת בריאות מאפשרת לדוברים לסמן את הקהילה הלהט"בית כפתולוגיה חברתית הדורשת ריפוי או הגבלה, מבלי להצטייר כקיצוניים, אלא כמי שמגינים על השכל הישר.

נוסף להיות הבחירה הלשונית החוזרת במונחים כגון "בריא", "טבעי" ו"נורמלי" שפה מוסרית, היא גם מנגנון רטורי שבאמצעותו עמדה מוצגת אידיאולוגית כעובדה אובייקטיבית לכאורה. במונחי מסגרת ההערכה (Martin & White, 2005), מדובר בשילוב בין הערכה המוסווית כתיאור ובין שיפוט שלילי, היוצר היררכיה שנראית תיאורית, אך היא שיפוטית ביסודה. בה בעת, לפי ואן לואיין (Van Leeuwen, 2007), זהו מנגנון הנשען על הצגת ההטרונורמטיביות כטבעית, ובכך מייתר את הצורך בהצדקה. ניתוח ביקורתי נדרש לחשוף כיצד נוצרת הנורמה עצמה, מי נהנה מקיומה, וכיצד נעשה כוחה בלתי-נראה, ולא להסתפק בתיאור הסטייה (Halperin, 1995). לפיכך, תָּמָה זו עוסקת בגינוי של זהויות להט"ביות, ובעיקר בחשיפת האופן שבו ההטרונורמטיביות עצמה מיוצרת, מוסווית, ומקבלת מעמד של מובן מאליו.

תובנה זו מקבלת משנה תוקף על רקע הפוליטיזציה הגוברת של מגדר ומיניות בזירה הציבורית. בזיקה לבאטלר (Butler, 2024), מושג ה"מגדר" הפך לאובייקט של חרדה פוליטית, המוצג בידי שחקנים שמרניים כאיום על המשפחה, על הילדים ועל הסדר החברתי. הממצאים מדגימים כיצד חרדה זו מתורגמת לשפה פוליטית באמצעות קטגוריות כגון "בריא", "טבעי" ו"נורמלי", כך שההטרונורמטיביות היא תנאי לקיום חברתי תקין. השיח הנחקר אינו עוסק רק במיניות או במבנה המשפחה, אלא בהגדרת גבולות השייכות האזרחית והלגיטימיות במרחב הציבורי. במילים אחרות, ההבחנה בין "טבעי" ל"לא טבעי" פועלת כאן כמנגנון פוליטי המשרטט מי נחשב אזרח לגיטימי, אילו זהויות מופְּרות, ומהם גבולות הנורמליות החברתית (Milani, 2015; Milani & Levon, 2024; Richardson, 2017).

2. לגיטימציה דתית וטוהר כמסגרת חסימה

תָּמָה זו חושפת כיצד עושה השיח האנטי-להט"בי שימוש בלגיטימציה דתית כטכניקת חסימה המפקיעה עמדות אידיאולוגיות מתחום הדיון הציבורי והופכת אותן לעובדות מוחלטות. בניגוד לטיעונים תועלתניים, כאן מופעלת סמכות טרנסצנדנטית – התורה, ההלכה ומושגי טוהר – המשמשת כעוגן אפיסטמולוגי הממקם את הטענה בתחום האמת הנתונה. הלגיטימציה הדתית פועלת כטכניקת חסימה רטורית – היא מונעת משא ומתן ערכי, מסמנת גבול ברור בין מותר לאסור, ומכשירה הדרה פוליטית באמצעות טרמינולוגיה של סמכות וקדושה.

בציטוט המקראי "זכר ונקבה בראם" מכונן הרב לוינשטיין את ההטרונורמטיביות כהגדרת יסוד אונטולוגית של האנושות. במונחיה של באטלר (Butler, 1990) זהו מהלך שהנורמה אינה מופיעה בו כעמדה אחת מני רבות, אלא כבסיס המובן מאליו של הקיום הלגיטימי. אולם בעוד בסעיף הקודם התמקדנו בטבעון של הנורמה, כאן המוקד הוא

בחסימת הדיאלוג – העיגון בפסוק מייצר מסגרת שבה כל חלופה להט"בית נמחקה מראש מסדר היום האנושי.

מהלך דומה של "חסימה אפיסטמית" מופיע אצל סמוטריץ', פינדרוס וליצמן.

אני לא אמרתי את הביטוי הזה, הוא נכתב בתורה... אני לא מצנזר את התורה (סמוטריץ', מקור 8 בקורפוס).

אדם בקניינו הפרטי לא יידרש לעבור על אמונתו ולסייע לדבר עבירה (סמוטריץ', מקור 7 בקורפוס).

הדבר הכי מסוכן למדינת ישראל... זה הפריצות בעריות. זה מה שכתוב בתורה (פינדרוס, מקור 14 בקורפוס).

חטא העם הזה חטא גדולה (ליצמן, מקור 2 בקורפוס).

השימוש בביטויים כגון "אני לא מצנזר את התורה" (מקור 8), "דבר עבירה" (מקור 7) או "פריצות בעריות" (מקור 14), חטא גדולה (מקור 2) מעתיק את הדיון מהמישור הסוציו-פוליטי אל המישור של האמת המוחלטת. סמוטריץ' משתמש בטקטיקה של נטרול סובייקטיביות – הוא מציג עצמו לא כפוליטיקאי המקדם סדר יום, אלא כצינור ניטרלי להעברת דבר האל. במונחי התיאוריה הקווירית (Warner, 1991), כוחה של ההטרונורמטיביות כאן טמון ביכולתה להציג עצמה ככרירת מחדל אלוהית שאינה זקוקה להסבר, בעוד כל חריגה ממנה נדרשת תמיד להתנצלות או לדיון פתולוגי.

מנקודת מבט פוקויאנית (Foucault, 1980), מדובר בייצור של משטר אמת דתי-פוליטי. פוקו הראה כיצד ידע וסמכות שלובים זה בזה; במקרה זה, מקור הסמכות הדתי לא רק מצדיק הדרה, אלא קובע מראש אילו טענות ייחשבו קבילות במרחב הציבורי. המונח "פריצות בעריות" או "חטא" אינו רק תיאור מוסרי, אלא טכנולוגיה של כוח המסמנת את גבולות הדיבור: מי שדובר בשם התורה מחזיק במונופול על האמת, ומי שמתנגד לו מסומן לא כבעל דעה שונה, אלא כמי שמנסה לצנזר את האמת המוחלטת. כך, השיח הדתי מתפקד כמנגנון חסימה המונע משא ומתן דמוקרטי על זכויות, וממיר אותו בשפה של טוהר וטומאה.

גם מעוז (2021) מחזק את טכניקת החסימה באמצעות דימויי טוהר ובהבחנה חדה בין יהדות מקורית ובין דת חדשה. דבריו, שנאמרו עם כניסתו לזירה הפרלמנטרית, מסמנים את הפיכת המטפורות הדתיות לכלי של גיוס פוליטי. תזמון הדברים מדגים כיצד שימשה השפה הציורית להכשרת הקרקע לדרישותיו הפוליטיות המאוחרות יותר (2023) לשליטה בתכנים הפדגוגיים במערכת החינוך. שנת 2021 היא ה"גשר" בין ההתבטאויות של 2015 ובין המעשים של 2023. מעוז הוא הדמות שחיברה בין תיאולוגיה לפוליטיקה מעשית:

זה מתאים לימינו באנו חושך לגרש, בידינו אור ואש, כל אחד הוא אור קטן וכולנו אור איתן, סורה חושך הלאה שחור, סורה מפני האור (מעוז, מקור 4 בקורפוס).

הרטוריקה הדואלית של אור־חושך מייצרת גבול מוסרי חד בין אותנטי למזויף, בין טהור לפסול. העמדה השמרנית ממוקמת כיהדות האותנטית היחידה, בעוד עמדות אחרות מוֹדְרוֹת כסטייה דתית. השימוש במטפורת "החושך" אינו רק אמצעי ציורי, אלא מנגנון רטורי שמקבע היררכיה מוסרית ומבטל מראש את הלגיטימיות של הצד שכנגד. ממצאים אלה מלמדים כי הסמכות הדתית אינה משמשת בשיח זה רק כמקור הצדקה חיצוני, אלא מתפקדת כמנגנון רטורי של חסימה. כאשר עמדה פוליטית ממוסגרת כנגזרת הכרחית של "מה שכתוב בתורה", היא מופקעת ממרחב המחלוקת הציבורי ומועתקת אל תחום ה"אמת המוחלטת". מנקודת מבט קווירית, מנגנון זה חורג מגיוני מוסרי גרידא: הוא מכונן את ההטרונורמטיביות כאמת קדם־דיסקורסיבית שקדמה לשיח, ובכך דוחק זהויות אחרות אל מחוץ לגבולות האפשרות והלגיטימיות. כפי שהראה פוקו (Foucault, 1980), שיחים בעלי סמכות אינם מסתפקים בתיאור המציאות, אלא מסדירים את תנאי האפשרות של הדיבור, ובכך קובעים מי מוסמך לדבר ואילו טענות ייחשבו בלתי־קבילות עוד בטרם הושמעו.

הלגיטימציה הדתית פועלת כאן כטכניקה של סגירת השיח. בהקשר זה מציין ואן לואיין (Van Leeuwen, 2007) כי זוהי הרשאה שאינה פתוחה לערעור, המציגה את ההדרה כהכרח מוסרי הקודם לוויכוח הפוליטי. ממד זה מתחדד באמצעות שימוש במטפורות קונספטואליות המעתיקות מבנים דיכוטומיים מתחום המקור הדתי (טהור־טמא, אור־חושך) אל תחום היעד של השיח החברתי והפוליטי (Lakoff & Johnson, 1980). עלידי מיקום הדובר בצד ה"אור" וה"טהור", מומרת המחלוקת הפוליטית למאבק בין טוב לרע, מהלך המבטל מראש כל אפשרות לעמדת ביניים או לפשרה.

בהקשר הישראלי עוצמתה של חסימה זו כפולה: הסמכות הדתית־הלכתית מועברת מן השדה התיאולוגי אל תוך המערכת המוסדית. החסימה הרטורית נושאת פוטנציאל ממשי לעיצוב גבולות האזרחות והלגיטימיות במרחב הציבורי. בעוד תָּמָה זו (4.2) הדגימה כיצד מקבעת הסמכות הדתית את ההתנגדות כעמדה שאינה נתונה למשא ומתן, התמה הבאה (4.3) תבחן כיצד מתורגמת התנגדות זו לפרקטיקה של חרדה מוסרית, תוך סימון המשפחה והחינוך כזירות המפתח להגנה על הנורמליות.

3. חינוך ומשפחה כזירת חרדה

תָּמָה זו חושפת כיצד מתרגם השיח האנטי־להט"בי שאלות של זכויות והכרה לשפה של מצב חירום מוסרי. אם בתמות הקודמות ראינו את השימוש בבריאות ובסמכות דתית כעוגנים תיאורטיים, הרי שבזירת החינוך והמשפחה מתורגמים עוגנים אלו לפרקטיקה של חרדה הורית. הילד ממוקם בלב הטיעון כמי שמסמן את עתיד הקולקטיב. דבריו של

אלי ישי, חבר כנסת לשעבר ממפלגת ש"ס, ממחישים ביתר שאת את החרדה והפחד משינוי המבנה המשפחתי המסורתי:

אני הולך עם האמת שלי יש לי בעיה גם עם מצעד הגאווה גם עם אבא ואבא. למה הם צריכים את מצעד הגאווה? למה הם צריכים את כל הפרופגנדה. משהו פה לא בסדר אני לא רוצה להתמקד על אבא ואבא, אני כן אומר שהדבר הנכון ביותר הוא אבא ואימא, תא משפחתי נכון לגדל את הילדים בצורה בריאה. זו דרכנו. תראי מה קורה במשרד החינוך משנים את המושג "אבא שבת ואימא שבת" ומכניסים הורים. משנים את כל התרבות וההתנהלות הנכונה והבריאה והנורמטיבית (ישי, מקור 9 בקורפוס).

דבריו של אלי ישי מדגימים כיצד המונחים "נכון", "בריא" ו"נורמטיבי" פועלים כקטגוריות שיפוטיות המכוננות היררכיה חברתית תחת כסות תיאורטית. ישי מציג את השינוי הלשוני במערכת החינוך (המעבר למושג "הורים") כמשבר תרבותי המאיים על ההתנהלות הנכונה. במונחיה של התיאוריה הקווירית (Butler, 1990), ישי מזהה נכונה את כוחה של השפה: הוא מבין ששינוי לקסיקלי אינו רק טכני, אלא מהווה פעולה פרפורמטיבית המערערת את הבלעדיות של המודל ההטרונורמטיבי. הצגת הלהט"ביות כפרופגנדה אל מול האמת ההטרסקסואלית מאפשרת לו למסגר התאמה לשונית פשוטה כ"מדרון חלקלק" המוביל להתפוררות הסדר החברתי הקיים. מסגור דומה נמצא אצל ניסים ואטורי:

מערכת החינוך לא צריכה להכניס תכנים שמעודדים להט"ביות [...] אתה כהורה רוצה לדעת מה קורה עם הילד שלך ואתה תחליט מה טוב ומה לא. אתה תסביר לו בצורה נכונה לך מה טוב לילד, אתה תסביר לו למה לילדים מסוימים יש אבא ואבא. למערכת החינוך אין מקום פה, היא צריכה להיות חפה מהשפעות ולא להביא זמרת דראג לגן ולהגיד למה זה טוב [...] הורים לא יקבלו חינוך שלא מתאים להם (ואטורי, מקור 11 בקורפוס).

הטיעון של ואטורי נשען על דיכטומיה רטורית בין עידוד והשפעה לבין ניטרליות חינוכית. ואטורי משרטט את מערכת החינוך כמרחב שאמור להיות חף מהשפעות, ובכך הוא מסמן רק את הנוכחות הלהט"בית כפעולה אידיאולוגית אקטיבית. אולם ניתוח ביקורתי של הנחות היסוד בשיח זה חושף כי ואטורי מבצע מהלך של הסוואת הכוח. כלומר, הוא מתעלם מכך שגם היעדר ייצוג להט"ב והצבת המודל ההטרסקסואלי כבלעדי הם פרקטיקה אידיאולוגית אקטיבית וכוחנית לכל דבר.

מנקודת מבט של התיאוריה הקווירית, כאן טמון כוחה הפוליטי של ההטרונורמטיביות השקופה. נורמטיביות מציגה עצמה תמיד כטבע, ובכך היא פוטרת עצמה מהצורך בהצדקה. ואטורי אינו מתנגד לכפייה תרבותית באשר היא, אלא הוא מבקש לשמר את הכפייה ההטרונורמטיבית הקיימת תחת מסווה של חופש מהשפעה. כפי שמדגיש ורנר

(Warner, 1991), זוהי הדינמיקה שבה הנורמה נותרת בלתי־מסומנת, בעוד כל חריגה ממנה מסומנת כפלישה או כהשחתה.

הזירה שוואטורי מתאר היא זירת מאבק בין כוחות אידיאולוגיים מתחרים. השאלה אינה אם מערכת החינוך משפיעה על נפש הילד, שהרי כל חינוך הוא פעולה מכוננת סובייקטיביות, אלא איזו אידיאולוגיה זוכה למעמד של טבע ואיזו מסומנת כהפרעה. השימוש במודאליות של איסור: "אין מקום", "לא צריכה" מתפקד כפרקטיקה של הבטחת מונופול. תחת כסות של הגנה על הילד מפני השפעה, מעגן ואטורי את הדומיננטיות של האידיאולוגיה ההטרונורמטיבית במרחבי הגן ובית הספר. בדרך זו מפרק הניתוח את ההנחה הסמויה שלפיה הסטטוס־קוו הוא ניטרלי, וחושף אותו כפרקטיקה של משטור ומשמעת (Foucault, 1980), המוחקת מראש כל אפשרות לקיום אחר. גם בדבריו של יעקב מרגי נמצא דפוס דומה:

ילד שנמסר לאימוץ נושא על גבו מורכבויות וקשיים, הן מעצם היותו ילד מאומץ והן נוכח נסיבות חייו שהביאו לאימוץ – מסגרת משפחתית חד־מינית מוסיפה מורכבות נוספת (מרגי, מקור 10 בקורפוס).

זהו ניסוח מתון וזהיר יותר, אך דווקא בשל כך כוחו הרטורי רב. מרגי אינו משתמש בשפה בוטה, אלא בלקסיקון טיפולי של "מורכבות", באופן זה מקבלת ההדרה מעטה של שיקול דעת מקצועי. אלא שגם כאן פועלת אותה טכניקה רטורית: הדיון אינו נסוב על יכולתם של זוגות חד־מיניים לגדל ילדים, אלא על עצם הצגתם כמסגרת שמוסיפה קושי. השימוש במונח העמום "מורכבות" יוצר תחושת סיכון מבלי להידרש לביסוס, ומאפשר להציג עמדה מְדירה כהגנה זהירה על טובת הילד.

מכלול המבצעים מייצר רטוריקה של חרדה סביב החינוך והמשפחה. הילדים מתפקדים בה כסמל של עתיד הקולקטיב; המשפחה ההטרונורמטיבית מתפקדת כקו ההגנה האחרון של הסדר המוסרי; ומערכת החינוך מוצגת כזירה שבה עלול עתיד זה להתעצב לא נכון. השיח האנטי־להט"בי בונה תרחיש שבו הכרה במגוון זהויות שקולה לפגיעה בילדים ולהתפוררות ערכית. מבחינה ביקורתית, זהו מנגנון רב־עוצמה של דה־לגיטימציה: הוא ממיר דיון בזכויות ובשוויון בדיון בסכנה ובהגנה, ובכך מאפשר להציג הדרה כעמדה אחראית, טבעית ואף מוסרית.

ממצאים אלה מראים כי החינוך והמשפחה מסמנים מעבר מן המישור של אמת למישור של סכנה. הילדים ממוקמים בלב הטיעון לא רק כמושא להגנה, אלא כסמל לעתידו של הקולקטיב, שבשמו מוצגת ההטרונורמטיביות כתנאי להמשכיות חברתית, ולכן עצם העיסוק בזהות מינית או מגדרית במערכת החינוך ממוסגר כהשפעה מסוכנת וכערעור על מרחב שאמור להיות מוגן. במובן זה, השיח לא רק מתנגד לנראות להט"בית, אלא מציג אותה כאיום על סדר העתיד (Edelman, 2004). תהליך זה עולה בקנה אחד

עם גישתו של פוקו, שלפיה מוסדות מודרניים פועלים באמצעות משטור של גופים, התנהגויות וזהויות, וכי שיחי הגנה ופיקוח מייצרים בפועל את גבולות התקינות החברתית (Foucault, 1991).

הדברים מתיישבים עם מחקרים על קמפיינים אנטי-מגדריים באירופה, שהראו כי מסגור המאבק סביב הגנה על הילדים ושמירה על המשפחה הוא אחד הכלים המרכזיים של גיוס שמרני (Kuhar & Paternotte, 2017; Korolczuk, 2020). במונחיו של ואן לואיין (Van Leeuwen, 2007), פועלת כאן מיתולוגיזציה – לגיטימציה באמצעות סיפור מוסרי או תרחיש אזהרה, שבמסגרתה שינוי חברתי אינו נתון לדיון, אלא הוא תחילתו של מדרון חלקלק המאיים על הסדר הערכי כולו.

שיח זה נשען גם על מטפורה קונספטואלית של פלישה. מערכת החינוך מתוארת כמרחב שתכנים "נכנסים" אליו, "חודרים" אליו ומשפיעים על ילדים, ולכן עצם הייצוג הלהט"בי ממוסגר ככוח זר ומסוכן. ההתייחסות של ואתורי לזמרת דראג בגן מהווה דוגמה נקודתית לניסוח מרוכז של לוגיקה רחבה יותר – אם מדובר בפלישה, נדרשת הגנה; אם מדובר בהגנה, ההדרה מוצגת כמהלך אחראי ולגיטימי. כך, הדיון במגוון משפחות ובוהויות מגדריות ממוסגר כתרחיש של חדירה, השחתה וסכנה, ובאמצעות מהלך זה מומרת מחלוקת ציבורית לגיטימית לשיח של חרדה מוסרית.

4. מאיום לאומי עד מניעה

תמה זו חושפת את השלב הסופי במנגנון הדה-לגיטימציה – המרת הוויכוח הערכי בשיח של איום קיומי וחוסר כשירות אזרחית. בעוד התמות הקודמות התמקדו בסטייה מהטבע או מהקדושה, כאן ממוסגרת הקהילה הלהט"בית ככוח חברתי חתרני השואף לפרק את יסודות הריבונות. זהו מהלך רטורי המעתיק את ההתנגדות משדה המוסר הפרטי אל שדה הביטחון הלאומי, ובכך הוא מכשיר פעולות של מניעה והגבלה כהכרח קיומי. דבריו של הרב יגאל לוינשטיין ממחישים היטב את התהליך הזה:

אנחנו רוצים להתמודד עם תנועת הלהט"ב, שחרטה את דגלה את הרצון לשנות את פני החברה. זאת מטרת העל, לנרמל את הלא-נורמלי. זו מהפכה. ואנחנו לא מסכימים איתה ואנחנו חושבים שזה חלק מתהליך פירוק של חברה. תנועת הלהט"ב רוצה לשנות את החברה, ומשתמשת בכל טכניקה כדי להשיג את מטרתה. בעיקר משתמשת בקושי ובסכל של אנשים הסובלים מהנטייה כדי על גבם לרכב כדי לעשות את המהפכה החברתית, לא טובת האנשים לנגדם, אלא הרצון לשנות את פני החברה (לוינשטיין, מקור 1 בקורפוס).

דבריו של הרב לוינשטיין ממחישים את השימוש בשדה סמנטי של עימות צבאי: מהפכה, להתמודד, טכניקה. לוינשטיין ממסגר את השינוי החברתי כתהליך פירוק של חברה, ובכך

הופך את הדרישה לשוויון לפעולת איבה. מעניין לציין את השימוש במטפורת הניצול, שלפיה הוא מציג את תנועת הלהט"ב כמי ש"רוכבת על גבם" של הסובלים. מהלך זה, לפי פוקו (Foucault, 1978), נועד לערער את הסולידריות הפנימית של הקהילה, ולהציג את המאבק הפוליטי ככוח מניפולטיבי ומסוכן שאינו חס על הפרט. במילים אחרות, זוהי הבנייה של אוכלוסייה כסיכון חברתי הדורש ניהול וריסון בשם הגנת הכלל. מסגור דומה עולה גם בדבריו של בצלאל סמוטריץ', הקושר בין סוגיות של מגדר ומשפחה ובין ביטחון המדינה. בכנס המכירות אמר:

הפוסטמודרניזם רוצה לגדל אנשים חלשים, שלא יילחמו בכלל, לכן הוא מחנך אותם לזה שאין אמת מוחלטת, אבל אנחנו רוצים לגדול בעולם שיש בו ערכים מוחלטים (סמוטריץ', מקור 5 בקורפוס).

בדברים אלה מוצג שינוי ערכי בתחום המשפחה והמגדר כאיום ישיר על חוסנה של המדינה ועל יכולתה להגן על עצמה. הדיון אינו נשאר במישור של מחלוקת מוסרית או תרבותית, אלא מקבל תרגום ביטחוני: אנשים חלשים וערעור על אמת מוחלטת מוצגים כתהליך שמסכן את כושר העמידה הלאומי. כך מתורגמת המחלוקת הערכית לשיח שבו שינוי חברתי נתפס כסכנה קיומית.

הקצנה נוספת של מסגור זה מופיעה בדבריו של יצחק פינדרוס:

הדבר הכי מסוכן למדינת ישראל, יותר מדאע"ש וחזבאללה זה הפריצות בעריות. זה מה שכתוב בתורה. זה יותר מסוכן מאשר בלי צה"ל. לכן בתפישה שלי אני צריך לא רק למנוע את מצעד הגאווה אלא בכלל את התנועה הזאת (פינדרוס, מקור 14 בקורפוס).

אצל סמוטריץ' מקבל האיום הלהט"בי תרגום צבאי מובהק. הצבת הפוסטמודרניזם כגורם המגדל "אנשים חלשים שלא יילחמו" קושרת ישירות בין פלורליזם מגדרי ובין פגיעה בחוסן הלאומי. הוא יוצר זיקה הכרחית בין ערכים מוחלטים ובין יכולת עמידה ביטחונית, ובכך הופך את ההטרונורמטיביות לתנאי לשרידות המדינה. הקצנה של לוגיקה זו מופיעה אצל פינדרוס, המציב את ה"פריצות בעריות" כאיום חמור יותר מדאע"ש או מחזבאללה. השוואה זו מפקיעה את הדיון מהתחום הדמוקרטי, שכן אם הקהילה הלהט"בית מסוכנת יותר מאויב חמוש, הרי שכל פעולת מניעה, כולל שלילת לגיטימיות של התנועה כולה, נתפסת כהגנה עצמית לגיטימית. כפי שמראה פואר (Puar, 2017), שיחים לאומיים משתמשים בחריגה מינית כדי לסמן את גבולות האזרחות הנאמנה. מי שמערער על המבנה המשפחתי המסורתי מסומן כמי שמערער על כשירותו הצבאית והאזרחית של הגוף הלאומי.

גם ניסים זאב תוקף בדבריו את מינויו של אמיר אוחנה ליושב ראש הכנסת, ושולל כשירות ציבורית:

יש פה מעשה שטן, הממשלה הזאת לא מתפקדת, אין סייעתא דשמיא. אם אני הייתי היום חבר כנסת בש"ס – אוחנה לא היה מתמנה ליו"ר הכנסת. מאה אחוז זה לא היה קורה [...] ראש הממשלה היה צריך לפטר אותו מזמן (זאב, מקור 10 בקורפוס).

במקרה זה הזהות המינית אינה מוצגת כמאפיין אישי בלבד, אלא כגורם שפוגע בלגיטימיות של נשיאת תפקיד ייצוגי. באופן דומה, אריה קניג, חבר מועצת העיר וסגן ראש עיריית ירושלים, מטיל ספק בזכאות הקהילה הלהט"בית למשאבים ציבוריים כאשר הוא שואל למה הם צריכים תקציבים נפרדים.

זאב, השולל את מינויו של אמיר אוחנה בשל "מעשה שטן", וקניג, המתנה תקצוב ב"נורמליות", משתמשים בזהות המינית כעילה לפסילה אזרחית. כאן מתברר כוחה של ההטרונורמטיביות כעיקרון מארגן: היא לא רק קובעת מה קורה בבית, אלא מי ראוי לאחוז במושכות השלטון. החריגה מהנורמה, לפי ורנר (Warner, 1991), נטענת במשמעות של "חוסר סמכות" אינהרנטי.

ממצאי הפרק מצביעים על תהליך מובנה של הסלמה רטורית: הגדרה ראשונית של חוסר "בריאות" (4.1), תיקוף באמצעות "חסימה דתית" (4.2), התמרה ל"חרדה חינוכית" (4.3), ועד הסימון הסופי של הקהילה הלהט"בית כאיום ביטחוני וקיומי (4.4). השימוש בשפה צבאית-ביטחונית מעניק להדרה תוקף של פטריוטיזם והגנה עצמית (Shilo et al., 2015), ובכך מאפשר להציג פעולות של פסילה וצמצום זכויות כמהלך של אחריות לאומית.

מגמה זו חושפת את המתח המבני המאפיין את המרחב הציבורי בישראל. הניתוח הביקורתי, כפי שתואר גרוס (Gross, 2015), מצביע על כך שההכרה הליברלית בזכויות להט"ב מתפקדת לעיתים כמעטפת חיצונית בלבד, בעוד מתחתיה פועלים מנגנונים לשוניים המבצרים סדרים הטרונורמטיביים עמידים. דרך ההמרה של מחלוקת ערכית לשפה של איום קיומי, מצליחים הדוברים להציג את ההדרה כהכרח הישרדותי של הגוף הלאומי. בכך מרחיב המחקר הנוכחי את תובנותיו של גרוס, ומראה כיצד ה"פינקווינג" והליברליזם הישראלי מתנגשים חזיתית עם טכנולוגיות כוח לשוניות המבקשות להוציא את הקהילה הלהט"בית אל מחוץ לגבולות הכשירות האזרחית.

וודק (Wodak, 2015) טוענת כי שיח של פחד מייצר הצדקה לפעולות קיצוניות בשם ה"הגנה". בהקשר הישראלי, כוחו של שיח זה טמון ביכולתו להפוך את הזהות הלהט"בית לגורם הפוסל את האדם מלהיות אזרח, הורה או נציג ציבור ראוי. הפרקטיקות הרטוריות שנחתחו בפרק זה לא רק מביעות התנגדות לקהילה, אלא משתתפות באופן פעיל בייצור מחדש של גבולות הנורמה, הלאום והשייכות.

דיון

מטרתו של מחקר זה לזהות ולנתח את האסטרטגיות הלשוניות והרטוריות שבאמצעותן דוברים שמרניים בישראל מעצבים עמדות ציבוריות כלפי הקהילה הלהט"בית, ומייצרים היררכיות של נורמליות וסטייה בשיח הציבורי. ממצאי המחקר מראים כי אין מדובר בהתבטאויות בודדות או ספונטניות, אלא במערך שיחי עקבי, שבו פועלות ארבע התמות כרצף רטורי מצטבר: תחילה מוצגת ההטרונורמטיביות כ"בריאה", "טבעית" ו"נורמלית"; לאחר מכן היא מקבלת עיגון של סמכות דתית; בהמשך מגויסת חרדה סביב ילדים, חינוך ומשפחה; ולבסוף ממוסגרת הזהות הלהט"בית כאיום חברתי ולאומי. בתוך רצף זה מוצגת הדרה כהכרח מוסרי וציבורי, וכך מעצב השיח את גבולות הלגיטימיות במרחב הציבורי. הערך האנליטי של הממצאים נעוץ לא רק בזיהוי ארבע תמות, אלא בחשיפת הלוגיקה המקשרת ביניהן. המחקר מראה כי דה-לגיטימציה של זהויות להט"ביות נבנית כרצף של הסלמה שיחי: טבעון (סיווג) < חסימה דתית < חרדה מוסרית < מסגור ביטחוני (הצדקה למניעה). כל אחד מן השלבים הללו מכין את הקרקע לבא אחריו, ובכך נוצר מנגנון שבו חֲדָלָה הזהות הלהט"בית להופיע כעמדה או כצורת חיים אחת בין אחרות, ומומרת בהדרגה לדמות של סכנה. תהליך זה מסביר כיצד יכול שיח הדרה להיראות סביר, אחראי ואף הכרחי בעיני קהליו.

במישור התיאורטי, המחקר מציע להבין שיח אנטי-להט"בי כמנגנון רב-שכבתי של ייצור לגיטימיות. תרומתו נעוצה בהצבעה על האופן שבו טבעון, הרשאה דתית, חרדה מוסרית וביטחוניזציה פועלים יחד כמערכת אחת. שילוב זה מחדד כי נורמטיביות פועלת כאן כצורת כוח שיחית הקובעת מי ראוי לנראות, מי זכאי להגנה, ומי מסומן כאיום על הסדר החברתי. ממצאים אלה מתיישבים גם עם פוקו (Foucault, 1991), שהראה כי שיחים לא רק מייצגים מציאות, אלא מייצרים משטרי אמת, מנגנוני נורמליזציה וקטגוריות של סטייה, שבאמצעותם נקבע מי יוכר כסובייקט לגיטימי ומי יסומן כאובייקט לפיקוח, להרחקה או למניעה. בכך מרחיב המחקר את הדיון הקיים על הטרונורמטיביות באמצעות חיבור בין התיאוריה הקווירית, ניתוח שיח ביקורתי ותיאוריות של לגיטימציה ומסגור. במישור האמפירי, המקרה הישראלי מדגים תצורה ייחודית של שיח אנטי-להט"בי, שבה שפה דתית, מוסרית, רפואית וביטחונית נשזרות זו בזו בתוך הזירה הציבורית. זהות מינית מתורגמת כאן לשאלה של סדר חברתי, נאמנות קולקטיבית ולגיטימיות אזרחית. לכן, החידוש האמפירי של המחקר אינו מתמצה בתיעוד של התבטאויות קיצוניות, אלא בחשיפת הדקדוק השיחי שבאמצעותו נעה התנגדות ללהט"ב בין שדות משמעות שונים, ובכל מעבר צוברת תוקף נוסף.

מבט מסכם על ארבע התמות מתכתב עם המודל התלת-ממדי של פיירקלוג (Fairclough, 1995; 2023). ברמת הטקסט פועלות בחירות לקסיקליות, מטפורות והערכות; ברמת

הפרקטיקה השיחית פועלים מסגורים מוסריים ואינטרטקסטואליות דתית; וברמת הפרקטיקה החברתית מתבצעים פיצור של יחסי כוח והגדרה מחודשת של גבולות שייכות. במונחיו של ואן דייק (Van Dijk, 1998; 2006), הרצף שנחשף כאן פועל באמצעות ארגון הדרגתי של ייצוגים מנטליים: מן החרוג אל החוטא, מן החוטא אל המסוכן, ומן המסוכן אל האיום הקיומי. תהליך זה מרחיב בהדרגה את ההצדקה להדרה, משום שכל שלב מעניק לשלב הבא תוקף נוסף.

לצד תרומותיו, למחקר זה יש גם מגבלות. הקורפוס כולל 14 התבטאויות של דוברים יהודים-שמרניים בלבד, ולכן אינו מייצג את כלל השיח האנטי-להט"בי בישראל, לרבות שיח בערבית או בחברה הערבית. נוסף לכך, הניתוח מתמקד במפגעים מפורשים, ואינו מכסה שיח סמוי, אירוניה, סאטירה או פרקטיקות הדרה שאינן לשוניות. עם זאת, דווקא משום שמדובר בדוברים בעלי סמכות פוליטית ומוסדית, לשפה שהם משתמשים בה יש חשיבות מיוחדת בעיצוב גבולות השיח הלגיטימי ובקביעת התנאים של נראות, שייכות וזכאות.

רשימת המקורות

- אריסטו (2002). רטוריקה (תרגום: מ' פינקלברג). עם עובד.
 באטלר, ג' (2007). קוויר באופן ביקורתי (תרגום: דפנה רו). רסלינג.
 גתי, י' (2013). אמנות הרטוריקה מיוון העתיקה ועד אובמה. מודן ומשרד הביטחון.
 הרטל, ג' (2021). הומולאומיות והפוליטיקה של תנועות להט"ב בישראל. עיונים 36: 9-31.
 זלצמן, ב' וגל, י' (2015). מעבר בטוח: דירת מעבר לצעירות טרנסג'נדריות. מידעו"ס 78: 10-16.
 לבנת, ד' (2015). דיאלוגיות בשיח הפוליטי: אל מי דיבר נתניהו בנאום בר אילן? חלקת לשון 47: 120-142.
 לנדאו, ר' (1988). הרטוריקה של משלב הנאום הפוליטי בישראל. עקד.
 לנדאו, ר', פלג-בנימיני, ת', ושר, ע' (תשס"א). החזרה התחברית הרטורית כאמצעי לשוני להבעת דעה על פי "הגורל העיוור והגורל הרואה" למאיר שלו. בלשנות עברית 48: 39-54.
 צור, נ' (2004). רטוריקה פוליטית: מנהיגים ישראלים במצבי לחץ. הקיבוץ המאוחד.
 קמה, ע' (2014). קווים לדמותו של שדה-המחקר הלהט"בי בישראל. סוציולוגיה ישראלית טו(2): 241-261.
 קמה, ע' ופירסט, ע' (2015). על ההדרה. רסלינג.
 שילה, ג' (2007). החיים בוורוד: בני נוער ולהט"ב צעירים בישראל. רסלינג.
 שנקמן-לכבר, ג' (2020). מחשבות אובדניות, ניסיונות התאבדות והתאבדויות בקרב מתבגרים להט"בים: סקירת ספרות. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית כ"ח(51-52): 129-148.

- Ayoub, P. M. & Stoeckl, K. (2024). The Double-Helix Entanglements of Transnational Advocacy: Moral Conservative Resistance to LGBTI Rights. *Review of International Studies*.
 Ayoub, P. M., Page, D., & Whitt, S. (2025). Countering International Backlash by Discrediting the Messengers: Reputational Chaining and LGBT+ Rights in Bosnia. *Political Research Quarterly* 78(2): 601-618. <https://doi.org/10.1177/10659129251314051>
 Avishai, O. (2020). Religious Queer People Beyond Identity Conflict: Lessons from Orthodox LGBT Jews in Israel. *Journal for the Scientific Study of Religion* 59(2): 360-378.
 Ben Porat, G. & Filc, D. (2022). Remember to be Jewish: Religious Populism in

- Israel. *Politics and Religion* 15(1), 61–84.
- Burke, K. (1969). *A Rhetoric of Motives*. University of California Press.
- Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge.
- Butler, J. (2020). Critically queer. In: *Playing with Fire*. Routledge, pp. 11–29.
- Butler, J. (2024). *Who's Afraid of Gender?* Farrar, Straus and Giroux.
- Browne, K. & Nash, C. J. (eds.) (2010). *Queer Methods and Methodologies: Intersecting Queer Theories and Social Science Research*. Ashgate.
- Browne, K. & Nash, C. (2017). Heteroactivism: Beyond Anti-Gay. *ACME: An International Journal for Critical Geographies* 16(4): 643–652.
- Charteris-Black, J. (2011). *Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor*. Palgrave Macmillan.
- Charteris-Black, J. (2018). *Analysing Political Speeches: Rhetoric, Discourse and Metaphor*. Bloomsbury.
- Edelman, L. (2004). *No Future: Queer Theory and the Death Drive*. Duke University Press.
- Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Longman.
- Fairclough, N. (2023). Critical Discourse Analysis. In: *The Routledge Handbook of Discourse analysis*. Routledge, pp. 11–22.
- Foucault, M. (1978). *The History of Sexuality: Volume 1. An Untroduction* (R. Hurley, Trans.). Pantheon Books.
- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–77*, (ed. Colin Gordon). New York: Pantheon.
- Foucault, M. (1991). Governmentality. In: G. Burchell, C. Gordon, & P. Miller (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Harvester Wheatsheaf, pp. 87–104.
- Gibbs, G. (2013). Reflections on the Changing Nature of Educational Development. *International Journal for Academic Development* 18(1): 4–14. <https://doi.org/10.1080/1360144X.2013.751691>
- Gross, A. (2015). The Politics of LGBT Rights in Israel and Beyond: Nationality, Normativity, and Queer Politics. *Columbia Human Rights Law Review* 46(2): <https://ssrn.com/abstract=3065040>
- Gupta, A., Blodgett, S. L., Gross, J. H., & O'Connor, B. (2022). Examining Political Rhetoric with Epistemic Stance Detection. <https://doi.org/10.48550/arxiv.2212.14486>
- Halperin, D. M. (1995). *Saint Foucault: Towards a Gay Hagiography*. Oxford University Press.
- Hirschl, R. (2021). *Comparative Matters: The Renaissance of Comparative Constitutional Law*. Oxford University Press.
- Jamet, D. & Terry, A. (2020). What Makes Metaphors Manipulative Tools? A Case Study of Pro-Life Speeches in the US. *ELAD-SILDA*, 5. <https://doi.org/10.35562/elad-silda.884>
- Korolczuk, E. (2020). The Fight Against “Gender” and “LGBT Ideology”: New Developments in Poland. *European Journal of Politics and Gender* 3(1): 165–167. <https://doi.org/10.1332/251510819X15744244471843>
- Krippendorff, K. (2004). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*. Sage.
- Kuhar, R. & Paternotte, D. (eds.) (2017). *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing Against Equality*. Rowman & Littlefield
- Kuru, A. T. (2023). *Islam, Authoritarianism, and Underdevelopment: A Global and Historical Comparison*. Cambridge University Press.
- Lakoff, G. (2004). *Don't Think of an Elephant!* Chelsea Green Publishing.

- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors we Live By*. University of Chicago Press.
- Martin, J. R. & White, P. R. (2005). *The Language of Evaluation: Appraisal in English*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire. <https://doi.org/10.1057/9780230511910>
- Milani, T. M. (2015). Sexual Cityzenship: Discourses, Spaces and Bodies at Joburg Pride 2012. *Journal of Language and Politics* 14(3): 431–454.
- Milani, T. M. & Levon, E. (2024). Theorizing Checkpoints of Desire: Multilingualism, Sexuality and (in)Securitization in Israel/Palestine. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* 27(5): 702–714.
- Miles, M. B., Huberman, A. M., & Saldana, J. (2014). *Qualitative Data Analysis*. sage.
- Murphy, M. (2022). *The Economization of Life*. Duke University Press.
- Musolff, A. (2015). Dehumanizing Metaphors in UK Immigration Debates. *Metaphor and the Social World* 5(2): 245–261.
- Musolff, A. (2016). *Political Metaphor Analysis: Discourse and Scenarios*. Bloomsbury.
- Nash, C. J. (2016). *Queer Methods and Methodologies: Intersecting Queer Theories and Social Science research*. Routledge.
- Puar, J. K. (2017). *Terrorist Assemblages: Homonationalism in Queer Times*. Duke University Press.
- Prabhakaran, V., Rei, M., & Shutova, E. (2021). How Metaphors Impact Political Discourse: A large-Scale Topic-Agnostic Study Using Neural Metaphor Detection. In: *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, Vol. 15, pp. 503–512.
- Prearo, M. & Scopelliti, A. (2025). Do LGBTIQ+ Issues Matter for Populist Radical Right? An Analysis of Italian Parties' Social Media Narratives. *South European Society and Politics* 30(1): 159–180. <https://doi.org/10.1080/13608746.2025.2463915>
- Reisigl, M. & Wodak, R. (2005). *Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Antisemitism*. Routledge.
- Rich, A. (1980). Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence. *Signs* 5(4): 631–660.
- Richardson, D. (2017). Rethinking Sexual Citizenship. *Sociology* 51(2): 208–224.
- Rim, N., Berman, M. G., & Leong, Y. C. (2023). Moral Consensus and Divergence in Partisan Language Use. arXiv preprint arXiv:2310.09618.
- Rudin, S. (2024). An Ambivalent Story: Queer Children's Literature in Israel between 1986 and 2022. *Power and Education* 16(1), 42–62. <https://doi.org/10.1177/17577438231163045>
- Schreier, M. (2012). *Qualitative Content Analysis in Practice*. Sage
- Shapira, A. (2024). Political Parties and Democracy: The Israeli Case. In: T. Poguntke & W. Hofmeister (eds.), *Political Parties and the Crisis of Democracy: Organization, Resilience, and Reform*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198888734.003.0013>
- Shenkman, G. & Shmotkin, D. (2010). Mental Health among Israeli Homosexual Adolescents and Young Adults. *Journal of Homosexuality*, 58(1): 97–116.
- Shilo, G., Antebi, N., & Mor, Z. (2015). Individual and Community Resilience Factors among Lesbian, Gay, Bisexual, Queer and Questioning Youth and Adults in Israel. *American Journal of Community Psychology* 55(1): 215–227.
- Van Dijk, T. A. (1998). Critical Discourse Analysis. <http://www.hum.uva.nl/teun/cda.htm>
- Van Dijk, T. A. (2006). Discourse and Manipulation. *Discourse & Society* 17(3): 359–383.
- Van Leeuwen, T. (2007). Legitimation in Discourse and Communication. *Discourse & Communication* 1(1): 91–112.

- Warner, M. (1991). Introduction: Fear of a Queer Planet. *Social Text* 29: 3–17. <https://doi.org/10.2307/466295>
- Westbrook, L. & Schilt, K. (2014). Doing Gender, Determining Gender: Transgender People, Gender Panics, and the Maintenance of the Sex/Gender/Sexuality System. *Gender & society* 28(1): 32–57.
- Wodak, R. (2001). What CDA is About: A Summary of its History, Important Concepts and its Developments. In: W. Reisigl & M. Meyer (eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis*. Sage, pp. 1–13.
- Wodak, R. (2015). *The Politics of Fear: What Right-Wing Populist Discourses Mean*. Sage.

ביקורות ספרים

מירה צורף

מאיר חטינה ואורית בשקין (עורכים), 2024 / **הספינקס בעידן של תמורות:**
עיון מחודש בהיסטוריה מצרית מודרנית. תל אביב: רסלינג, 439 עמודים

הספר שלפנינו מוקדש לפרופ' ישראל גרשוני, בכיר ההיסטוריונים של מצרים המודרנית, לא רק בישראל, אלא שהוא ביסס את מעמדו כהיסטוריון מוביל גם בקרב קהילת החוקרים הבין-לאומית. ספריו ומאמריו הרבים מהווים אבן שואבת לחוקרים, לתלמידי מחקר ולסטודנטים בארץ ובעולם. "העמידו תלמידים הרבה", הורו אנשי כנסת גדולה בפרקי אבות, ואכן הספר שלפנינו הוא קובץ מאמרים פרי עטם של תלמידותיו ותלמידיו הרבים של גרשוני, שטביעות אצבעותיו ניכרות בכתבתם. ואולם, חלקם נותר נאמן לדיסציפלינת ההיסטוריה האינטלקטואלית של מורם ורבים, וחלקם פרש כנפיים וחרג מתחום מחקר זה. הקובץ מונה 13 מאמרים המשקפים את הוורסטיליות של הכותבות והכותבים, והם מחולקים לשלושה שערים: השער הראשון כולל ארבעה מאמרים הנעים בין הגלובלי ללוקאלי, בשער השני שישה מאמרים המתמקדים בזהות לאומית ובתרבות דפוס בעידן התחייה (הנֶהְדָה), ואילו השער השלישי, החותם את הקובץ, מונה שלושה מאמרים שנושאים קולוניאליזם ופוסט-קולוניאליזם. תקצר היריעה מלהתייחס לכל המאמרים, אשר על כן, אתמקד אך בחלקם.

במאמרו "כיצד מחוקקים עצמאות למחצה? הפרוטוקולים של חוקת 1923 במצרים בין פנים לחוץ" חותר רלי שכטר תחת ההיסטוריוגרפיה המצרית המאוחרת, שעל-פיה האליטה המצרית "המתמערבת", שחוקקה את החוקה, שיתפה פעולה עם הבריטים. לטענתו, האליטה הזו, לאומית במהותה, ניסתה למקסם את נתחי עצמאותה וריבונותה של מצרים הן מול הבריטים, ולא פחות מכך כלפי פנים. המקור העיקרי ששכטר מתבסס עליו הוא הפרוטוקולים של ועדות החוקה, שקובצו לספר שערך מזכיר ועדת החוקה, מוחמד אל-שריף. הספר, שראה אור בשנת 1938, כולל את הדיונים של הוועדות, ובכללם הסעיפים השונים של החוקה, כמו גם הסעיפים שנלקחו מחוקות אירופיות שהיו רלוונטיים לדיון. הפרוצדורה הזו חשפה, בין השאר, את ההיבט הגלובלי של תהליך החקיקה בעבודת הוועדה.

גם מאמרה של ליאת קוזמא, "לידתו ולידתו מחדש של מקצוע הרפואה, 1825–1925", עוסק במתח שבין לוקליזציה ובין גלובליזציה כפי שהוא בא לידי ביטוי בתולדותיה של קהילת הרופאים המצרית החל מהדור הראשון של בוגרי בית הספר לרפואה, קצר אל-איני, שהוקם ביוזמתו של מוחמד עלי, שהיו הדור הראשון של האפנדיה המצרית. הם החלו את לימודי הרפואה במוסד זה, אך נשלחו לצרפת להשלמת לימודיהם, ומששבו למצרים השתלבו בסגל ההוראה (שהיה צרפתי ברובו) במוסד. אם בעשורים הראשונים של המאה ה-19 הן מרבית הסטודנטים הן חלק מן הסגל היו מצרים, הרי בשלב מאוחר יותר, בהיותו אחד משני בתי הספר לרפואה היחידים באזור, הוא משך אליו סטודנטים גם מחוץ למצרים. הפיכתו של בית הספר ממקומי לאזורי לא ארכה זמן רב, שכן בעקבות הכיבוש הבריטי ב-1882 ולאור האידיאולוגיה הקולוניאלית הבריטית, שעל-פיה דור צעיר משכיל חדר סנטימנט פטריוטי הוא חוד החנית של כל מאבק לאומי ולפיכך יש לצמצמו ככל האפשר, החליפו מנהליו הבריטים של בית הספר את צוות המרצים המצרים במרצים בריטים, צמצמו את מספר התלמידים במוסד ואת משך ההכשרה, המירו את התואר ד"ר לרפואה" בתואר "מפקחי בריאות", העלו את שכר הלימוד והחליפו את שפת ההוראה מערבית לאנגלית. חמור מכך – הם הבהירו לתלמידים שתעסוקתם עם תום לימודיהם אינה מובטחת. תוצאת המדיניות הזו הייתה כפולה: צעירים מצרים רבים נאלצו לעזוב את מצרים לפיירות, ואלה שיכלו להרשות לעצמם, שמו פעמיהם לאירופה כדי לממש את רצונם להיות רופאים. את הוואקום שנוצר בתחום מילאו רופאים מהגרים סורים, יוונים ואיטלקים, שהקימו את מרפאותיהם בעריה ובכפריה של מצרים. קרנו של קצר אל-איני ירדה, אך בעקבות מלחמת העולם הראשונה אנו עדים לתחייתה של הרפואה המצרית. התיקון המוצע במאמר לסיפור המוכר על עלייתו ונפילתו של מקצוע הרפואה במצרים נובע מעצם מיצובו בהקשרים אזוריים וגלובליים, ומן ההתמקדות בהיסטוריה החברתית של המוסד, קרי בקריירות הניידות האזוריות והגלובליות של הסטודנטים לרפואה.

המאמר החותם את השער הראשון של הספר הוא מאמרו של און ברק "חלף עם הרוח: מיזוג אויר וניעות חברתית במצרים של אמצע המאה העשרים". מאמר זה מתייחד בכך שהוא בוחן את האופן שבו התחברה מצרים למרחבים הגלובליים שמחוץ לה באמצעות בית הקולנוע הממוזג. המאמר מתמקד בשנות ה-40 וה-50 של המאה ה-20, כעשור לאחר החדירה הראשונית של המזגן למצרים וכמה עשורים לפני הזינוק הנחשוני בשימוש בטכנולוגיה זו החל משנות ה-90 של אותה מאה. ברק, המשלב במאמר זה את שני תחומי מחקריו – מדע וטכנולוגיה (*On Time: Technology and Temporality in Modern Egypt*) ומשבר האקלים (*Heat, a History: Lessons from the Middle East for a Warming Planet*) מתעל את תחומי הדעת הללו לניתוח זווית ייחודית בהיסטוריה החברתית של מצרים בתקופה הנידונה. כך לדוגמה, אחת המסקנות שהמחבר מגיע אליה במאמר זה היא כי כפי שהקולנוע הממוזג חיסל את הקולנוע הקיצי הפתוח, כך הביאה

הטכנולוגיה החדשה לאוברנם של מרחבים וכישורים קיימים, ובכללם כאלה שאפשרו לבני האזור לשאת את החום בעידן שקדם למיזוג האוויר.

חלקו השני של הספר מתאפיין בניתוח זוויות שונות של זהות לאומית ותרבות דפוס בעידן התחייה (הנהגה). אורית בשקין, במאמרה "מוראד פרג' ודיונים על שמיות בתנועת התחייה הערבית" מערערת על ההנחה המקובלת במחקר שעל-פיה שורשי הלאומיות הערבית והערביות מקורם באסלאם. בדומה לישראל גרשוני, שבמאמרו המכונן "Rethinking the Formation of Arab Nationalism in the Middle East, 1920–1945: Old and New Narratives" אתגר את תפיסותיהם של היסטוריונים שהדגישו במחקריהם את היסודות הרומנטיים, האתניים והפאן-ערביים של הלאומיות, והצביע על תרבויות לאומיות מזרח-תיכוניות מקומיות שבכללן התקופות העתיקות הפרעוניות במצרים, הבבלית בעיראק והפיניקית בלבנון, כך טוענת גם בשקין כי השמיות הגדירה מחדש את הערביות, וכי הדיון בה היה חלק ממבט מודרני שאימצו אינטלקטואלים ערבים כלפי ההיסטוריה הקדומה של המזרח-התיכון. השמיות, לדידה, אפשרה להוגים שונים לדמיין עולם עתיק שהכיל אלמנטים מתוך ההיסטוריה האשורית, הבבלית, הפיניקית, העברית והיהודית, ולשלב אותם עם האסלאם ועם השפה הערבית. מקרה הבוחן שבאמצעותו בוחנת בשקין את מרכזיותו של השיח השמי בתקופה שבין מלחמות העולם הוא מוראד פרג' (1867–1956), פילולוג, משורר ומחוקק יהודי-קראי מצרי, שהתייחס לערביות בהקשריה השמיים בכל כתביו על המרחב המזרח-תיכוני היהודי. השמיות במרחבי הנהגה אפשרה את הרב-לשוניות מבית מדרשו של פרג', ועל-פיה הובנה הערבית כשפה המשקפת ערכים לאומיים, והיא היא שפת המקום. יחד עם זאת, השפה הערבית היא רצף לשוני שבו העברית, האכדית, הכנענית, הנבטית, הפיניקית, הארמית והשפות האתיופיות. כך גם ההיסטוריה האסלאמית-ערבית, שראשיתה באימפריות הגדולות של בבל ואשור, ויש לה זיקה גם להיסטוריה היהודית.

בחלקו השלישי של הספר בולט מאמרו של יואב די-קפואה "הנאצריזם כתיאולוגיה של שחרור". במוקד המאמר מבקש די-קפואה להשיב על השאלה כיצד הפכה חווית השחרור העממית של הנאצריזם לנחלתם הרגשית והפוליטית של מיליונים. לטענתו, היות הנאצריזם תנועה משיחית באופייה אינו הסבר אלא תיאור מצב. לפיכך, אימוץ עולם המושגים של התיאולוגיה הפוליטית עשוי לשפוך אור על הדרך שבה חברות מייצרות ומתחזקות חוויות של קדושה פוליטית. די-קפואה מזהה בשפה הפוליטית שבה עשה עבד אל-נאצר שימוש אלמנטים אונטולוגיים של שחרור (תחריר) ומהפכה (ת'ורה). שפה זו התבססה על מושגים דוגמת ריבונות (סיאדה), הקרבה (תדחיה) אותנטיות (אצאלה), גורל (מציר), אחדות (וחדה), אמונה (אימאן), כבוד האדם (כראמה), רצון העם (אראדת אל-שעב), גבורה (בטולה) ומות גיבורים (אסתשהאד). המחבר טוען כי השימוש האינטנסיבי שעושה עבד אל-נאצר במונחים אלה ייצר חוויה של קדושה מהפכנית וציפייה ללידה

מחדש ולגאולה. זאת ועוד, דייקפואה סבור כי ברטוריקה שלו הפריט עבד אל-נאצר את מאמץ השחרור, ובכך אפשר לכל פרט בחברה לקחת בו חלק פעיל, לקבל אחריות על גורלו ולשאוף לשנותו. חוויית קדושה זו באה לידי ביטוי לראשונה בהלאמת תעלת סואץ, ומאז ועד התבוסה (הנכסה) של יוני 1967, נעשתה חלק אינטגרלי משגרת חייהם של מיליוני מצרים וערבים.

אחד המאמרים בקובץ מתייחס למפעל הציוני בפלסטין, ואחר להסכם השלום המצרי-ישראלי. מאמרו של מוסטפא כבהא עוסק בשיח האינטלקטואלי והעיתונאי במצרים על השאלה היהודית באירופה ועל המפעל הציוני בפלסטין בשלהי התקופה העות'מאנית (1876–1905) – תקופת שלטונו של הסולטאן עבד אל-חמיד השני. כבהא מציע במאמרו נקודת מבט פרטיקולארית-הטרונגית של הכותבים השונים, שעיצבה את השקפת עולמם ובכלל זה את מקום כתיבתם, את השתייכותם הדתית, את מעגלי הזהות שלהם ואת האופן שתפסו את מקומם של היהודים, אם כעדה דתית או כמיעוט לאומי. את השיח הערבי על הסוגיה היהודית והציונית מחלק כבהא לארבע קטגוריות: 1. רפורמיסטים אסלאמיים שראו ביהודים בארצות הערביות עדה דתית הזכאית לשוויון עם הרוב המוסלמי, וביקרו נמרצות את הפעילות האנטי-יהודית באירופה. 2. לאומיים לוקאליים שהכירו בגורמים בעלי זהות אתנית-לאומית דומה כשותפים מלאים בנאמנות למולדת, ובלבד שיכירו בצביון האסלאמי של החברה שבה חיו. 3. לאומיים לוקאליים בעלי אוריינטציה חילונית, שהתנגדו לאנטישמיות האירופית אך לא הכירו ביהודים כקבוצה אתנית מובחנת. 4. לאומיים פאן-ערביים שהתנגדו למפעל הציוני כמפעל לאומי מתחרה בטרטוריה של פלסטין.

המאמר "היחס המצרי לשלום עם ישראל 1977–1995" מאת רמי גינת מפלח את יחסן של הקבוצות השונות בחברה המצרית להסכם השלום הישראלי-מצרי, החל בביקור הנשיא סאדאת בירושלים, עבור דרך הסכמי אוסלו וכלה באינתיפאדה השנייה. מאמר זה אינו מציב חידוש מחקרי יוצא דופן, אלא משרטט את האירועים המכוננים שעוררו תקוות, אך הכזיבו בכל הנוגע לנורמליזציה ביחסי שתי המדינות, אשר מבחינתם של המצרים מותנית בהתנעת משא ומתן שיוביל לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

נוסף למאמרים שנזכרו לעיל, מן הראוי לציין את המאמרים הבאים: מאמרו של ואאיל אבו-עקסה, הדן במושג הסובלנות בשפה הערבית במאה ה-19, מאמרה של זהיה קונדוס, שעוסק בטרילוגיה הקהירית פרי עטו של חתן פרס נובל לספרות הסופר המצרי נגיב מחפוט', מאמרה של אתי תרם, הלוקח את הקורא למרוקו הקולוניאלית ומתמקד ביחסים בין דת למדע בתקופה זו, מאמרו של מאיר חטינה הדן באמונה, המדע והחילוניות במחשבה הערבית המודרנית, ומאמרו של אחמד אגבאריה, הממקד את הזרקור באחמד אמין וברור הנהדה האחרון. ולבסוף, מאמרו של צעיר תלמידיו של

גרשוני, אור פיטוסי, שמאמרו "מה בא אחרי האימפריה?" משרטט את קווי המתאר של העידן הפוסט־עות'מאני בהיסטוריה של המדינה המצרית. ספירת מלאי של מאמרי הקובץ מלמדת שברמה המרחבית, עשרה מכלל שלושה עשר המאמרים עוסקים במצרים, שניים במרחבים הערביים ואחד במרוקו. במישור התמטי – תשעה מכלל שלושה עשר המאמרים מתמקדים בהיבטים שונים של היסטוריה אינטלקטואלית וארבעה בהיבטים שונים של היסטוריה חברתית. אין ספק שחלוקה רגיונלית ותמטית זו מצביעה על החותם שמורם ורבים של הכותבים, ישראל גרשוני, הטביע בתלמידותיו ובתלמידיו, שהיו כולם לחוקרים מן השורה הראשונה.

למי שייך הפרדס? היסטוריה, זיכרון ונרטיב בפרדס האבוד

מוסטפא כבהא ונחום קרלינסקי, 2024 / הפרדס האבוד: הפרדסנות
הפלסטינית 1950–1850. רסלינג, 266 עמודים.

הספר הפרדס האבוד: הפרדסנות הפלסטינית 1950–1850 מאת מוסטפא כבהא ונחום קרלינסקי מציב במרכז הבמה ההיסטוריוגרפית תחום שנדחק לשוליים במחקר ההיסטורי של ארץ ישראל/פלסטין: הפרדסנות הפלסטינית כענף כלכלי, חברתי ופוליטי מרכזי בתקופה העות'מאנית המאוחרת ובתקופת המנדט הבריטי, ועד הנפכה.

ראשיתו של מחקר זה במפגש בין שני המחברים – פרופסור מוסטפא כבהא, ראש תחום לימודי המזרח התיכון באוניברסיטה הפתוחה ונשיא האקדמיה ללשון הערבית בחיפה, המתמחה בהיסטוריה הפלסטינית, בהגות ערבית, בהיסטוריה בעל-פה ובתולדות התקשורת בשפה הערבית, ונחום קרלינסקי, פרופסור חבר אורח במרכז ללימודי יהדות באוניברסיטת בוסטון, המתמחה בלימודי ארץ ישראל, בהיסטוריה חברתית וכלכלית של תקופת המנדט, בהיסטוריוגרפיה ובתולדות תנועת החסידות.

המפגש היה בסדנת מחקר משותפת בין חוקרים ערבים ויהודים, שנועד לבחון את מצב המחקר על אודות היחסים, הן השיתופיים הן הקונפליקטואליים, בין שתי החברות: הערבית-פלסטינית והיהודית-ישראלית. הספר לא רק מסמל נושא מחקר ייחודי ופורץ דרך, אלא גם נושא משמעות אישית עמוקה עבור שני מחבריו.

מוסטפא כבהא פותח את הספר בחזרה לילדותו, ומתאר את המקום המיוחד שהעיר יפו תופסת בליבו, כמו בלב כל פלסטיני אחר. להלן דבריו: "בשבילי יאפא איננה סתם עיר רבת-שנים ששרידי בניינים עתיקים מעידים על עברה המפואר. יאפא היא העיר שעל סיפורי גדולתה, תפארתה, שווקיה העשירים, שפת ימה, מסגדיה וכנסיותיה השוכנים גב אל גב, סמטאותיה הצרות ורבעיה המודרניים החדשים גדלתי. בילדותי התמוגגתי על סיפורי של אבא אשר חי ביאפא כשזו הייתה בשיא גדולתה, בשנים 1934–1948. משכו אותי במיוחד סיפורי על הארומה המשכרת והמיוחדת של פרחי ההדרים בשיא

פריחתם שהייתה אופפת את העיר במעטפת של ריח מבושם בחודשי האביב. את ביקורי הראשון ביאפא עשיתי בחברת אבי כשהייתי בגיל 8. התאכזבתי מאוד כשלא מצאתי כמעט מאומה ממה שדמיינתי. ההסברים של אבא לא היו משכנעים ולא עזרו לי הרבה כי הם היו קצרים ועמומים. ביקרנו ביאפא ביקור משותף שני ואחרון לאחר 11 שנים. הוא גילה אז פתיחות יתר וסיפר סיפורים מפורטים שמעולם לא שמעתי. בייחוד השאיר עליי רושם סיפור היום האחרון שבילה בעיר לפני נפילתה בידי הכוחות היהודיים במאי 1948. האכזבה שלי הפכה הפעם לצער וכאב. רגשות אווזים בי כל פעם שאני מבקר ביאפא ומנסה לשחזר את אותם מראות, את חיי אותם אנשים, את ריחות השווקים ואת הניחוח המבושם של פריחת ההדרים" (עמ' 10-11).

בקריאת דבריו של כבהא נזכרתי במילות השיר המפורסם של האחים רחבאני: "אזכור יום כונת פי יאפא – אני זוכר יום שהייתי ביפו". השיר מתחיל במילים "אני זוכר יום שהייתי ביפו, ספר לנו, ספר לנו על יפו... חזרנו בכמיהה ליפו, נכנסנו לנמל יפו, הו, מתיקות החזרה ליפו". בחירתם של האחים רחבאני בשם הזה לשירם לא הייתה מקרית. עיר החוף יפו, עם ים קסום, תפוזים ריחניים ובריזה מרעננת, נותרה חקוקה בזיכרוננו של כל מי שמבקר או מעיין באלבומי התמונות שלה, ובחירת שם הספר – הפרדס האבוד – היא עדות לחיים בעיר שנקראה כלת הים, מימי קדם ועד ימינו.

חקירת נושא הפרדסים של יאפא ושל שאר ערי ההדרים הפלסטיניות אינה משימה פשוטה. המחקר מחייב תנועה מתמדת בין זיכרון חושי עמום – ריחם של הפרדסים ודימוי התרבותי ובין עבודת ארכיון סזיפית בתוך מסמכים דהויים, העוסקים במרחבים חקלאיים שנעקרו, במוטג "תפוזי יפו", שעבר טרנספורמציה של זהות ושל בעלות, ואף תהליך ישראליזציה, ובנופי פרדסים שוקקי חיים אשר הומרו בהדרגה במרחב עירוני צפוף. מרחבים אלו, שבעבר נשענו על מערכות השקיה של בריכות ובארות, שחלקן נהרסו וחלקן נמחקו כליל מן הנוף, נתונים כיום ללחץ מתמשך של פיתוח מואץ, המתבטא בנוכחות דחפורים ומחפרים וביציאת יסודות בטון לבניינים רבי-קומות.

בעוד הספרות ההיסטורית עסקה בהרחבה בפרדסנות היהודית ובתרומתה לבניין הכלכלה הציונית, תרומתם של יזמים, פועלים, ידע מקומי ורשתות מסחר פלסטיניות נותרה לרוב מרומזת או מודרת. הספר של כבהא וקרלינסקי מבקש לגשר על פער זה, ולהציע קריאה מחודשת של הפרדס כמרחב משותף, רב-לאומי ורב-תרבותי, אשר שיקף יחסי כוחות משתנים בין ערבים, יהודים ושלטונות קולוניאליים.

הפרדס האבוד בא להסביר את תחילת ענף הפרדסנות, לשים דגש על ענף הפרדסנות הפלסטיני ביפו טרם הנכבה ולחשוף את היחסים המורכבים בין ענף הפרדסנות הפלסטיני ומקביליו הציוני. יחסים אלו החלו כבר בתקופה שקדמה לנכבה, אז התחרו הפרדסנות הפלסטינית והציונית זו בזו מבחינה חברתית וכלכלית, והיחסים ביניהן התפתחו לכדי יצירת מציאות דו-לאומית משותפת וחסרת תקדים בהיקפה.

ביקורת זו מבקשת לבחון את הספר לא רק כסיפור היסטורי של ענף כלכלי, אלא כטקסט תיאורטי והיסטוריוגרפי בעל משמעויות רחבות לחקר הקולוניאליזם ההתיישבותי, הכלכלה הפוליטית של המזרח התיכון, והבניית הזיכרון ההיסטורי בישראל ובפלסטין. שני סיפורים לשני עמים. הגרסה הציונית-ישראלית המסורתית אינה מכירה בקיומו של העם הפלסטיני כקבוצה עצמאית, וטענתה היא שלא הייתה עקירה בכפייה של פלסטינים ב־1948 ומעבר לה, אלא הפלסטינים ברחו למדינות ערב בהזמנת מלכים ונשיאים ערבים כדי שצבאות ערב יוכלו לחסל את המדינה הציונית המתהווה. אשר למתיישבים היהודים, שהגיעו מכל רחבי העולם לארץ ישראל, הם שבו לארץ האבות והסבים לאחר שחיו בתפוצות ונרדפו בשל השתייכותם הדתית ליהדות. עמוד התווך של גישה זו הוא שהערבים הפלסטינים הם אלו שחיו על אדמת העם היהודי, ויש להבין את הגירוש לפי ההיגיון הזה, ולאור הסבל שחוו היהודים בתקופת המרחק ממולדתם, שהגיע לשיאו בשואה.

במיתוס הציוני-ישראלי המכונן שמור לענף הפרדסות מעמד ראשון במעלה. ענף הפרדסות בארץ ישראל-פלסטין של ימי המנדט הבריטי והעשור הראשון לאחר מלחמת העצמאות שימש מנוע כלכלי מרכזי, והפך לאחד מסמליה הבולטים של ההתיישבות והעשייה הציונית. עם זאת, בדומה לאופן שבו התעצב המיתוס הציוני-ישראלי ולא פחות מכך השיח הישראלי של ימינו, המחקר ההיסטורי על ענף הפרדסות הצניע את מקומם, ולעיתים אף התעלם מעצם תרומתם וקיומם של הפלסטינים בכלל, ומתולדותיו של ענף מרכזי זה במיוחד. אחת מתרומותיו המרכזיות של הספר היא הצבת הפרדסות הפלסטיניות כחלק אינטגרלי מהתפתחות הכלכלה האזורית במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, והפרכת המיתוס הציוני-ישראלי. הספר מראה כי ענף הפרדסות הארצי נוסד בידי יזמים ערבים מיפו ומסביבותיה עוד לפני הופעת התנועה הציונית, וכי הפרדסנים הציונים נשענו על הידע המקצועי והטכנולוגי שפיתחו המייסדים הפלסטינים. המחברים מראים כי כבר באמצע המאה ה-19 פעלו באזור יפו, בשכם, בעזה ובטולכרם רשתות פרדסנות מפותחות, שהתבססו על ידע חקלאי מקומי, על קשרי מסחר עם אירופה, ועל מנגנוני מימון משפחתיים וקהילתיים. בכך הם מפריכים את הנרטיב הרווח שלפיו הפרדס המודרני הוא תוצר כמעט בלעדי של ההתיישבות הציונית ושל הטכנולוגיה האירופית. הספר מציע הבנה דינמית של הפרדס כמרחב כלכלי שהתקיימו בו יחסי תלות הדדיים בין קבוצות לאומיות. יזמים יהודים הסתמכו לעיתים על ידע וניסיון פלסטיני, בעוד יזמים פלסטינים נעזרו בהון, בטכנולוגיה ובקשרים פוליטיים יהודיים – בעיקר בתקופת המנדט. יחסים אלו לא היו שוויוניים, אך גם לא חד-כיווניים. ההדגשה של מורכבות זו מהווה תרומה חשובה להבנת הכלכלה הקולוניאלית לא כזירה של שליטה מוחלטת, אלא כמרחב של משא ומתן מתמיד.

אחד הצירים המרכזיים בספר הוא הקשר בין כלכלה ללאומיות. כבהא וקרלינסקי מראים כיצד הפכה הפרדסנות בהדרגה מסמל של שיתוף פעולה כלכלי לסמל של תחרות לאומית. בתקופה העות'מאנית המאוחרת, שאלות של זהות לאומית היו משניות יחסית לניהול הכלכלי של הענף. עם זאת, תחת שלטון המנדט הבריטי, ובמקביל להחרפת הסכסוך הלאומי, הפך הפרדס לזירה שהתגלמו בה מאבקים על קרקע, על עבודה, על יצוא ועל דימוי ציבורי.

הספר מדגים כיצד מוסדות ציוניים פעלו ל"הלאמת" הדימוי של הפרדס, הן בשיח הציבורי הן בזירה הכלכלית הבין-לאומית. "תפוזי יפו", למשל, הוצגו כמותג ציוני, תוך טשטוש תרומתם של מגדלים פלסטינים. מנגד, החברה הפלסטינית התקשתה לעצב נרטיב כלכלי לאומי מגובש, בין השאר בשל מגבלות פוליטיות, פיצול חברתי ודיכוי קולוניאלי.

הפרק העוסק בשנים 1948–1950 מהווה שיא נרטיבי בספר. הנפכה מוצגת לא רק כאירוע פוליטי-צבאי, אלא כקטסטרופה כלכלית עבור החברה הפלסטינית. קריסת הפרדסנות הפלסטינית, החרמת קרקעות והעברת נכסים לידי המדינה הצעירה, מסמנים את סיומו של פרק היסטורי ארוך. מנגד, הכלכלה הישראלית יורשת תשתיות, ידע ונכסים, אך גם משנה את אופיו של הענף. מעבר לניתוח הכלכלי, הספר תורם לדיון בזיכרון הקולקטיבי. הוא חושף כיצד ההיסטוריוגרפיה הישראלית נטתה להציג את הפרדס כסיפור הצלחה ציוני, תוך מחיקת ההקשר הפלסטיני. בכך הוא מצטרף לזרם של מחקרים ביקורתיים המבקשים לערער על נרטיבים לאומיים הגמוניים.

הספר נשען על מגוון רחב של מקורות: ארכיונים עות'מאניים ובריטיים, מסמכים כלכליים, דו"חות חקלאיים, עיתונות התקופה ועדויות משניות. השילוב בין מקורות כמותיים – נתוני ייצוא, שטחי פרדסים, מחירי תפוזים – ובין ניתוח איכותני, מאפשר למחברים לבנות תמונה עשירה ומבוססת. יתרונו של הספר ביכולתו לשלב בין ניתוח מקרו-כלכלי לבין סיפורים מיקרו-היסטוריים של משפחות, כפרים ויזמים בודדים.

לצד תרומותיו הרבות, הספר אינו חף מחולשות. לעיתים נדמה כי הרצון להציג תמונה מאוזנת מוביל לריכוך ביקורתי מסוים. השפה האקדמית הצפופה עשויה להקשות על קוראים שאינם מומחים בתחום. עם זאת, מדובר במחקר יסודי, אמיץ וחדשני. מלבד זאת אפשר להצביע על מגבלות מסוימות. ראשית, קולן של נשים בפרדסנות כמעט ואינו נשמע, אף שידוע כי נשים מילאו תפקידים חשובים בעבודת הקטיפה, המיון והאריזה. שנית, הספר מתמקד במרכז הארץ, ובעיקר בעיר יפו, ופחות בפרiferיות דרומיות וצפוניות, דבר שעלול לצמצם את ההכללה האזורית.

מנקודת מבט תיאורטית, הספר משתלב בשיח על קולוניאליזם התיישבותי, גם אם אינו מאמץ במפורש את כל מושגיו. הפרדס מוצג כזירה שבה מתקיימת דינמיקה של נישול הדרגתי: רכישת קרקעות, שינויי חקיקה והעדפת עבודה עברית תרמו להדרה

הולכת וגוברת של פלסטינים מהענף. עם זאת, המחברים נזהרים מהצגה דיכוטומית של "מדכאים" ו"מדוכאים", ומדגישים את ריבוי השחקנים והאינטרסים. גישה זו מאפשרת קריאה מורכבת יותר של התקופה, אך גם מעוררת שאלות: האם ההימנעות ממסגור תיאורטי חד-משמעי מחלישה את הביקורת הפוליטית של הספר? או שמא דווקא מחזקת את אמינותו האקדמית? סוגיה זו נותרת פתוחה לדיון.

לסיכום, הספר הפרדס האבוד הוא תרומה משמעותית לחקר ההיסטוריה הכלכלית והחברתית של פלסטין וישראל. הספר מציג קריאה מחודשת של הפרדס כמרחב משותף, קונפליקטואלי ורב-משמעי, ומאתגר נרטיבים מושרשים. הוא מומלץ לחוקרים בתחומי ההיסטוריה, הסוציולוגיה, לימודי קולוניאליזם והכלכלה הפוליטית של המזרח התיכון.

להיות בשלטון או להיות בעם? מחשבות על אופוזיציה שמאלית

ערן אלדר, 2025 / אחרי 77': מפלגת הפועלים בין מחנאות, עדתיות ואלימות בדרך לבחירות לכנסת העשירית, 1977–1981. הקיבוץ המאוחד, 296 עמודים.

עדתיות, מחנאות ומה שביניהן: המערך אחרי המהפך

ב־17 במאי 1977, עם סגירת הקלפיות והתחלת היוודע תוצאות הבחירות לכנסת התשיעית, השמיע חיים יבין, אז "מר טלוויזיה" של ישראל, את המשפט שהפך לאייקוני: "אם כן, כנראה, לא פחות מאשר מהפך. מהפכה חלה בישראל". באותה אמירה קצרה נחתם עידן ונפתח עידן חדש – עידן שלטון הליכוד. מאז ועד היום, פרט לארבע ממשלות של מפלגת "העבודה" (גלגולה של המהפך) קצרות־חיים וממשלות אחדות למיניהן, הליכוד הוא שמחזיק במושכות השלטון. "המהפך" לא היה רק ניצחונו של מנחם בגין על שמעון פרס; הוא היה קו פרשת מים בתולדות הדמוקרטיה הישראלית, אירוע שהשלכותיו מעצבות את הפוליטיקה שלנו עד ימינו.

ההיסטוריון ד"ר ערן אלדר, חוקר של ההיסטוריה הישראלית החדשה, התווה קווים להבנת השינוי הדרמטי הזה כבר בספרו הדרך ל-77': קריסתה של הגמוניית מפלגת הפועלים 1965–1977. בספרו החדש, אחרי 77': מפלגת הפועלים בין מחנאות, עדתיות ואלימות בדרך לבחירות לכנסת העשירית, 1977–1981 (הקיבוץ המאוחד, 2025), הוא מתבונן בהשלכות המהפך ובניסיון של מפלגת המערך – יורשת מפא"י ההגמונית – להסתגל למציאות החדשה. אלדר מבקש לנתח לא רק את מצבם הפוליטי של המפלגה ושל מנהיגיה לאחר ההפסד, אלא גם את ההשלכות החברתיות והמדיניות הרחבות יותר, הן על תומכיה לשעבר הן על החברה הישראלית בכללה.

הספר מחולק לשני חלקים – שנות ה־70 ושנות ה־80 – חלוקה שאינה מחויבת המציאות, אך משרתת את טיעונו. שנות ה־70 מתוארות כעשור של עיכול התבוסה

והפנמת ההפסד, ואילו שנות ה-80 מוצגות כניסיון – לעיתים נואש – להפגין יצירתיות, לשרטט כיווני פעולה חדשים ולהשיב את המפלגה למסלול של שלטון. הבחירה להתמקד בשנים 1977–1981 מדויקת מבחינת גבולות המחקר, אך מותירה בקורא תחושת החמצה: הבחירות של 1981 הסתיימו גם הן בהפסד צורב, בגין המשיך לכהונה נוספת, וזו הובילה לאירועים הרי גורל – מלחמת לבנון הראשונה והמשבר האינפלציוני הגדול בתולדות המדינה. שילוב רחב יותר של פרק זמן זה היה מעניק לספר תמונה מקיפה יותר של המאבק רווי היצרים בין הליכוד של בגין למערך.

אלדר מקדיש את פרקי הספר לשורה של סוגיות שהיו במרכז השיח הציבורי באותן שנים: השלום עם מצרים והבמה ההיסטורית שזכה לה בגין, לעומת מבוכתו של המערך מול הישגיו; סערת הספר פנקס שירות, שפרסם יצחק רבין, שהתחוללה בתוך המפלגה ומחוצה לה; ניסיונות כושלים לחיזור אחר מצביעי עדות המזרח; התרחקות הציבור הרחב מן המפלגה המזוהה עם האליטה הוותיקה; ההתרעות מפני "הסכנות" שטומנת ממשלת ימין – שהצטיירו כקריאות שווא; ואפילו שאלת רמת השיח, שהידרדרה לכדי האשמות פוגעניות וחציית קווים אדומים.

ואולם, על-פי אלדר, מלבד בעיית האלימות, שלא נידונה בהרחבה, שתי הבעיות המרכזיות היו המחנאות והעדתיות, והן שחיסלו את סיכויי המערך לשוב לשלטון. המחנאות התגלמה ביריבות האינסופית בין שני הענקים – יצחק רבין ושמעון פרס. היריבות לא נותרה מאחורי הקלעים, אלא התפוצצה לעיני כול: רבין כינה את פרס "חתרן בלתי-נלאה", והציבור כולו היה עד לכך שהמערך מתפצל לשני ראשים הנאבקים זה בזה. דווקא בשעה שהמפלגה נדרשה לאחדות – פנימית וחיצונית – היא התפוררה לנגד עיני בוחריה.

העדתיות, נושא שאלדר חקר בהרחבה בספרו הקודם, הדרך ל-77', ממשיכה להוות קו שבר מרכזי. המערך, על מנהיגיו יוצאי אירופה ותרבותו האליטיסטית, שידר ניכור ויהירות כלפי מצביעי עדות המזרח – ציבור שהלך והתרחב, והיה נחוש לתמוך במנהיג שהכיר בסבלם: מנחם בגין. ההתנשאות הזו לא הייתה רק תחושה סובייקטיבית של הציבור המזרחי, אלא התבטאה היטב בהחלטות מפלגתיות ובשיח פוליטי – שיח שהרחיק מהמפלגה את מחצית העם, מחצית שהייתה קריטית להמשך שליטתה.

אלדר אינו חוסך ביקורת גם בהיבט המדיני-ביטחוני. תחת הנהגתו של בגין, שנתפס עד אז "ניצי", הושג דווקא הסכם השלום הראשון עם מדינה ערבית – מהלך שהכניס את שמו לספרי ההיסטוריה כמשכין שלום. פרס, לעומתו, נתפס בעיני רבים כמי שמחפש תהילה אישית במסעותיו המדיניים, גם במחיר חתירה תחת ראש הממשלה. בסוגיות ביטחוניות אחרות, דוגמת הפצצת הכור העיראקי "אוסיראק", ניסה פרס לטעון לשיקולים פוליטיים מאחורי המהלך – טענה שהפכה אותו, שוב, לדמות מגחכת, ולעיתים אף לא-אמינה.

בסיכומו של דבר, אחרי 77' אינו רק סקירה של יריבויות פנימיות ושגיאות פוליטיות שהובילו את המערך להפסד נוסף ב-1981, אלא מסכת מורכבת של תהליכים חברתיים ותרבותיים שעיצבו מחדש את הפוליטיקה הישראלית. ערן אלדר מציע מחקר מקיף ומרשים, המשלב ניתוח פוליטי עם רגישות לסוגיות זהות ומבנה חברתי, ומראה כיצד סכסוכים שנתפסים כפרסונליים חושפים למעשה את קריסת ההגמוניה הישנה. עם זאת, כוחו של הספר אינו מתמצה בעבר: הקריאה בו מזמינה בחינה מחודשת של מצבה ותפקודה של אופוזיציה גם בהווה הישראלי. אלדר מציב שאלות על גבולות הסולידריות, על יחסי עקרונות ופרגמטיות, ועל אחריותה של אופוזיציה בחברה שסועה. בכך הוא מציע לא רק פרספקטיבה היסטורית מרתקת, אלא גם מראה עדכנית ולעיתים כואבת למציאות הפוליטית היום. מאז ועד היום: אפיסת כוחות אופוזיציונית

כשקוראים את אחרי 77', אי-אפשר שלא להקביל את הסיטואציה הפוליטית-חברתית בשלהי שנות ה-70 ותחילת שנות ה-80 לסיטואציה שמדינת ישראל נמצאת בה מאז ינואר 2023, וביתר שאת מאז שבעה באוקטובר 2023. נכון לכתיבת שורות אלה, באופוזיציה הישראלית חברים שישים חברי כנסת, ובניכוי חברי הכנסת החרדים ממפלגת "יהדות התורה" וחבר הכנסת אבי מעוז ממפלגת "נעם", המהווים למעשה חלק מהקואליציה, נותרנו עם 52 חברי כנסת באופוזיציה. אך בעוד הקואליציה והממשלה נמצאות בחזית ובדבוקה אחת, חברי האופוזיציה מפורדים ומסוכסכים ביניהם, גם על סוגיות שאמורות להיות המכנה המשותף ביניהן – לדוגמה, הרצון להחליף את השלטון הנוכחי של מפלגת הליכוד ומפלגות הימין השונות בראשות בנימין נתניהו.

האתגר הגדול ביותר של מפלגות האופוזיציה כיום הוא אתגר המחנאות. בעוד בשלהי שנות ה-70 הייתה המחנאות האופוזיציונית בעיקר פנים-מפלגתית והתמקדה בסכסוך בין שני מנהיגים, ב-2025 מדובר במחנאות בין-מפלגתית, הנובעת מתחושות של אגו ובכירות, ומונעת הצגת חזית אופוזיציונית מאוחדת. כך, לדוגמה, הסכסוך בין לפיד, גנץ ויאיר גולן – שכל אחד מהם מרגיש כי הוא אמור לשאת בתפקיד הבכיר בהנהגת האופוזיציה – מונע מהמפלגות הללו, שלרוב אין ביניהן הבדלים מהותיים, ליצור קו אופוזיציוני ברור העוסק בסוגיות בוערות דוגמת הפסקת המלחמה, פשעי המלחמה בעזה, החזרת החטופים, שיקום המשק והתחבורה, והחלפת השלטון. מעבר לכך, החרם המגוחך על ראשי המפלגות הערביות – המהוות תשעה מנדטים מהאופוזיציה – פוגע בכוחן בקרב ערביי ישראל ומציב מצג של צביעות כלפי הציבור. סכסוכים פנימיים אלו פוגעים למעשה בכל אפשרות לאחד כוחות, לצופף שורות ולהתמודד מול הקואליציה. בעבר זוהתה מפלגת הפועלים על גלגוליה (מפא"י, המערך, העבודה) כ"מפלגה אשכנזית-אליטיסטית", והתקשתה לייצר שותפות עם מזרחים ופריפריה. גם היום מתקשה האופוזיציה להתרחב מעבר למעגלי התמיכה המסורתיים שלה – מרכז-שמאל, עירוני, חילוני – ונשארת מנותקת מהציבורים החרדי והדתי-לאומי, גם כאשר אלה מביעים

חוסר שביעות רצון מהנהגה הנוכחית. חצי מהעם מחזיק בעמדות הפוכות לחלוטין מאלו של האופוזיציה, ולעיתים רואה בהן איום ממשי על מבנה המדינה, אך האופוזיציה אינה מצליחה – או בוחרת לא – לגשר על הפער הזה מבלי לוותר על עקרונותיה. הציבור הרגיל, שאינו חי בתוך מעגלי השיח האינטלקטואלי שלה, תופס את דוברים כמרוחקים, שיפוטניים או מנותקים מהחיים האמיתיים, בעוד האופוזיציה ממשיכה לחשוב שהיא מדברת אל כולם, על אף שהמסר שלה נשאר תקוע במעגל מצומצם של תומכים.

חוסר ההבנה של השקפותיהם השונות ואי-הנכונות להתמודד עימן ישירות יוצרים תחושת ניכור עמוקה, שאינה ניתנת לגישור גם כאשר הציבור אינו שבע רצון מהנהגת נתניהו. בה בעת, מסריה מצטמצמים לרוב ל"רק לא ביבי", בעוד חוסר היכולת להציע חזון חיובי – מדיני, חברתי או כלכלי – משמר את חולשתה ומעניק יתרון למי שכבר מחובר לציבור ונתפס כמי שמדבר בשפה של העם.

בעוד הציבור הרחב מחפש אלטרנטיבה שמבינה אותו, האופוזיציה נראית כאילו היא קודם כול מתנגדת, מבלי להציע דרכים וערכים שמסבירים מדוע על המדינה ללכת לכיוון אחר. מצב זה מחזק את הרושם שהמפלגות מתמקדות בקונפליקט אידיאולוגי פנימי, ופחות בהבניית "נרטיב" שמסוגל לרתק ולגשר, כפי שעשו בעבר מנהיגים דוגמת בגין, שהצליחו לחבר בין צדק חברתי, שילוב מזרחי ושינוי סדר יום – מרחב של חיבור, שמולו נראית האופוזיציה של היום חיוורת וחסרת תכלית.

אך עם זאת, תפקידה של אופוזיציה אינו מוגבל להתנגדות לשלטון; היא מחויבת לשמור על עקרונות הדמוקרטיה, לפקח על הרשות המבצעת ולנסח אלטרנטיבה שמציבה חזון ברור למדינה. כאן עולה השאלה המרכזית: האם "להיות בשלטון או להיות בעם" היא דילמה אמיתית, או שהאופוזיציה יכולה לשמור על השפעה גם ממקומה? התיאוריה הפוליטית מלמדת שאפקטיביות של אופוזיציה נמדדת ביכולתה לשלב נאמנות לערכים עם גמישות טקטית – כפי שמראה המודל הפרלמנטרי הבריטי, שבו מפלגות אופוזיציה חזקות מצליחות להציע חלופות קונקרטיות, כגון ממשלת צללים, ולא רק להתנגד רטורית לממשלה המכהנת.

דוגמה היסטורית בישראל היא מנחם בגין, שבמהלך שנות האופוזיציה בנה "סיפור גדול" שמילא תפקיד חברתי ופוליטי רחב, מבלי לוותר על עקרונותיו. לעומת זאת, אופוזיציה המסתכמת ב"רק לא ביבי", בלי להציג חלופה אידיאולוגית מובחנת מבחינה כלכלית-חברתית וביטחונית-מדינית, מוותרת על עמדתה המוסרית ומשדרת חוסר אמן בציבור – מצב שמחזק את השליטה של השלטון הקיים ומחליש את מעמדה הרעיוני. האתגר, אם כן, הוא ליצור מנגנון שבו האופוזיציה אינה מוכנה להתלכד בכל מחיר כדי לנצח, אך גם אינה ננעלת בתוך מעגלי תמיכה מצומצמים; היא חייבת להישאר אותנטית, נושאת ערכים, ומציעה חזון אמיתי, גם במחיר הישארות באופוזיציה. רק כך היא יכולה לשמור על לגיטימיות, על כוח השפעה ועל מקומה בלב הציבור הרחב.

לסיכום, הקריאה באחרי 77' של ערן אלדר מדגישה עד כמה ההיסטוריה של המערך – וחוסר יכולתו ללמוד מלקחי הפסדיו – מהדהדת גם היום. אותם כשלים שהובילו את המפלגה לאובדן השלטון בשנות ה-70 וה-80 – מחנאות פנימית, קיפוח ציבורי, חוסר אחדות ואי-יכולת לגשר על פערים חברתיים-תרבותיים – חוזרים כיום, במעטפת אחרת, באופוזיציה של 2023-2025. המערך של אז לא הצליח לנצל הזדמנויות פוליטיות, ובאופן דומה מתקשה האופוזיציה של היום להציג חזית מאוחדת מול קואליציה חזקה, להרחיב את בסיס התמיכה בה או לנסח מסרים שיכבשו את הציבור הרחב. אלדר מראה כי אף שההיסטוריה אינה חוזרת על עצמה במדויק, היא מהדהדת – והדהוד הזה אינו תמרור אזהרה בלבד; הוא מחייב תשובה פוליטית חדשה: חשיבה אסטרטגית, אחריות קולקטיבית ואומץ להתמודד עם הפערים החברתיים שמפלגים את האופוזיציה. ללא למידה של ממש מהעבר, ייוותרו ההחמצות והכישלונות של אתמול באופוזיציה של היום.

רשימת ספרים שהתקבלו במערכת

הוצאת רסלינג

"חוקים כמו שירים" – יאיר אלדן
"היהודי-נצרות ועל מקף החיבור" – ז'אן פרנסואה ליוטאר
"הכנסייה הקתולית ורוח המודרנה" – איתן גינזברג
"על הביתי והאלביתי" – סיגל עדן אלמוני
"פסיכואנליזה מדוברת" – אנה גלמן
"וזכרת" – עמוס גולדברג
"לילה – פרדיגמת המשחק" – דוב בלום-יורדי
"בשם הצדק והשלום" – אבי קליין
"500 שנות קולוניאליזם" – יעקב (קובי) מלר
"אחרון הציונים" – רפאל זגורי-אורלי
"נאורות ערבית ואתגריה" – טארק חג'י
"עצם העניין" – ערגה הדר
"עולמם של נפגעי עבירה" – רונית פלד-לסקוב, אפרת שהם ומאיר חובב
"גן החיות הציוני" – שי בן עמי
"פיוס מאוחר" – אלדד בק
"חינוך במלחמה" – יורם הרפז
"העבאסים הראשונים" – בעז שושן
"אתגר האי-ודאות" – אנדרה מטלון, סטנלי רבין, יובל שורר ואיה בידרמן
"הדלת עדיין נעולה" – עינת עמלה
"מאדאם זונה" – פיאם פיילי
"זכרונות ישעיהו בן אמוץ" – משה בנוביץ
"ידע בנדידה, רעיונות בהגירה" – משה בנוביץ
"עובר ושווא" – אמיר אביגור-אשל
"אחרון היהודים" – ז'אק דרידה

הוצאת ידיעות ספרים

"מאסון לניצחון לתקומה" – ארי שביט

"מסע חזרה אל הבית שבגד – כפר עזה" – אוקטובר 2023 – עמי כהנא
 "חיים במלחמה – זו שאף פעם לא נגמרת" – דב תמרי

הוצאת כתר

"חמאס" – שלומי אלדר

הוצאת אוניברסיטת תל אביב

"האמריקניזציה של הימין הישראלי" – יואב פרומר

הוצאת הקיפוד והשועל

"היום השמיני" – מיכה גודמן

הוצאת פרדס

"הדרך לשבעה באוקטובר" – אדם רז

הוצאת דביר

"מעבר לקיר הברזל" – אורי בר יוסף

הוצאת מאגנס

"מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל בשנות האלפיים" – עמי וולנסקי
 "מעמד הביניים המזרחי בישראל – ממאבק לניעות לניעות במאבק" – אורי כהן, נסים
 ליאון

"אודיסיאה דיפלומטית לידתם של היחסים המיוחדים עם אירופה 1957-1970" – גדי
 היימן, ליאור הרמן

הוצאת כנרת-זמורה-דביר

"אזהרת שוליים" – ערן הלפרין

על המחברים והמחברות

פרופ' אוריאל אבולוף

אוריאל אבולוף הוא פרופסור חבר למדע המדינה באוניברסיטת תל אביב, ופרופסור אורח באוניברסיטת קורנל. הוא חוקר דמוקרטיה, סכסוכים, ואת הפוליטיקה של פחד, אושר ותקווה. רבים ממאמריו האקדמיים עוסקים בפוליטיקה של זהויות, בתנועות חברתיות, בלגיטימציה, באלימות פוליטית, בלאומיות ובמהפכות. בשנים האחרונות הוא מוביל שורה של מיזמים לחקר הדמוקרטיה ולקידומה במסגרת Democracy Now Anew. מספריו של אבולוף – **על פי תהום: אומה, אימה ומוסר בשיח הציוני**, שזכה בפרס בהט לספר העיון הטוב ביותר, ו־*The Mortality and Morality of Nations* (Cambridge University Press), וכן ספרים שערך על לגיטימציה ציבורית ועל הגדרה עצמית. פרופסור אבולוף פרסם למעלה משישים מאמרים אקדמיים בכתבי עת שפייטס. אבולוף שוקד על פיתוח "אקזיסטנציאליזם פוליטי" כענף דעת חדש, ובין השאר יצר ומוביל את הבלוג "חרב־פיפות", את יוזמת Sapientism, ואת הקורס המקוון HOPE, שהוכתר כטוב בעולם במדע המדינה ובפילוסופיה, וכאחד הקורסים המקוונים הטובים ביותר בכל הזמנים.

פרופ' דולי אליהו־לוי

פרופ' דולי אליהו־לוי היא ראשת המכון לחקר מדיניות החינוך בישראל וראשת היחידה להערכה ולבקרת איכות אקדמית במרכז האקדמי לוינסקי־וינגייט, קמפוס תל אביב. היא חוקרת את הממשק בין חינוך, שפה והגירה בישראל ובעולם, ומתמקדת בפרקטיקות פדגוגיות שמטרתן צמצום פערים לשוניים, חברתיים, תרבותיים, לאומיים ודתיים בין קבוצות מגוונות, לצד קידום שילובם של יחידים וקהילות מקבוצות שוליים במערכת החינוך והאקדמיה. פרופ' אליהו־לוי מלמדת קורסים בנושאי ניתוח שיח, רטוריקה, חוסן אורייני ושילוב קהילות מיעוט במרחב החינוכי והאקדמי. היא לקחה חלק בקונסורציום האירופי KIDS4ALL במסגרת תכנית Horizon 2020, שמטרתו חיזוק מיומנויות למידה לאורך החיים בקרב אוכלוסיות מגוונות – יוזמה המבטאת את מחויבותה לשילוב חברתי, שוויון הזדמנויות וחדשנות חינוכית.

ד"ר אבי גבורה

ד"ר אבי גבורה הוא בלשן, חוקר ומרצה בכיר, ראש החוג ללשון העברית במכללה האקדמית בית ברל, ומרצה במרכז האקדמי לוינסקי-וינגייט. לצד פעילותו האקדמית הוא משמש מדריך פדגוגי בתחום הוראת הלשון ומלווה הכשרת מורים. תחומי מחקרו עוסקים בתחביר המשפט והטקסט בעברית בת־זמננו, ניתוח שיח, רטוריקה פוליטית, פרגמטיקה, לשון וחברה, נופי לשון וסוגיות של שפה, זהות וחינוך בחברה רב־תרבותית. מחקריו בוחנים את הזיקה בין מבנים לשוניים ובין תפקודם החברתי, התרבותי והרטורי בהקשרים ציבוריים ומוסדיים שונים. במחקריו בשנים האחרונות הוא עוסק בניתוח השיח הציבורי והפוליטי בישראל, תוך בחינת האופן שבו שפה מעצבת זהויות, יחסי כוח ותהליכים חברתיים. עבודותיו מתמקדות, בין השאר, בייצוג קבוצות מיעוט בתקשורת, ברב־תרבותיות במערכת החינוך, ביחסי יהודים וערבים ובשיח סביב סוגיות חברתיות עכשוויות. מחקריו משלבים בין כלים מתחומי התחביר, הפרגמטיקה וניתוח השיח, תוך בחינת דפוסים לשוניים במגוון זירות, ובהן השיח הפוליטי, התקשורתי והמרחב הציבורי.

ד"ר אורן כהן־זדה

ד"ר אורן כהן־זדה היא איש אקדמיה, חוקר ופסיכותרפיסט, המשלב בעבודתו מחקר חברתי־קליני, עשייה טיפולית וניהול מוסדי. כיום הוא משמש כראש תוכנית במכללה האקדמית לחינוך "תלפיות", ומשמש כמרצה וחוקר בקריה האקדמית אונו בתחום חינוך מיוחד וטראומה. כפסיכותרפיסט מומחה, עבודתו הקלינית מתמקדת בטיפול בטראומה ובטראומה מורכבת, ניסיון המעניק עומק ייחודי לזווית הראייה המחקרית שלו. מחקריו האקדמיים עוסקים בממשק הרגיש בין החברה הישראלית למערכת הצבאית, תוך כדי התמקדות בהיבטים סוציולוגיים ופסיכולוגיים של טראומה לאומית, שכול וזיכרון. עם מחקריו הבולטים ניתן למנות עבודות הבוחנות את הדינמיקה המוסרית והקיומית של מפקדים בכירים בצה"ל באירועי שבעה באוקטובר 2023, וכן חקר התמודדותם של הורים שכולים עם "מנדטים רגשיים" (צוואות השמחה) המופיעים במכתבי חיילים שנפלו. לצד זאת הוא חוקר תהליכי התמודדות של קהילות בית־ספריות שפולות, סוגיות בקליטת מפונים בחירום וחוסן קהילתי. שילוב זה של עשייה קלינית ממוקדת טראומה וניסיון אקדמי עשיר, מאפשר לו לבחון סוגיות של חוסן קולקטיבי, פעלנות אזרחית ותהליכי אָבֵל מתוך פרספקטיבה הוליסטית, אמפתית וחדשנית.

ד"ר אור כץ

ד"ר אור כץ הוא מרצה בחוג לפסיכולוגיה במכללה האקדמית אשקלון ובפקולטה לחינוך באוניברסיטת בר-אילן. חוקר ואיש מקצוע, בעל ניסיון אקדמי ויישומי, המתמחה בניתוח תהליכים ובהובלת פרויקטים בתחומי. עבודתו משלבת מחקר מתקדם עם יישום מעשי וחשיבה מערכתית רחבה.

ד"ר זהבית מקונן צוקרמן

ד"ר זהבית מקונן צוקרמן היא בעלת תואר ד"ר מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עורכת דין ומגשרת. עבודת הדוקטורט שלה מ-1.1.2026 עסקה בתחושת קוהרנטיות מקצועית ובקשר שלה לפתיחות לאחר. בעלת ניסיון בליטיגציה אזרחית, דיני נזיקין ודיני משפחה. לצד עיסוקה המשפטי היא חוקרת בתחום מדיניות ציבורית ותפיסות מקצועיות, ומתמחה בליווי הליכים מורכבים, מכרזים והתקשרויות ציבוריות.

פרופ' שפרה שגיא

פרופ' שפרה שגיא היא פרופסור אמריטה, ראשת מרכז מרסין ספרינגר לחקר סכסוכים באוניברסיטת בן-גוריון בנגב ובמכללה האקדמית אחוזה. חוקרת בתחום החינוך, הפסיכולוגיה והסוציולוגיה. בעלת ניסיון בעבודה יישומית ומחקרית בתחומי עבודתה, ומתמקדת בשילוב בין ידע תיאורטי ופרקטיקה מקצועית. תחומי מחקרה: התיאוריה הסלוטוגנית, יחסים בין קבוצות ופתיחות לאחר.

גב' מיי שלו

מיי שלו היא דוקטורנטית במחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בר-אילן ומלגאית נשיא לדוקטורנטים מצטיינים. היא בעלת שני תארי מוסמך (M.A.): האחד ביחסים בין-לאומיים ואסטרטגיה (בהצטיינות יתרה) מאוניברסיטת בר-אילן, והשני במגמת ביטחון ודיפלומטיה מאוניברסיטת תל אביב.

מחקריה מתמקדים בטרור במזרח התיכון, ביחסים בין-לאומיים ובאסטרטגיה. כמו כן, מיי היא חברה בפורום דבורה – נשים מומחיות במדיניות חוץ וביטחון.

Dolly Eliyahu-Levi & Avi Gvura

Between Religion and Politics: Moral Framing and the Delegitimization of LGBTQ+ Identities in Israeli Public Discourse

This article examines anti-LGBTQ+ discourse in Israel from a socio-rhetorical and linguistic perspective. It departs from the premise that language is not merely a descriptive tool but a mechanism of social action — it generates legitimacy, delineates boundaries of belonging, and establishes orders of normalcy and deviance. At the center of this research is a rhetorical-linguistic analysis of statements made by conservative public figures in the political and public spheres. Through these statements, the LGBTQ+ “Other” is constructed, and the demand for equality is framed as a threat to the family, children, religion, or the nation. The discussion is situated within the fields of discourse linguistics and rhetoric, focusing on how lexical choices, metaphors, presuppositions, modality, and religious-moral intertextuality fulfill functions of persuasion, policing, and exclusion. While previous studies have addressed implicit social representations in Israel (Kama, 2014; Kama & First, 2015; Gross, 2015), the current study focuses on explicit and forceful expressions where anti-LGBTQ+ stances are openly declared.

Oren Cohen Zada

“An Impossible Moral Mandate”: Civic Agency, “Abandonment,” and Trauma Processing Among ZAKA Volunteers on October 7th

This article explores the moral-psychological and existential dynamics of 40 ZAKA volunteers who operated at the massacre sites on October 7, 2023. Relying on a qualitative-narrative paradigm, the study analyzes how the encounter between exposure to extreme trauma and a supreme moral-halakhic mandate (“*Chesed Shel Emet*”) constructs the trauma processing within an experience of institutional chaos and “abandonment” during the first days of the war. On the socio-political level, the study discusses how this civic agency illuminates a significant aspect of Ultra-Orthodox (Haredi) society’s participation in the national effort during times of crisis. Data analysis reveals four main themes, initially pointing to “the impossible moral mandate”—an experience of rupture and moral distress perceived as stemming from the gap between absolute duty and human limitations in the face of devastation. Alongside this, the group is described as a “social cure”, serving as an internal support network and a resource that aids in coping, facilitating a transition to an experience of collective agency. Another theme focuses on the structural tension between memory as a mission and the need for forgetting in order to maintain functionality. Finally, the construction of “collective resilience” is evident, helping participants to reframe the traumatic experience in terms of enduring communal meaning. The theoretical contribution of the study lies in formulating the “dual path” model, demonstrating how halakhic commitment is described by participants simultaneously as a component that intensifies the moral burden, and as a central interpretive anchor for constructing meaning and resilience. The findings highlight the agency of Ultra-Orthodox civil society as an essential partner in times of emergency, offering a conceptual map for rehabilitating the Israeli social contract through solidarity and active citizenship.

Keywords: ZAKA volunteers, Moral distress, Collective resilience, Civic agency, Civic partnership, “Abandonment”, Memory and forgetting.

Mei Shalev

Changing Patterns of Conflict in the Middle East? A Comparative Analysis of Four Key Periods

For decades, the Middle East has experienced events widely portrayed as historical turning points: revolutions, political agreements, and security crises that generated expectations of a “new regional order.” This article examines whether such events have fundamentally changed patterns of conflict in the Middle East, or whether, despite major political transformations, conflict has continued to operate within an enduring regional system. The analysis is based on a comparative examination of four temporal junctures: the Iranian Revolution (1979), the Oslo Accords (1993), the Arab Spring (2011), and the regional confrontation following 7 October 2023. The study combines historical analysis with an empirical assessment of terrorist incidents, drawing on the Global Terrorism Database (GTD) and original coding. The findings indicate that, despite changes in actor composition, geographic distribution, and operational methods, there has been no clear transition to a fundamentally new regional logic of conflict. A substantial share of violence continues to be carried out by non-state actors, to move across arenas, and to persist alongside political and diplomatic processes. The article advances an explanation for this continuity: the partial congruence between territorial state boundaries and national, religious, ethnic, and sectarian identities creates persistent conditions for cross-border conflict, strengthens the role of non-state actors, and encourages indirect and multi-arena forms of confrontation. Accordingly, many developments framed as profound transformations are better understood as changes in the observable form of conflict rather than in its underlying logic. The article therefore conceptualizes the Middle East as a system in which change and continuity coexist over time.

Uriel Abulof

To Be or Not to Be(lieve)? Small Nations & Religion

Why — and how — do peoples who see their very existence at stake turn to faith? This article answers by tracing how religion confers political legitimacy on ‘small nations,’ whose members treat their own survival as perpetually in doubt. It offers a new theoretical framework built around the ‘moral circuit’ of legitimacy and argues that the humiliation–hubris cycle is a central engine of religious nationalism. Facing existential humiliation, small nations often turn to religion, weave it into their politics, and settle into one of three patterns: (1) ethno-theism, which sidesteps the ‘high politics’ of sanctifying state and regime and instead fortifies identity and policy; (2) theo-nationalism, which conscripts religion into the service of state and regime; and (3) national theism, which subordinates state, regime, policy, and identity alike to the dictate of religious faith. Empirically, the article tracks how these three patterns and the humiliation–hubris cycle have unfolded across Zionist history, from the late nineteenth century to the present — from diasporic humiliation to redemptive hubris. It shows how 1967, 1973, the Disengagement, and October 7 each drove theism deeper into Israel’s loci of legitimacy.

Zehavit Mekonen Tzukerman, Or Catz & Shifrah Sagy

Sense of Professional Coherence and Openness Toward the “Other” Among Law Enforcement Professionals: Police Officers and Lawyers Attitudes Toward the Collective Narratives of Ethiopian Israelis

Studies conducted to date examining the attitudes of professionals in the fields of policing and law toward minority groups have found trends of racial profiling and over-policing directed at minorities in various countries around the world. A similar trend also exists in Israel toward minority groups in Israeli society, such as Arabs, ultra-Orthodox Jews, and Ethiopian Israelis.

In order to better understand the source of this phenomenon, a new concept and measure —sense of professional coherence (SOPC) — was developed within the framework of this study. The current research examined hypotheses regarding the level of sense of professional coherence among professionals in policing and law, and its relationship to the level of openness toward collective narratives among Ethiopian Israelis.

The sample included 453 participants from two professional groups: 166 police officers and 287 lawyers. The variables examined were: (1) Sense of professional coherence — measured using a questionnaire developed as part of this study, assessing the extent to which professionals perceive their role as comprehensible, meaningful, and manageable. (2) Level of openness to the narrative of Ethiopian Israelis — measured using a questionnaire assessing perceptions of law enforcement personnel towards collective narratives among Ethiopian Israelis about law enforcement.

Significant differences were found between the two research groups in both variables. Lower levels of sense of professional coherence and lower levels of openness toward the narratives of Ethiopian Israelis were found among police officers as compared to lawyers.

The relationship between sense of professional coherence and the various components of the openness scale was found to be positive and significant only among lawyers. Among police officers, a significant negative relationship was found between sense of professional coherence and anger toward the narrative of Ethiopian Israelis.

The study's findings highlight the potential implications of the sense of professional coherence on the perceptions of professionals toward minority groups.

הנחיות לכותבים

מאמרים – הנחיות כלליות

1. המאמרים יוגשו בשפה העברית ובקובץ Word בלבד.
2. היקף מאמר לא יעלה על 6,000 מילים, כולל הערות שוליים, לא כולל טבלאות ורשימת מקורות מלאה.
3. על המאמר לכלול תקציר בן כ-250 מילים בעברית ו-250 מילים באנגלית.
4. יש לכלול רשימת מילות מפתח למאמר.
5. למאמרים (ללא שמות מחבריהם) יצורף עמוד נפרד ובו: כותרת המאמר בעברית ובאנגלית, שמות המחברים, כתובות, מספרי טלפון, דוא"ל ושיוך אקדמי/מקצועי של הכותבים.
6. טבלאות וגרפים יש להגיש מוכנים להדפסה, כולל סימון בגוף המאמר לעניין מיקומם.
7. כל זכויות היוצרים על המאמרים המתפרסמים בהמרחב הציבורי – שייכות לאוניברסיטת תל אביב. לא ניתן לפרסם מאמר שראה אור בהמרחב הציבורי בכמה אחרת ללא הסכמת מערכת כתב העת.
8. המחבר אחראי להשיג את הסכמתם של בעלי זכויות היוצרים לשימוש בכל החומרים שדורשים זאת במאמר המוגש, ולשלוח אישור בכתב למערכת כתב העת.
9. לא יתקבלו מאמרים שהתפרסמו או מצויים בתהליך פרסום בכתב עת אקדמי אחר.
10. מעבר להנחיות הכלליות לעיל, על המאמרים להיות מותקנים על-פי ההנחיות המפורטות בקישור – <https://bit.ly/4bIOKcf>. מאמרים שיחרגו מההנחיות המפורטות יוחזרו לכותבים בטרם יובאו לדיון במערכת כתב העת.
11. הצעות של מאמרים לפרסום יש להגיש רק דרך טופס מקוון – <https://bit.ly/4sHLDkJ>.

ביקורות ספרים – הנחיות כלליות

1. ביקורות הספרים יוגשו בעברית בלבד, ובקובץ Word בלבד.
2. היקף ביקורת לא יעלה על 1,500 מילים, ללא הערות שוליים ורשימת מקורות.
3. על הביקורת לכלול בכתרתה את שם הספר שעובר ביקורת ומחברו, כמו גם את שם כותב הביקורת.
4. הצעות לכתיבת ביקורות ספרים להמרחב הציבורי יש לשלוח לכתובת המייל – pjournal@tauex.tau.ac.il.
5. על ביקורות הספרים לכלול באופן גס את החלקים הבאים:
 - א. תיאור תוכני הספר וטיעונו המרכזיים.
 - ב. מיקום הספר ותרומתו לשדה המחקר הרלוונטי.
 - ג. הערכת הכותב את הטיעונים המוצעים בספר.
6. ככלל, על ביקורות הספרים לעמוד בהנחיות המפורטות בקובץ המצורף בסעיף 10 לעיל (תחת מאמרים – הנחיות כלליות).
7. ביקורות ספרים מוכנות יש להגיש רק דרך הטופס המקוון – <https://bit.ly/4sHLDkJ>.

קול קורא

ציבור החוקרים, המרצים והסטודנטים, נשים וגברים, מוזמן להגיש מאמרים לגיליונות הבאים של **המרחב הציבורי** – כתב עת שפיט בעברית לפוליטיקה וחברה, היוצא לאור על-ידי הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת תל אביב.

המרחב הציבורי משמש במה למאמרים מקוריים המנתחים תהליכים פוליטיים במדינת ישראל ובעולם מזוויות חדשניות ורב-תחומיות.

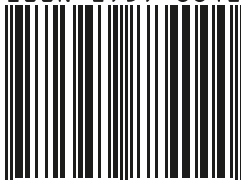
מגוון הנושאים בהם עוסק כתב העת הם, בין השאר: ממשל ופוליטיקה, משפט ופוליטיקה, סוציולוגיה פוליטית, גיאופוליטיקה, פילוסופיה פוליטית, זכויות אדם, ספרות ופוליטיקה, רטוריקה, תקשורת ופוליטיקה, יחסי מדינה-חברה, אתיקה, ופסיכולוגיה פוליטית.

המרחב הציבורי כולל מאמרים מלאים בהיקף של עד 6,000 מילים וביקורות ספרים בהיקף של עד 1,500 מילים.

אנו מזמינים חוקרים – גברים ונשים, צעירים וותיקים כאחד, בעלי גישות מתודולוגיות ותיאורטיות שונות, העוסקים בתחומי העניין של המרחב הציבורי, לתרום מפרי עטם לכתב העת.

את המאמרים וביקורות הספרים יש לשלוח דרך טופס מקוון – <https://bit.ly/4sHLDkJ>
בכל שאלה ניתן לפנות לכתובת האימייל של המערכת: pjournal@tauex.tau.ac.il

ISSN 2959-8842

9 772959 884000